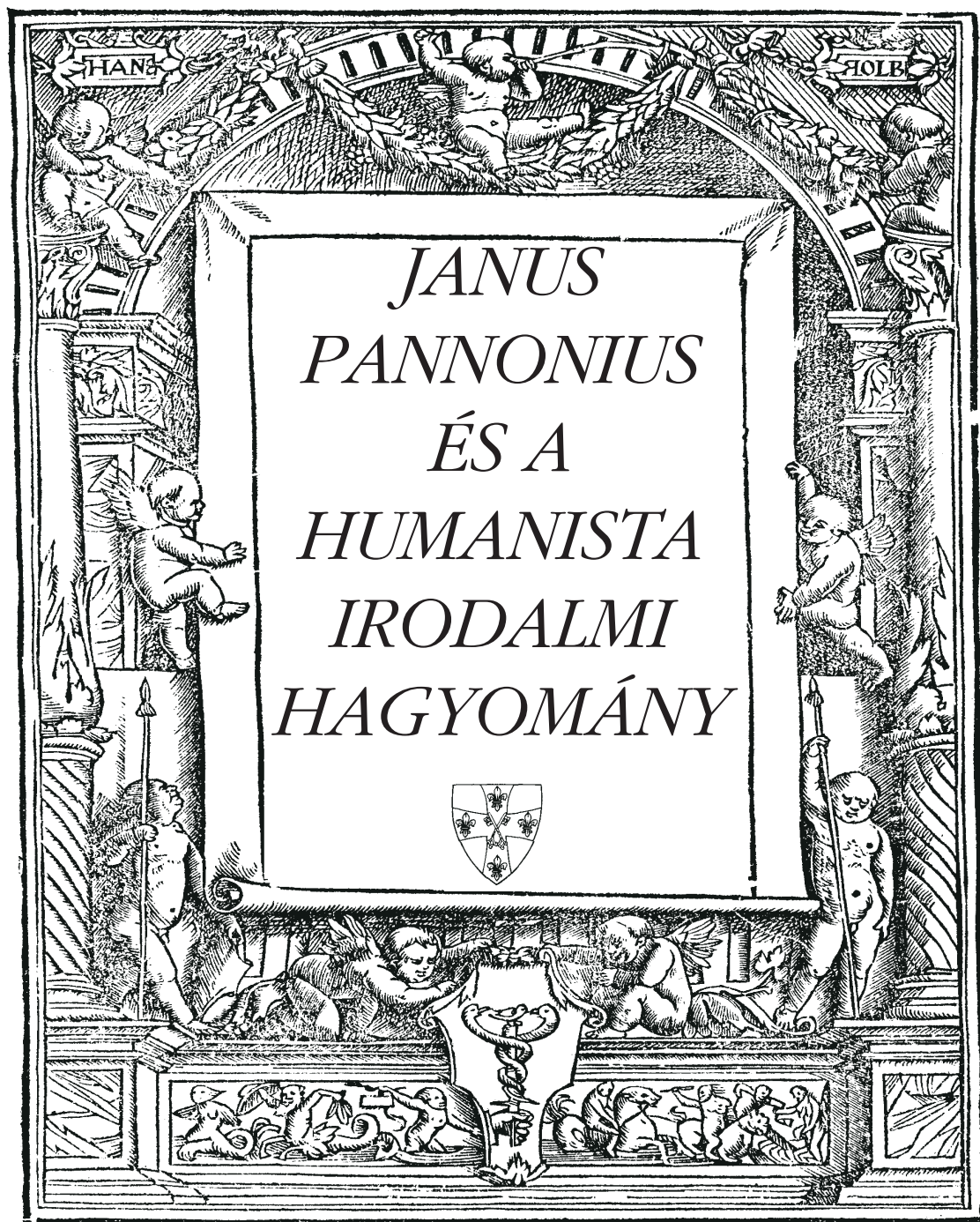

JANUS PANNONIUS
ÉS A HUMANISTA IRODALMI HAGYOMÁNY

*JANUS PANNONIUS
ÉS A HUMANISTA
IRODALMI HAGYOMÁNY*

Szerkesztette
JANKOVITS LÁSZLÓ
KECSKEMÉTI GÁBOR

JANUS PANNONIUS TUDOMÁNYEGYETEM

PÉCS, 1998

ISBN 963 641 631 1

© Jankovits László, Kecskeméti Gábor, 1998

Felelős kiadó a Janus Pannonius Tudományegyetem rektora
Nyomta: Bornus Nyomdaipari Szolgáltató Kft., Pécs

Előszó

Tisztelt Olvasó,

a kezében fekvő könyv papírborítóján Beatus Rhenanus híres 1518-as bázeli Janus Pannonius-kiadásának metszetei és Achille Bocchi ott közölt epigrammája láthatók – mégpedig abból a példányból, amely a 18. századi püspök-utód, Klimó György megalapozta könyvtárban található, e könyvtár 1922-ben megszerzett utolsó gyarapodásaként. Nem sokkal ezután a kötet vásárlója, gróf Zichy Gyula pécsi püspök a becses könyvtárat örökös használatra átengedte a Pécssett újjászülető második pozsonyi egyetem számára.

Reméljük, méltó ez a kötet arra, hogy a becses példány címlapja és szövege megjelenjen rajta. Akárcsak az 1996-os pécsi Janus-konferencia tanulmányait megjelentető *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon* című kötet, először a Janus Pannoniusszal kapcsolatos tanulmányokat tartalmazza, majd a kortársaival és a későbbi humanista irodalommal foglalkozó előadások írott változatai következnek.

A konferencia, amelynek tanulmányait kötetünk közlésezi, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, a Baranya Megyei Közgyűlés, Pécs Város Önkormányzata, a Janus Pannonius Tudományegyetem és a Pécsi Püspökség pártfogásával, támogatásával jött létre 1997. május 23–25. között, Janus halálának 525. évfordulója alkalmából; e támogatásnak köszönhető az is, hogy a tanulmányok egy évre rá megjelenhettek.

A közös támogatás is mutatja, hogy Pécs püspökének, a nagy humanista költőnek a neve vissza-visszatér az ország, a megye, a város, a püspökség és az egyetem történetében – annak az egyetemnek a történetében, amelynek első pozsonyi megalapításáról III. János pécsi püspök hozta az északi tájra az engedélyező iratot 1465-ben az Örök Városból.

Jankovits László – Kecskeméti Gábor

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES
Csezmiczétől Pannóniáig.
Janus Pannonius első látogatása Rómában

1458 májusában két jövevény lova kerülgette Róma szűk utcáiban a nyári melegben bűzölgő szemétkupacokat. A hajdani világbirodalom fővárosának romjai között haladtak útjuk célja, a Vatikán felé. Báméskodtak, különösen a fiatalabbik. Most látta először az Urbsot, pontosabban azt, amit abból a természetes pusztulás meg a rongáló emberkéz és a szívósan terjeszkedő vegetáció meghagyott. Az ifjabb látogató északról származott, a hegyeken túlról jött, magyarországi nemes család sarja volt. Útiokmányait nobilis Johannes de Chesmicze névre állították ki. Itáliában, ferrarai és padovai tanulóévei alatt, költői nevén, Janus Pannoniusként vált ismertté. Kísérője, a Rómához közeli Narni szülötte és polgára, Galeotto Marzio nem először járt a városban. Ezért, de nemcsak ezért, az ő tekintetét inkább csak az enni-innivalót kínáló kocsmák kirakatai vonzották.

A két jövevény, legalábbis Janus, hivatalos úton volt. Több mint egy évtizedes itáliai tanulmányútja végén jött a pápai udvarba, hogy legújabban elnyert egyházi méltóságához, a titeli prépostsághoz megerősítést nyerjen. Egyúttal, mint ahogy az az ő korában szokásos volt, folyamodott még egész családja számára szabad gyóntatóválasztás és hordozható oltár privilégiumáért is. Minderre az engedélyt Calixtus pápától meg is kapta.¹

Mivel a kúriai ügyintézésnek megvolt a megszabott ideje, Janusnak jócskán volt alkalmja a városban nézelődni. Nézelődni, szemlélődni és a látottakat önmaga számára megfogalmazni: a költő Janus római látogatásának ezt az emlékét vitte magával. Hagyatékában fennmaradt egy vers, amely szerintem az ekkor rögződött benyomásokról tanúskodik:

Quisquis es, ignotis huc vecte a sedibus hospes,
advena nunc, olim civis et ipse meus.
Seu levis ambitio, seu lis te huc improba duxit,
seu peregrinandi religiosus amor,
hoc te, care hospes, precor urbs veneranda Quirini:
cum secura tuis otia rebus erunt,
percensere meas pia sit tibi cura ruinas,
sic videas patriae moenia salva tuae.

¹ A Janus Pannonius római hivatalos útjával kapcsolatos okleveleket külön közleményben fogom közreadni.

Vel si festinas, semel udo lumine saltem
aspice, sim qualis, concipe qualis eram.²

Janus versében Romulus városa szólítja meg az ismeretlen helyről jött vendéget, aki most jövevény ugyan, de egykor az ő polgára volt. Kéri, hogy akár hivatali ambíció, pörös ügy vagy zarándoklat szándéka vezette ide, ha most jól haladnak is ügyei, legyen arra jámbor gondja, hogy mielőtt hazája épségben lévő falait (viszont)látja, tekintse meg az itteni romokat. Ha pedig nagyon sietős az útja, akkor legalább vessen egy könnyes tekintetet mostani állapotára, ebből megbizonyosodik arról, hogy milyen volt valaha.

A verset olvasva, első tekintetre úgy tűnik, hogy ez is egy a sablonos Róma-síratók sorából. Hogy Janus is csak azt ismétli, amit századok óta, Hildebert de Lavardin, Petrarca vagy a kortárs Enea Silvio Piccolomini mond: a romok árulkodnak a hajdani nagyságról. Valóban, Janust is megragadta már korábban is a téma. 1452-ben, a Frigyes császár koronázására írt hosszabb versében olvassuk a toposzt ismétlő sorokat:

Talem nunc stratis Romanam moenibus urbem
aspicimus, sola molem testante ruina.³

Az önálló Róma-vers több ennél, a jövevény Janus személyes mondanivalóját tartalmazza. Azt, amit a friss élmény, a látvány hatására fogalmazott meg. Őt a „levis ambitio” hozta ide. Dolgai, személyes ügyei igazán jó irányba haladtak. Az új király, Mátyás környezetében is, a hierarchiában is nagy karrier várt rá. Ezért rendelték haza, ezért volt most Rómában, hogy az induló karrierre a pápai hivatal is rátegye a bélyeget. A pusztulást lehelő városból, amelyet éppen Calixtus pápa kerített körül úgy-ahogy, a Hunyadi kardja védte hazába készült. Amely haza ekkor védőfalként szolgált az egész kereszténységnek. Calixtus mint az egyház feje, és mint az Bullájából közismert, a legnagyobb tisztelettel adózott a nándorfehérvári helytállásnak. A pápai udvarban nagyon jól tudták, hogy az ifjú magyarországi supplicanst milyen szoros kapcsolat fűzte a törökverő, most trónra került Hunyadi családhoz.

Bármennyire számon tartott személy lehetett Janus a Kúria falain belül, magában a városban ő csak egy báméskodó jövevény volt. „Advena nunc” – mondja a versben. Ha valaki, hát ő kétszeresen is jövevény volt, most mint látogató itt a városban, és több mint egy évtizede jövevény volt már Itáliában. Egy más égtájról, a hegyeken túlról jött Ferrarába. És hogy erről el ne felejtkezzék, arról gondoskodtak diáktársai. A közjük csöppent idegent többen is csúfolták. Talán külseje, öltözte is más volt, ami feltűnést kelthetett. Tudjuk, hogy könnyen bánt a latin nyelvvel, de bizonyosan másképpen ejtette a szavakat, mint azt Itáliában megszokták. Azt se feledjük, hogy védett környezetből jött. A váradi püspök unokaöccse volt, akit a főpap udvarában taníttatott. Megszokta, hogy korán megnyilvánuló tehetségét nagyon is elismerik. Talán egy kicsit túlságosan magabiztos viselkedése is hozzájárult ahhoz, hogy idegen voltát annyiszor a szemére hányták. A diákseregben ő volt

² Ep. I, 324.

³ *Ad Fridericum imperatorem pro pacanda Italia*, 78–79.

az északról jött, aki ennek következtében „medvetejen nevelkedett”.⁴ Még azért is csúfolták, mert az anyja neve véletlenül éppen Barbara volt.⁵ Rajta még azon is csodálkoztak, hogy az a távoli nyers föld hogyan is tud egyáltalán ilyen tehetséget produkálni.⁶ Az alkalmi gorombaságokat egy-egy védekező vagy visszavágó verséből ismerjük. És még ha a legnagyobb dicséretekkel halmozták el, akkor is érezzük a „hozzánk képest” összemérés kellemetlen mellékízét. Mint ahogyan az őt igazán elismerő és szerető Guarino véleménye, „gente Pannonicus, Italicus moribus”, azt jelenti: bárha Pannóniában született, közülünk való. Két diáktársától is megkapta a legfájóbb jelzőt, azt, hogy „barbár”. Igaz ugyan, hogy az ügy nem nélkülözte az előzményeket. Mindkét esetben ő volt a kezdeményező azzal, hogy mások irodalmi vagy éppen költői produkcióját becsmérelte. Az egyik alkalommal egy korábbi méltatója, Tito Strozza, egy honfitársa védelmében vágta Janus fejéhez azt, hogy barbár.⁷

„Advena”, messziről jött, tehát barbár. A legcsúfabb jelző, amit az ő körében ráakaszthattak. De hát ki is barbár? Az ókorban a minősítés jelentése pontosan körülhatárolt: mindenki, aki nem tartozott a római birodalomhoz, barbár volt. Janus korára a szó pejoratív értelemben jelenthette a másságot. Így mondhatta például a görög Theodóros Gazés ferrarai rektori bemutatkozó beszédében, származása miatt szabadkozva: „quasi Graeci barbari quidam essent et a genere Latinorum alieni”.⁸ De Itálián belül is tért hódíthatott a „barbaries”. Ilyen volt például a ferrarai udvar franciás udvari kultúrája, amit azután, Janus szerint is, Guarino irtott ki gyökerestől.⁹ De még magában Rómában is a barbárság jutott uralomra. Lorenzo Valla szerint azóta, hogy már nem a régiek romlatlan latin nyelvét használták.¹⁰

Valla pedig kérlelhetetlen ellensége volt ennek a barbárságnak. Közismert személyiség volt ő Janus korában, akinek munkásságát Ferrarában is nagyon tisztelték. Igaz, ő is tisztelő híve volt Guarino latin nyelvét művelő pedagógiai munkásságának. Valla ellenfeleit, olykor

4 Ep. I, 126.

5 Ep. I, 326.

6 Ep. I, 148.

7 Desine, Jane, meas tenuis vel carpere musas,
aut edas versus, barbare inepte, tuos.

A szöveget javítottam! A vers két ferrarai eredetű kéziratban is fennmaradt: Vat. Barb. 42, 329v és Toledo, Arch. y Bibl. Capitolare, Ms 100.42, 239v. Sesto PRETE, *Two Humanistic Anthologies*, Citta del Vaticano, 1964 (Studi e Testi, 230). Strozza verse (Erot. IV, 24):

Barbarus est, quicunque capi virtutibus istis
se negat, et tantum non probat ingenium.

Janus Lodovico Carbonét támadó epigrammája (Ep. I, 90) szolgáltatta az okot Strozza viszonzó versére.

8 Alfred GERCKE, *Theodoros Gazes*, Greifswald, 1903, 3.

9 *Panegyricus in Guarinum Veronensem* 917–918, 470–473.

10 Laurentii VALLENSIS *De elegantia linguae latinae proemium primum* = Mariangela REGOLIOSI, *Nel cantiere del Valla: Elaborazione e montaggio delle „Elegantie”*, Roma, Bulzoni, 1993 (Humanistica, 13), 121.

még az ókori szerzőket is saját latin nyelvi normái szerint javította.¹¹ Rigorózus vállalkozásai során, ha vitára került sor, volt, hogy Guarinót tette meg döntőbírónak. A latin nyelvhelyességet tanító hatalmas munkája, az *Elegantiae linguae Latinae* első fejezetéhez írt előszóban fejtette ki részletesen műve megírásának indítékait és a megvalósítandó programot. Lorenzo Valla szerint valamennyi hajdani világbirodalmat, így a görögökét és a perzsákét is fölülmúlta a rómaiaké. Ez utóbbi ugyanis nemcsak a határait tolta messzire, leigázva az útjába kerülő népeket, hanem eljuttatta mindenhová a római nyelv, a „lingua Romana” használatát. Ezáltal elterjesztette a műveltséget, a törvények tudományát, és általában a lehetőséget a tudományok művelésére. Így állt elő az a helyzet, hogy ezek a korábban leigázott népek többé nem nevezhetők barbárnak: „hec denique prestitit ne barbari amplius dici possent”. És ha bánták is önállóságuk és szabadságuk elvesztését, a latin nyelv, anyanyelvük mellett, számukra komoly gyarapodást jelentett. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy ha már ki is váltak a birodalomból, a „sermo Romanus”-t megőrizték. Ezek után elveszett ugyan a nagy Római Birodalom, mégis „nostra est Italia, nostra Gallia, nostra Hispania, Germania, Pannonia, Dalmatia, Illyricum multaeque alie nationes: ibi namque romanum imperium est ubicunque romana lingua dominatur”. És ez a latin nyelv egységes, nem úgy, mint az egymást sem értő görögöké. Ezen a nyelven a külföldbeliekkel is el lehet beszélgetni. Maga Róma időközben a gallok támadásának esett áldozatul, minden elpusztult. Századok óta nem beszélnek, de nem is olvasnak már itt latinul. Az okokat most már nem érdemes kutatni. Arra kell inkább figyelni, hogy az irodalommal együtt lehanyagolt más művészetek, a festészet, a szobrászat és az építészet most megújulóban van. Arra kell tehát törekedni, hogy ha Rómát nem is, de a római nyelvet és a vele együtt járó tudományokat föléllesszék. Hadba hívja hát a római polgárokat, azaz az írástudókat és a római nyelv művelőit a jól ismert cicerói formulával: „quousque tandem, Quirites (litteratos appello et romane lingue cultores, qui et vere et soli Quirites sunt, ceteri enim potius inquilini), quousque, inquam, Quirites, urbem nostram, non dico domicilium imperii, sed parentem litterarum, a Gallis captam esse patiimini? Id est latinitatem a barbarie oppressam?”. Meddig tűrik még, hogy a barbárság nyomja el a latinitást? Camillus kell, hogy a példa legyen, aki Róma tekintélyét helyreállította. Őt kell utánozniok a latin nyelv helyreállításáért harcba szállóknak – olvassuk Valla előszavában.¹²

Lorenzo Valla megfellebbezhetetlen tekintély volt abban a körben, ahol Janus itáliai tanulmányait kezdte. A programértekezésnek önmagán belüli logikus érvelése nagy hatással volt a hajdani provinciából, Pannóniából érkezett ifjúra. Felismerte régi-új társadalmi helyzetét, azt, hogy ő polgártársa az itáliaiaknak. Ez akkor ott az ő számára az újjászületést, vagy még inkább az előtte eddig ismeretlen önazonosságra való ráébredést jelentette. Keresztneve mellett a Pannoniust ismereteink szerint először ő használta következetesen. Nem kétséges, hogy e névhasználatra Lorenzo Valla művéből nyerte az indítékot.

Valla gondolatai közül volt olyan, amely még külön is szólt Janushoz. Az például, hogy „exteri nobiscum in loquendo consentiunt”. Ha korábban csúfolták idegennek tűnő

11 „Corrector veterum, contemptor Valla novorum”. *Panegyricus in Guarinum*, 799–801. Valláról Janusnak két epigrammája még: Ep. I, 33. és Ep. I, 134.

12 REGOLIOSI, *i. m.*, 120–125.

latin beszéde miatt, az most egyenesen dicséretére változott. Mert lám most ő Valla elméletének eleven tanúságtévője, annak a tételnek, hogy vannak, akik az idegen környezetben is megőrizték a latin nyelv tudását. Még hozzá egy viszonylag romlatlan, az anyanyelvvel nem kontaminált latin nyelvvel büszkélkedhetett.

Az *Elegantiae* programjának Janusra tett hatásáról elsőként egy versfüzér tanúskodik. Guarinót, a szeretett mestert ruházta föl az új Camillus nevével. Ő a latin nyelv restitutora, ezért méltó arra, hogy tiszteletére győzelmi dalt énekeljenek.¹³

Ha most visszatérünk a már korábban tárgyalt Róma-vershez, akkor, Valla tételeit ismerve, egyszerre világossá válik annak Janus személyéhez kapcsolódó sok vonatkozása. „Advena nunc, olim civis et ipse meus” – olvassuk a második sorban. Tehát a romok közt bolyongó jövevény valójában egykori otthonában járt. A hajdani (örökös) polgár ott a várost alapító atyákkal találkozott. Romulus (= Quirinus) városa szólt hozzá. Majd Remus árnya vette át a szót, hogy Ovidiustól kölcsönzött szavakkal figyelmeztesse a látszat és a hajdani valóság közötti különbségre:

Aspice, sim qualis, concipe, qualis eram.¹⁴

Nem tudjuk pontosan, hogy Janus mikor ismerte meg Valla értekezését. Valószínűnek tűnik, hogy 1450 táján. Az viszont már bizonyos, hogy padovai tanulmányai idején, tehát 1454 és 1458 között volt egy saját kéziratos *Elegantiae*-példánya, amit diáktársainak is kölcsönadott tanulmányozásra.¹⁵

Még talán az új fölismeréssel hozható kapcsolatba Johannes – Janus névváltoztatása is. A Guarino környezetében nagyon népszerű Plutarchosnak *Quaestiones Romanae* című művében olvashatta azt az elbeszélést, hogy a „barbár” Itália földjére Janus isten hozta a kultúrát és a humanitást.¹⁶ Az ő magyarországi névalakja és a legősibb itáliai isten neve nagyon is összecsengett. A Vallától kijelölt program szellemében, annak engedelmessé, ő maga valósággal újjászületve, új névvel, mint Janus Pannonius indult vissza az egykor a Római Birodalomhoz tartozó, de időközben barbárrá lett Pannóniába, hogy elsőként vigye oda a nyelvét és szellemét megújult humanitást.

13 Ep. I, 56., 113; *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Budapestini–Lipsiae, Academia Hungarica–Brockhaus, 1880 (a továbbiakban: ÁBEL, *Analecta*), 124/5, 124/6, 125/1, 125/3; vö. TÖRÖK László, *Adalékok a Guarino da Veronát dicsőítő Janus-epigrammák nyelvi-gondolati hátteréhez = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1996.

14 Vö. Ov. *Fasti* 5, 460, ahol Remus véres árnya szól!

15 1461-ben kéri tőle Prothasius olmützi püspök: „Si habes Elegantiolas Laurentii Vallae cum Invectivis in Poggium, quas mihi Patavii accomodaveras, cum aliquo certo cursore aut alio trans mitte”. ÁBEL, *Analecta*, 93.

16 Plut. *Quaest. Romanae* 22. Latin fordítása a Guarino-tanítvány Gian Pietro da Luccától: PLUTARCHI *Opuscula moralia*, Lugduni, 1549, 436. Janus névváltoztatásáról: PAJORIN Klára, *Janus Pannonius – Nomen est omen*, kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1994.

De nagyon tévednénk, ha azt gondolnánk, hogy az új önfelismerés, az, hogy ő a virtuális római birodalom polgára, ellentétben állt korábbi identitástudatával. Nem: mint itáliai megnyilatkozásai is tanúsítják, ugyanolyan büszke maradt családjának ősi szlavóniai, de magyar nemességére.¹⁷ Karrierjét is ez alapozta meg. Ha lettek volna kétségei (de bizonyosan nem voltak), Vallánál erre is megtalálhatta a megfelelő választ. A teoretikus külön foglalkozik e kérdéssel. Szerinte nincs ellentét a nemzeti kultúrák és a latin között. A latin nyelv tudása csak gazdagítja az anyanyelveket, úgy, ahogyan egy belefoglalt drágakő ékévé válik az őt körülvevő aranygyűrűnek.¹⁸ Janus két lábbal állt a valóság talaján is. Kettős identitástudattal és az ebből fakadó kettős hivatástudattal tért haza 24 éves korában Itáliából.

From Csezmicze to Pannonia. Janus Pannonius' First Visit to Rome

At the end of his studies in Italy, John of Csezmicze, better known as Janus Pannonius, made his first journey to Rome in May 1458 for the confirmation of his ecclesiastical dignity and other advances for his family. During his stay at Rome he composed a poem in which the ruined Rome speaks to his hosts and asks them to consider the difference between her past and present conditions. The poem is a peculiar one among the others with the same topical theme. Janus is a foreigner (*advena*) in Rome as an ultramontane humanist; however, according to Lorenzo Valla's concept, known by Janus, the Pannonian traveller is also a citizen (*civis*) as the heir of the Romanized ancient Pannonia and the name-bearer of Ianus, the deity who brought culture and the humanities to Italy. The poem is a document of Janus' intention, also expressed by his new poetical name, of bringing back the Latin culture to Pannonia where once it was present.

17 „Sanguinis et clari nobilitate prior” – mondja magáról egy diáktársának. Ep. I, 305.

18 „Et sicut gemma aureo inclusa anulo non deornamento est, sed ornamento, ita noster sermo accedens aliorum sermoni vernaculo contulit splendorem, non sustulit”. *I. m.*, 121.

BODA MIKLÓS
Janus Pannonius olasz kortársa, Gregorius Tifernas
V. László-epitáfiumáról

Az ókori Tifernum Tiberinum utódvárosából, az umbriai Citta di Castellóból származó Gregorius Tifernas (Tiphernas, Castellanus), olaszosan Gregorio Tifernate (da Tiferno, da Citta di Castello) nevét ma szülőhazájában is ritkán említik.

Magyarországi utóélete tudomásom szerint 1903-ban kezdődik; ekkor teszi közzé Hegedüs István – Ábel Jenő müncheni gyűjtéséből és javításaival – azt a mindössze hét disztichonból álló sírverset, melyet úgymond ismeretlen szerző írt V. László halálára (*Epitaphium in Ladislaum regem Pannoniae, Bohemiae etc.*).¹ Egy 1928-as közleményében Huszti József – olaszországi kéziratok alapján – a sírvers szerzőjét is azonosítja „Publius Gregorius Tifernas” személyében. (A Publiusszal bővített névalak egyfajta költői névnek tekinthető.) Ezen túlmenően Huszti, a francia Delaruelle 1899-ben megjelent Tifernas-biográfiáját áttekintve, mindössze ennyit mond: „arra vonatkozólag, hogy Tifernas egyébként összeköttetésben állt-e V. Lászlóval, Delaruelle életrajzi adatai semmi felvilágosítást nem nyújtanak.”² Juhász László – 1931-ben közzétett adalékában – az ismert kéziratok számát hárommal gyarapítja, és kilátásba helyezi, hogy a sírverset Monumentáinak keretében kiadja „az összes ismert kéziratok bevonásával”.³ Végül egy saját, 1986-ban publikált feltevés is megemlíthető, amely nem a szóban forgó sírversre vonatkozik ugyan, de Tifernasra és egyszersmind Janus Pannoniusra. Eszerint Gregorius mester is szóba jöhet az egyik, ifj. Horváth János által a Sevillai I. kódexből közzétett Janus-epigramma (*Rogat magistrum Gregorium, ut inceptam cuiusdam fontis descriptionem*) címzettjeként.⁴

Hogy Tifernas, Husztival szólva, „összeköttetésben állt-e V. Lászlóval”, arra életútjának közelebbi ismerete adhatja meg a választ. Ugyanakkor talán arról is megtudhatunk valamit, hogy megvolt-e legalább a lehetősége annak, hogy találkozzanak, közvetlenül vagy közvetve, Janus Pannoniusszal. Ez utóbbi kérdés, illetve a szóban forgó sírvers kapcsán érdemes emlékeztetni arra, hogy Janus költői munkásságában csakis a gyermekkirállyal – s persze Frigyes császárral – való nevezetes ferrarai találkozásnak (1452. január) van nyoma

1 *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, edd. Eugenius ÁBEL, Stephanus HEGEDÜS, Budapestini, Academia Scientiae Hungarica, 1903, 9.

2 HUSZTI József, *Gregorius Tifernas sírverse V. Lászlóra*, EPhK, 52(1928), 50–51.

3 JUHÁSZ László, *Adalékok az 1437–1490. évekből*, Bp., 1931, 7–8.

4 BODA Miklós, *A „sevillai kódexek” és a Janus Pannonius-szöveghagyomány kérdőjelei = Baranyai helytörténetírás: A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*, 1985–1986, szerk. SZITA László, Pécs, 1986, 487–488.

(*De certamine mensium*).⁵ Hogy László 1457. november 23-án, Prágában bekövetkezett halálát ismereteink szerint nem siratta el, a körülményeket tekintve talán érthető. Mindenesetre a volt ferrarai iskolatárs Giorgio Valagussa, a király halála idején már milánói lakos, levélben biztosítja Janust mély együttérzéséről.⁶ A már ténylegesen uralkodó Lászlóval Janus, ha Vitéz kíséretének tagjaként 1455-ben valóban jelen volt a bécsújhelyi birodalmi gyűlésen,⁷ Bécsben elvileg személyesen is találkozhatott. Témánk szempontjából nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy Janus már ferrarai tanulmányai idején közeli kapcsolatba kerülhetett azzal a Várdai Istvánnal, a majdani kalocsai érsekkal, aki alkancellárként és királyi diplomataként, mint látni fogjuk, jelentős szerepet játszott az V. László halálát megelőző és követő eseményekben. S mi több, ugyanitt Vitéz János neve is megemlíthető, akinek 1457. november 24-én kelt levele (ugyancsak látni fogjuk) közvetlenül összefügg a Tifernast költői megnyilatkozásra készítő, mondjuk ki, franciaországi eseményekkel.⁸

Az 1450-es évek európai mércével mérve is jelentős politikai és társasági eseménye volt annak a magyar (s egyszersmind osztrák és cseh) küldöttségnek a látogatása VII. Károly francia királyságában, amely 1457. októberének végén indult Prágából. A mintegy ötszáz tagú küldöttséget, melyhez Teleki József leírása szerint⁹ „illendő asszonyi kíséret, több négy lovas aranyozott kocsi és fényes ajándékok a menyasszony számára, 80 fejér ló”, s még sorolhatnánk, mi minden járult, a Janusszal kapcsolatban már említett Várdai István érsek és alkancellár vezette azzal a céllal, hogy az előzetes megállapodás alapján ünnepélyesen megkérjék és hazahozzák V. László kiszemelt menyasszonyát, a francia uralkodó Margit nevű lányát. A tervezett esküvő kivételes alkalmát, mint ismeretes, egyfajta – a török elleni összefogás erősítését célzó – találkozó megtartására is ki akarták használni.¹⁰ Nem csoda hát, hogy a király előtt elmondott beszédében Várdai hangsúlyozottan mutat rá azokra az érdemekre, melyeket a magyar nép mint a kereszténység védőbástyája szerzett, s még inkább szerezni fog (a franciákkal közösen), ha a nagy reményekre jogosító házasság létrejön. Eckhardt Sándor Várdai-interpretációját idézve: „az ellenség – a török – ezután meg sem mer moccani, ha két ilyen hatalmas uralkodóval találja magát szemben.”¹¹

Mínt hogy a népes és díszes delegáció csupán december 8-án ér Toursba, illetve a király és udvara akkori tartózkodási helyére, a közeli Le Monstis kastélyba,¹² a kitüntető királyi

5 *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Budapestini–Lipsiae, Academia Scientiae Hungarica–Brockhaus, 1880, 130–131.

6 HUSZTI József, *Lettere inedite di Giorgio Valagussa a Janus Pannonius*, EPhK, 59(1935), 261–262.

7 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Janus Pannonius* (szócikk) = *Új magyar irodalmi lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, II, 896.

8 Iohannes VITÉZ de Zredna, *Opera quae supersunt*, ed. Iván BORONKAI, Bp., Akadémiai, 1980 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum: Ser. Nova, 3), 201 (Epistolae variae, 23).

9 TELEKI József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, II, Pest, Emich, 1852, 550.

10 TELEKI, i. m., 545.

11 ECKHARDT Sándor, *Várdai István beszéde a francia király előtt*, EPhK, 62(1938), 102.

12 ECKHARDT, i. m., 101; Uő., *Lancelot magyar király*, MNy, 33(1937), 154; SÓTÉR István, *Magyar–francia kapcsolatok*, Bp., Teleki Pál TI, 1946, 56–67.

fogadás és a kapcsolódó fényes vigasságok, amelyekről a kortársak csodákat meséltek, tulajdonképpen már posztumusz zajlanak. László ekkor már több mint két hete halott, de az akkori idők kommunikációs viszonyai között a gyász hír csak karácsony táján éri utol a küldöttséget. Eckhardt szavaival szólva: „rettenetes keserűség, siráncok, jajveszékelés támadt a követek között: a sok költekezés, fény, pompa hiúnak bizonyult. A kortársak nagy részletességgel ábrázolják az öröm helyébe lépő gyászt, amely akkora nyomot hagyott a Loire vidékén, hogy még négy év múlva is, amikor Villon Meung-sur-Loire-i börtönéből kiszabadul, visszaemlékezik »Lancelot cseh királyra«, a mulandóságról elmélkedvén”. A követjárás egyik francia krónikását (Du Clerque-et) is idézi Eckhardt, aki „hosszan elme-reng az esettel kapcsolatban, és Fortuna álnokságát, az élet mulandóságát fejtegeti”.¹³ Mint egykorú hazai (de rendeltetési helyét tekintve franciaországi) forrást, Vitéz János váradi püspök – és királyi főhivatalnok – azon levelét is idézhetjük, amely 1457. november 24-én, László halálának másnapján kelt Prágában, s amelynek címzettjei a magyar delegációvezetők, Várdai István kalocsai érsek és Pálóczi László királyi udvarbíró. „A fájdalom s a sűrű sóhajok szavamat szegik, és szinte valamennyi tagom verejtékben ázik, miközben e levelet írom, amelyet – úgy hiszem – magatok is könnyeitekkel árasztotok el, még mielőtt a végére érnétek... Láttam, a végzet mint hajtja uralma alá egy hatalmas birodalom uralkodóját, oly büntetést mérve rá az oktan balsors, amely méltatlan volt öhozzá: csak a mi bűneinkhez volt méltó! Mily nyomorúságos is az emberi lét: mindig a legboldogabb reményeket csalja meg, akkor buktatva legmélyebbre az ember törekvéseit, amikor szárnyakat ad vágyainak” – olvashatjuk Bellus Ibolya fordításában.¹⁴

Amiről ellenben nem olvashatunk a hazai szakirodalomban, illetve a hazai szerzők által idézett forrásokban, az éppenséggel Gregorius Tifernas – francia forrásokból igazolható – jelenléte a magyar küldöttség szereplésénél Toursban és Párizsban. A Szajna partján ugyanis megszakították a hazautat magyarjaink, akik a gyász hír vétele után, újév napján indultak el a Loire parti „fővárosból”, a kölcsönös ajándékozásokat, gyázmisét és egyéb, ugyancsak nagy visszhangot kiváltó eseményeket követően.¹⁵ Párizsban a „kíváncsi nép Szent Jakab kapuja elé vonul, a szélmalmokig, hogy mielőbb láthassa a csodálatos menetet, amelynek különös kocsijai a francia nyelvet egy távoli magyar község nevével gazdagítják. A kapukban érsek, püspök és rektor várják a követséget, amelynek szánjait talán még a kocsiknál is jobban megcsodálják. A magyarok tiszteletére felvonul az egész egyetem...”¹⁶ Bár, mint látni fogjuk, az olasz humanista Toursban ismerkedett össze a magyar küldöttséggel, mindeneke előtt persze annak vezetőivel, velük tartott Párizsba, így tulajdonképpen menet közben is megszülethetett a sírvers, amelyet ideje teljes egészében idézni.

13 ECKHARDT, *Lancelot magyar király*, i. m., 156. Eckhardt idézi a nevezetes ballada (*Ballade des seigneurs derniers morts*) vonatkozó sorait: „Lancelot, le roy de Behaigne / Ou est-il? Ou est son tayan?”. Szabó Lőrinc fordításában ez még így hangzik: „Hol van Ulászló, a csehek / Ura? S nagyapja? Semmi nyom!”. Mészöly Dezső, nyilván Eckhardt kutatásait figyelembe véve, már egyértelműen V. László királyra utal fordításában, „kit félve tisztelt a cseh nép”.

14 VITÉZ János *Levelei és politikai beszédei*, kiad., tan. BORONKAI Iván, Bp., Szépirodalmi, 1987. 268–269; Iohannes VITÉZ de Zredna, *Opera*, i. m., 201.

15 ECKHARDT, *Lancelot magyar király*, i. m., 156.

16 SÖTÉR, *Magyar–francia kapcsolatok*, i. m., 57.

Epitaphium in Ladislaum regem Pannoniae, Bohemiae etc.

Huic teneras lector lacrimas inpende sepulchro,
Ingenium pietas si movet ulla tuum.
Nam iacet hic primo defunctus flore iuventae
Rex idem quondam Pannonieque decus.
Dura Ladislaus in Turcos bella parabat
Robore militiae diutiisque potens,
Ut validum fidei trans pontum pelleret hostem,
Demeret et Grecis exitiale iugum.
Sed bis ad undenos nondum pervenerat annos,
Cum rapuit iuvenem praecipitata dies
Jam populos in spem vincendi erexerat omnes
Additus et Turcis iam metus acer erat,
Jamque gener poterat Gallorum ab rege vocari,
Mors nisi turbasset invida coniugium.¹⁷

Látható, hogy Tifernas, mondhatni az uralkodó közhangulatnak megfelelően, a tervezett frigy nemzetközi politikai jelentőségét helyezi előtérbe. László halálával olyan uralkodót veszített a keresztény Európa, aki a szerző szavai szerint „kemény harcra készült a török ellen”, nem kímélve „hatalmas erejét, hadseregét, vagyonát”. Akitől már előre reszketett a török, aki „már a győzelem reményét öntötte mindenkibe”, és képes lett volna arra, hogy a hitetleneket kiszorítva Európából „levegye a görögökről a végzetes igát”. Az minden bizonnyal a halottnak kijáró túlzás, hogy László mindezt egyedül tette volna, s csupán a vers mondhatni magánéleti végkifejletében utal arra Tifernas, hogy azért nagy tisztesség lett volna László számára, ha vejének szólíthatta volna a francia király.

Feltűnő a sírvers Pannonia-központúsága, bizonyítva, hogy valóban a magyarországi küldöttek képezték a delegáció gerincét. Ugyanakkor jelentheti azt is, hogy Tifernas kifejezetten Várdai Istvánt akarta „megszólítani” versével. Vele, az itáliai tanultságú férfiúval szót érthetett valóban. Az, hogy az epitáfiumban hangsúlyozottan szerepelnek a felszabadításra váró görögök, humanista közhely a Konstantinápoly elfoglalását (1453) követő években. Mégis, valahogy másképp, személyesebben hangzik annak az olasz humanistának a szájából, akit a görög nyelv tudós tanáráként és fordítójaként tiszteltek elsősorban, aki – Guarinóhoz hasonlóan – görög földön gyarapította tudását.¹⁸

Életéről és munkásságáról az olasz Girolamo Mancini munkája tájékoztat a legjobban.¹⁹ Huszti idézett művében csupán Delaruelle Tifernas-biográfiájára hivatkozik, mely alapmű, de jóval vázlatosabb, mint az olasz szerző tanulmánya.²⁰

17 ÁBEL, *Analecta nova, i. m.*, 9.

18 LUKCSICS Pál, *Várdai István ferrarai diák levelei (1448–1449)*, TörtSz, 14(1929), 124–136.

19 Girolamo MANCINI, *Gregorio Tifernate*, Archivio Storico Italiano, 81(1923, valójában 1925), 65–112.

20 L. DELARUELLE, *Une vie d'humaniste au XVe siècle: Grégoire Tifernas*, Mélanges d'archéologie et d'histoire, 19(1899), 19–33; vö. HUSZTI, *Gregorius Tifernas, i. m.*, 51.

Az újabb kézikönyvek úgy tudják, hogy Gregorius Tifernas 141?-ben született a közép-olaszországi Citta di Castellóban, és valamikor 1462 után halt meg Velencében. Mancini a születés idejét 1413 végére, 1414 elejére teszi, míg másutt 1415 szerepel. A Michaud-féle egyetemes életrajzi lexikon úgy tudja, humanistánk 50 éves korában, Velencében halálozott el 1465-ben vagy a következő évben. (Eszerint még Janus is találkozhatott volna vele 1465-ös követjárása alkalmával.)²¹ Figyelemre méltó, hogy bár az elhalálozás helye „mindenki” szerint Velence volt, az utolsó értékelhető adat Tifernasról az, hogy 1462. szeptember 4-én Ferrarában van.²²

Gyermekek- és ifjúkoráról jóformán csak annyi tudható, hogy 13 évesen elveszíti apját. Bizonytalan, hogy mikor, de egyébként egészen bizonyos, hogy görögországi tanulmányokat folytatott, miként később Lelio (Lilio) nevű fia és (vagy) tanítványa. Tanulmányainak jellegéről árulkodik, hogy 1447 körül (Janus Itáliába érkezése idején) orvoskodik és görög leckéket ad Nápolyban. Tanítványa volt Pontano is, aki egy anekdotájában emlékezik meg „Gregorius magister”-ről. Itt kezdődik szívélyes, a későbbiekben is fennálló kapcsolata Beccadellivel.²³

Miután elenyészik a Rómát két éven át (1449–1450) sújtó pestisjárvány, Gregorio átköltözik ide, s itt közvetlen kapcsolatba kerül V. Miklós pápa szellemi körével. Barátsága talán Giovanni Tortellivel a legszívélyesebb, aki ugyancsak járt a görögöknél, és úgyszólván földije Tifernasnak.²⁴ Tortelli javaslatára Miklós pápa 1451-ben Janusunk mesterét, Guarinót bízta meg a Strabón-fordítással, aki – lévén már élemedett korban – lassan dolgozik, s csupán az Európa-részt (I–IV. könyv) tudja még a pápa életében elkészíteni. Így léphet a színre Tifernas, aki – Mattia Palmieri szerint – Guarinóval szinte egyidejűleg asztalra teszi a másik két ismert földrészt leíró könyvek fordítását.²⁵ Így válik Gergely mester Guarino társszerzőjévé a későbbi nyomtatott kiadásokban, amelyeket már egyikük sem forgathatott. Giovanni Antonio Bussi gondozta az 1469-es római, Raffaello Zovenzoni pedig az 1472-es velencei kiadást; ez utóbbinak érdekessége egy „csatolt” Guarino-vers, ahonnan megtudható, hogy ő maga is befejezte a Strabón-fordítást, amelyet, mint mondja, megszaktított V. Miklós halála. Mindez a Janus révén is jól ismert velencei patrícius, Jacopo Antonio Marcello kérésére történt.²⁶ Tifernas Rómájáról még csak annyit: Mancini szerint ugyan nem bizonyítható, hogy az itteni Studio tanára volt a Nápolyból áttelepült

Delaruelle művénél korábbi összefoglalás: F. GABOTTO, *Ancora un letterato del Quattrocento: Publio Gregorio di Citta di Castello*, Citta di Castello, 1890.

21 *Lessico universale italiano*, XXIII, Roma, 1980, 43; MANCINI, *i. m.*, 66; l. még G. MICHAUD, *Biographie universelle ancienne et moderne*, XLI, Paris, 1872, 534. Az eltérések oka: egyes források tudni vélik, hogy Tifernas ötven évet élt, mások pedig azt, hogy apja halálakor 13 éves volt. Ugyanakkor az apa halálának idejére nincsen biztos adat.

22 Giulio BERTONI, *Guarino da Verona fra letterati e cortigiani a Ferrara (1429–1460)*, Ginevra, Olschki, 1921, 129.

23 MANCINI, *i. m.*, 71–73.

24 *Uo.*, 74–78.

25 *Uo.*, 79–82; Georg VOIGT, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums...*, 4. Aufl., Berlin, 1960, 188.

26 MANCINI, *i. m.*, 80–82. A két Strabón-ösnyomtatvány: HC 15086, 15087.

mester, arra azonban egyértelműen utalnak a források, hogy oktatással is foglalkozott Rómában.²⁷

A humanisták által olyannyira kedvelt Miklós pápa halála, 1455 márciusa után mondhatni menekülésszerűen elhagyja Rómát, s rövidebb velencei közjáték után megpróbál egzisztenciát teremteni magának a Sforzák birodalmában, Milánóban.²⁸ 1457 végén francia földön van, s kerek két év is eltelik, mire viszontlátja szülőföldjét. Életpályája ebben az „emigrációs” időszakában úgyszólván modell-értékű. Nem csoda, hogy a *The Cambridge Medieval History* illusztris szerzője, Arthur A. Tilley az alábbi sorokkal szól róla: „Gregorius Tifernas sokatmondó levélben juttatta kifejezésre az egész humanista világ gyászát, amelyet V. Miklós pápa halálakor (1455) érzett. Kis híján egy másik humanista, Bessarion bíboros lett az utód, de a konklávé az utolsó pillanatban elállt attól, hogy egy szakállas görög mellett tegye le a voksot. Végül egy spanyolt választottak meg helyette, aki erős jellemmel, nagy tudással és jó politikai érzéssel rendelkezett ugyan, de hetvennyolc éves kora volt a legfőbb ajánlólevele. Az új pápa, aki felvette a III. Calixtus nevet, minden, még ekkoriban sem lebecsülhető energiájával a török elleni kereszteshadjárat ügyét és Borgia-unokaöccsei érvényesülését igyekezett előmozdítani. 1458-ban Aeneas Sylvius Piccolomini lett az utóda, és a humanisták reményei újjáéledtek.”²⁹

Hogy Miklós pápa halála, 1455. március 24-e után pontosan mikor hagyta el Rómát Tifernas, nem tudjuk, de szinte bizonyos, hogy még 1455 tavaszán. Az idő tájt tehát, amikor közel hét év tanulás után Giorgio Valagussa is útnak indul Ferrarából, hogy munkát, tanítási lehetőséget keressen magának a Sforzáknál, Milánóban, akárcsak Tifernas. Valagussa előbb szülővárosában, Bresciában tájékozódik, amely Velencéhez tartozik ekkoriban, majd szeptemberben átmegy Milánóba.³⁰ Tifernas ugyancsak Milánóba vezető útjának Velence az általunk ismert állomása. 1456. január 31-én még innen ír Francesco Sforzának, de május elején már Milánóban van, mert Valagussával együtt ekkor kap engedélyt az oktatásra.³¹ Meglehet, barátságuknak már volt előzménye: Velencébe vezető útján Tifernas Ferrarát is útba ejthette, ha ugyan nem került a találkozást a Strabón-fordítás miatt esetleg neheztelő Guarinóval. De ha itt nem, Velencében is összetalálkozhattak Valagussával, akiről nem nehéz feltételezni, hogy Bresciába menet beiktatott egy rövidebb-hosszabb velencei megállót. Monográfusától tudjuk, hogy korábban is gyakran felugrott Ferrarából Velencébe, hogy találkozzék ottani barátaival és támogatóival.³²

Velence egyébként az a hely, ahol 1455 végén, 1456 elején Tifernas akár Janus Pannoniusszal is találkozhatott; persze Janus tanulmányainak ekkori színhelyén, a közeli Padovában is létrejöhetett ez a találkozó. Akárhogy is történt, mindenképpen figyelemre méltó (vagy csupán érdekes véletlen), hogy V. László halálát követően – Milánóból – az a Valagussa kondoleál Janusnak, aki nem sokkal előbb – Milánóban – sülvé-főve együtt van

27 MANCINI, *i. m.*, 83.

28 *Uo.*, 83–91.

29 *The Cambridge Medieval History*, VIII, Cambridge, 1959, 772.

30 Gianvito RESTA, *Giorgio Valagussa umanista del Quattrocento*, Padova, Antenore, 1964, 15–16.

31 MANCINI, *i. m.*, 84–85; RESTA, *i. m.*, 236.

32 RESTA, *i. m.*, 10.

ugyanazzal a Tifernasszal, aki majd sírverset ír V. Lászlóra. A Janushoz írott levélben Valagussa nem nevezi meg a forrását, mégis úgy érezzük, Tifernas epitáfiuma ott volt az asztalán, miközben az együttérző szavakat papírra vetette.³³

Gregorius Tifernas milánói tartózkodásának érdekes dokumentuma az a levél, amelyet az egyik előkelő Tifernas-tanítvány, Bartolommeo Calchi küldött Mantovába 1456. november 22-én. A Sforzák kancellárja ebben egy görög Strabónt kér Lodovico Gonzagától, hogy lefordíthassa Európáját is, amelyet Guarino már átültetett latinra.³⁴ Garin úgy tudja, hogy Tifernas 1456-ban Strabóntól a Guarino által még le nem fordított részeket fordította.³⁵ Mancini szerint viszont egyáltalán nem készülhetett fordítás Milánóban, mert Gregorius decemberre már eldöntötte, hogy a francia királyságban próbál szerencsét, mivel, Mancini idézve, „1456. (így!) december 8-án Toursban van”, ahol a már idézett események következnek, s megszületik az V. László-sívers is. A találkozás a magyar delegációval Mancini szerint már Milánóban megtörtént, ahol az egyik küldött, illetve annak olasz szolgálattevője beszélhetett rá Gregorius magistert arra, hogy velük együtt keljen át az Alpokon. Hogy ő kötélnék állt, abban része volt annak is, hogy ez idő tájt sok olasz humanista szerencsét próbált Magyarországon, és igen kedvező fogadtatásban részesültek, vélekedik Mancini, miközben mások, szerinte kevésbé elfogadható véleményét is idézi.³⁶

Nyilvánvaló, hogy Mancini (vagy valaki már előtte) egy évvel korábbra tette az V. László tervezett házasságával és halálával kapcsolatos eseményeket, így aztán esetleg egy teljes év homályban marad Tifernas milánói életéből. (Ez bőven elég lett volna arra, hogy tető alá hozza akár a teljes Strabón-fordítást.)³⁷ Ha valóban igaz, hogy a VII. Károlyhoz igyekvő magyar küldöttség Milánót is érintette, akkor mindez 1457 novemberében történhetett. Ez esetben viszont egyszerűbb magyarázat is volna Tifernas és a magyar delegátusok kapcsolatfelvételére, mint amivel Mancini szolgál. Milánóban ugyanis Valagussa sokkal inkább lehetett a közvetítő, mint az a bizonyos „olasz szolgálattevő”, hisz a küldöttséget vezető Várdai Istvánt, ugyanúgy, mint Janus, személyesen ismerhette még Ferrarából.³⁸

33 HUSZTI, *Lettere inedite*, i. m., 261–262; RESTA, i. m., 235–236. Resta 1457 decemberére datálja a levelet, nyilván V. László halálának idejéhez igazodva. Valagussa is, mint Tifernas, Pannonia virágjának („Pannoniae florem”) mondja V. Lászlót, aki még 14 évet sem élhetett. Tifernasszal nyilván a verskényszer mondatja, hogy még kétszer tizenegy év sem adatott (a valójában 17 évesen meghalt) Lászlónak.

34 MANCINI, i. m., 86.

35 Eugenio GARIN, *La letteratura degli umanisti = Storia della letteratura italiana: Il Quattrocento e l'Ariosto*, Milano, Garzanti, 1988, 131.

36 MANCINI, i. m., 87–88. Valószínűtlennek tartja Delaruelle azon feltevését, amely szerint Tifernas Tommaso Tipaldóval együtt kelt át az Alpokon, hogy ajándék-kódexet vigyen VII. Károly királynak. Mancini valószínűbbnek tartja, hogy a francia király vagy a Sforzák maguk vetették fel Tifernas mester kiutazását, hisz ezidőtájt a két udvar rendszeres tárgyalásokat folytatott. Valószínű, hogy nem egyedül, hanem valamely delegációhoz csatlakozva utazott.

37 Ez a datálási probléma rányomja a bélyegét Mancini munkája egész vonatkozó részére.

38 LUKCSICS, *Várdai István*, i. m., 124; RESTA, i. m., 5. Valagussa 1448 őszén már Guarinónál van. Ugyanezen év tavaszán már Várdai István is átköltözött ide Padovából, és csupán a következő évben hagyja el az Esték városát.

Ha Tifernas 1456 telén már valóban elhagyta volna Milánót, akkor talán több nyoma lenne a franciáknál 1457. évi tevékenységének. Van ugyan utalás arra, közelebbi időmeghatározás nélkül, hogy már 1457-ben kommentált latin költőket,³⁹ igazi jelenléte azonban, amelyet mindmáig jegyez a – nem csupán a francia – történetírás, csak 1458 elején kezdődik. Ekkor, január 17-én vagy 19-én bízzák meg Gregorius Tifernast, elsőként a Sorbonne történetében, a görög nyelv tanításával. Munkája nem lehetett eredménytelen, idézi Delaruelle-t Franco Simone, ha maga Reuchlin büszkélkedett azzal, hogy olyanoktól tanulta a görög nyelvet, akik Tifernas tanítványai voltak Párizsban.⁴⁰ Ez utóbbiak közé tartozott a francia humanizmus előtörténetének nevezetes egyénisége, Robert Gaguin (1433–1501), aki *Ars versificatoriájában* megemlékezik olasz mesteréről.⁴¹ (A Janusnál egy évvel korábbi születésű Gaguin megérte a századfordulót; nálunk Girolamo Balbi párizsi évei kapcsán említik.⁴²) Gaguinnak tanára, Tifernasnak kollégája volt a Sorbonne-on Guillaume Fichet (1433–1487 u.), aki Georges Duby szerint „Petrarcáért és a latin szerzőkért lelkesedett avignoni tanulmányai során, s aki Milánóban személyesen is kapcsolatba került a »hegyentúli« értelmiséggel”, s mikor megalapította az első párizsi nyomdát, amely Lorenzo Valla főművét is közreadta, „már 1470-ben elültette a párizsi egyetem falai között a humanizmus csíráit”. Később – továbbra is Dubyt idézve – „Robert Gaguin, a jogi kar dékánja köré csoportosultak az itáliai tanárok és görög menekültek”, akik „azon fáradoztak, hogy a klasszikus latin tisztaságával vétezzék fel magukat a skolasztika torz szaknyelvével szemben... Már csak ezért is vonzotta őket a platonizmus”.⁴³

Az, hogy Tifernas franciaországi missziójának emléke fennmaradt, mindenekelőtt Gaguinnak köszönhető. A Sorbonne-ra történő meghívásához azonban talán valami köze lehetett az itáliai tartományokkal határos Savoyából való Fichetnek is, aki Gregorius magister kiutazása előtt már megfordult Milánóban. (Úgy tartják, hogy élete is Itáliában ért

39 MANCINI, *i. m.*, 89.

40 Franco SIMONE, *Il Rinascimento Francese: Studi e ricerche*, Torino, 1961 (Biblioteca di studi Francesi, 1), 112. Simone is úgy tudja, nyilván a szakirodalom alapján, hogy Tifernas 1456-ban ment Franciaországba, de csak 1458. január 17-én kapta meg a görög katedrát a Sorbonne-on. Mancini – megfelelő forráshivatkozással – azt írja, hogy 1458. január 19-én kapta a megbízást 100 scudo évi fizetéssel, úgy, hogy a tanítványoktól nem kérhetett ráadást („divieto di accettare e chiedere composi agli scolari”). MANCINI, *i. m.*, 89.

41 Franco SIMONE, *Robert Gaguin ed il suo Cenacolo umanista*, Aevum, 13(1939), 436; Robert GAGUIN, *Epistolae et orationes*, ed. Louis THUASNE, I, Paris, 1903, 10–11. Thuasne szerint Tifernas, aki szerinte olyan volt, mint a kor olasz humanistáinak többsége, állhatatlan és vándortermészetű, nem tudni pontosan, mi okból jött át Franciaországba; december 8-án Tours-ban jelen van, amikor a magyar küldöttség megérkezik, és részt vesz a nemzeti gyászbán, amelyet a királylány vőlegényének a halála okozott. Szerinte Tifernas 1457 folyamán már hivatalosan csatlakozott az egyetemhez, és 1459. január 19-én kapott megbízást a görög katedrára. Idézi a László-epitáfium két utolsó sorát is, Tifernas verseinek 1509-es strassburgi kiadása alapján.

42 RITOÓKNE SZALAY Ágnes, *A veszprémi Camena = Klaniczay-emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete–Balassi Kiadó, 1994, 106.

43 Georges DUBY, Robert MANDROU, *A francia civilizáció ezer éve*, Bp., 1975, passim.

véget valamikor az 1480-as évek végén, miután még 1472-ben leutazott oda Bessarion bíborossal.)⁴⁴

Arról, hogy hány szemeszterre terjedt ki a párizsi egyetemen Tifernas oktatói tevékenysége, megoszlanak a vélemények. Van, aki csupán egy szemeszterről tud, van, aki kettőről, illetve háromról. Ez utóbbi látszik valószínűnek, hiszen bizonyos, hogy csupán 1459 őszén, szeptember végén vagy október elején tér vissza Itáliába. Előtte már halálhírét költik odahaza, ezért versben nyugtatja meg az aggódó Beccadellit: *vivimus, Antoni*. Mint az Aureolanusnak titulált „maître des coptes”-hoz, Pierre Dorioléhoz intézett segélykérő verse tanúsítja, anyagi gondokkal küszködik. Hazatérését minden bizonnyal már azóta tervezi, hogy hírért hozták: III. Calixtus pápa halála után az az Aeneas Sylvius lesz az utód, akit jól ismert még Rómából. Természetes, hogy ebből az alkalomból is vers születik.⁴⁵

Miután a francia király Velencébe utazó küldöttségével visszatér, Tifernas előbb Milánóban próbál szerencsét, de most elutasítják, mint Károly királyhoz írott levele (1459. október 5.) tanúsítja. Ekkor ő maga fordul Lodovico Gonzagához, akinek a mantovai találkozóáról visszatérő pápa is melegen ajánlja levelében, 1460. április 8-án. Így 14 évvel Vittorino da Feltre halála után Mantovában kezdheti meg működését Tifernas, olyan tanítványokkal, mint Giorgio Merula (tanára verseskönyvének majdani összeállítója), vagy a szentéletű költő-szerzetes, fra Battista Mantovano (Battista Spagnuolo).⁴⁶

Viszonylag rövid volt a mantovai tartózkodás, mert a következő évben már számos nyoma van velencei működésének. Szoros kapcsolatban áll a nevezetes Cornaro családdal s a Janus Itáliájában is szereplő Jacopo Antonio Marcellóval, akit, miként Janus is, verssel igyekszik vigasztalni (*In Valerium Marcellum*) kislánya halála alkalmából, aki 1461. január 1-jén, alig kilencéves korában távozott az élők sorából. Marcellóhoz fűződő kapcsolatát demonstrálja *Oratio*ja is, amely a vicenzai Bertoliana egyik kódexében maradt fenn.⁴⁷

Tifernas 1462. szeptember 4-én Ferrarában van. Bertoni úgy kommentálja az idevonatkozó forrást, hogy „messer Gregoro Chifernio de Cita da Castello” tulajdonképpen Velencébe igyekezett, megszakitva útját Ferrarában. Egy – sajnos datálatlan – levél szerint szülővárosába is hazalátogatott Velencéből, talán ekkor állt meg az Esték városában.⁴⁸ (Guarino ekkor már két éve halott.) Mindenesetre ez a ferrarai illetőségű adat az utolsó életjel tudomásunk szerint, Tifernas tehát, ha pontosak akarunk lenni, 1462. szeptember 4-e után halt meg, valószínűleg Velencében.⁴⁹

44 *Lexikon des Mittelalters*, IV, München–Zürich, 1989, 430 (Guillaume Fichet címszó).

45 MANCINI, *i. m.*, 89–91.

46 *Uo.*, 91–92. Valagussa a Janus-irodalomból is jól ismert modenai püspökkel, Giacomo Antonio della Torrival is baráti levelezésben állt. RESTA, *i. m.*, 29.

47 Margaret L. KING, *An inconsolable father and his Humanist consolers: Jacopo Antonio Marcello Venetian nobleman, patron and man of letters = Supplementum festivum: Studies in honor of Paul Oskar Kristeller*, ed. James HANKINS et al., Binghamton–New York, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, State University of New York at Binghamton, 1987, 230–231, 236; MANCINI, *i. m.*, 95.

48 BERTONI, *i. m.*, 129.

49 A jóbarát Valagussa is ekkoriban, 1464-ben halt meg Milánóban; két évvel kevesebbet élt, mint a ferrarai iskolatárs, Janus Pannonius.

Szellemi hagyatéka: mintegy negyven vers, néhány oráció, levelek, fordítások. Fordításai közül csupán Strabónja vált ismertté nyomtatásban is, a többi fordítása háttérbe szorult a nevesebb fordítók munkái mellett.⁵⁰ Verseit először egy Ausonius-kiadás függelékeként nyomtatták ki Velencében, 1472-ben. Huszonhat évvel később Bernardinus de Vitalibus 1498-as velencei kiadásában már az ő költeményei a főszereplők – a függelékben itt Pontanus, Franciscus Ottavius és Sulpicia szerepelnek.⁵¹ Ez utóbbi kiadást már nem érthette meg verseinek összegyűjtője, a nálunk főként Galeotto Marzio-invektívája kapcsán idézett Giorgio Merula, mert időközben 1494-ben meghalt Milánóban. Érdekes véletlen, hogy ugyanott, Velencében, ugyanakkor, 1498-ban, és ugyancsak Bernardinus de Vitalibus nyomdájában jelent meg Janus Pannonius Feronia-elégiája is, Perotti Polybios-fordításának függelékeként. (A korábbi kiadásban még nem szerepel ez a toldalék.)⁵²

Gregorius Tifernas verseit a 16. század elején két alkalommal (1508, 1509) Strassburgban is kiadták.⁵³ Miként a korábbi kiadásokban, ezekben is olvasható az V. László-sírvers, amely fordításban így hangzik:

Sírvers V. Lászlóra, Magyarország és Csehország királyára

Ó, aki olvasod ezt, könnyekkel adózz eme sírnál,
 Hogyha kegyességed nem köti még a közöny.
 Itt nyugszik Pannonia éke, királya, akit, bár
 zsenge virág volt még, elragadott a halál.
 László menni akart a törökre hatalmas erővel,
 Féljék hadseregét, nem sajnálta a pénzt.
 Kész volt üzni a tengeren által mind a hitetlent,
 Hogy szabadulhasson láncaitól a görög.
 Néki az évekből kétszer tizenegy se jutott még,
 Ifjui éltet sújt íme a gyászteli nap,

50 Voigt szerint Aristotelés-fordításai hiányos példányok alapján készültek, mind a *Nikomachosi etika*, mind az *Eudémosi etika*; fordított még Dión Chrysostomostól is. VOIGT, *i. m.*, 182, 188.

51 HC 2176, 8042; MANCINI, *i. m.*, 98–105.

52 HC 13248. Korábbi írásunkban ezért próbáltuk összefüggésbe hozni a Feronia-elégiát és a „magister Gregoriusnak” címzett Janus-epigrammát. Kimondatlanul is elfogadtuk Peter-Alcantara Budik Huszti által elvetett, de a kézirati hagyománnyal bizonyos mértékig alátámasztható véleményét, amely szerint a Feronia-elégia, miként a Mantegnát dicsőítő költemény is, már idehaza készült. A datálás ellenére feltételeztük, hogy a Gregorius mesterhez írott vers egy levél melléklete, amelyet Janus már itthonról küldött Galeotto földijének, Tifernasnak, reklamálva Narni nevezetes kútjának leírását, talán azért, hogy a jóbarát Galeottonak meglepetésként küldendő vers hitelesebb legyen. Arra korábban nem gondoltunk, hogy a kút leírása valamiféle művészeti alkotás felvázolása is lehetett. Tifernas életrajzának közelebbi ismerete alapján tudható, hogy leghamarabb 1460 elején lehetett volna eredményes Janus „megkeresése”, mert Gregorius mester csupán 1459 végén tért haza Franciaországból. BODA, *i. m.*, 487–488; HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 366, 25. jegyzet.

53 P. Gregorii TIPHERNI *Opuscula...*, Argentoraci, Schurer, 1508, 1509.

Most, hogy a tőle remélt diadallal telt be a lelkünk,
És a török torkát görcsbe szorítja a félsz,
Már a király vejeként tisztelte a francia udvar,
S lám, a halál irigyen felborította a nászt.

L'építaphe de Ladislav V par un contemporain italien de Janus Pannonius: Gregorius Tifernas

La biographie de Gregorius Tifernas, originaire de Citta di Castello, jadis Tiphernum Tiberinum, prouve que l'építaphe de Ladislav V est née sur le sol français, en décembre 1457. Tifernas quitta Rome en 1455, après la mort de son mécène, le pape Nicolas V, pour aller d'abord à Venise, puis à Milan; ensuite il traversa les Alpes pour se rendre à Paris, où il fut le premier à occuper la chaire de langue grecque. (On compte parmi ses élèves Robert Gaguin; un des ses collègues était Guillaume Fichet, personnalité marquant l'histoire de la culture française.)

En route vers Paris, Tifernas rencontra une délégation hongroise. Celle-ci arriva à Tours le 8 décembre pour demander solennellement la main de la fiancée de Ladislav V au père de celle-ci, le roi Charles VII, puis ramener la princesse Marguerite en Hongrie. La naissance de l'építaphe s'explique, puisque Tifernas était sans doute sur place à la fin du mois de décembre, moment où les délégués apprirent la nouvelle de la mort du roi hongrois.

Le chef de la délégation était István Várdai, ayant rencontré Janus Pannonius lors de ses études à Ferrare. On peut supposer qu'il avait connu le condisciple de celui-ci, Giorgio Valagussa qui s'était installé plus tard à Milan, et qui était ami intime de Tifernas. Ce n'est donc pas par hasard si Valagussa écrivit une lettre de condoléances à Janus Pannonius à propos de la mort de Ladislav V. Une éventuelle rencontre personnelle de Tifernas et de Janus même ne peut pas être exclue vers la fin de 1455 ou au début de 1456, à Venise ou à Padoue.

JANKOVITS LÁSZLÓ

Janus Pannonius filozófiai alpműveltségéről

Mikor *A humanista módszer*ről szóló klasszikus munkájában Remigio Sabbadini azt állítja, hogy a korabeli előadásjegyzetek sokkal alkalmasabbak a kor tanítási módszerének megismerésére, mint a szerző műveltségét és álláspontját hirdető publikus szövegmagyarázatok, állítását példával illusztrálja. Az ekkor idézett dokumentum a *recollecta* műfajába tartozik: olyan jegyzet, amelyet a tanítványok készítettek Guarino mester 1445. március 23-ai, a *Rhetorica ad Herennium*ről tartott előadásán.¹

A szóban forgó *recollecta* másolata megtalálható Firenzében is.² Néhány évvel később minden bizonnyal Janus Pannonius is hasonló előadásban ismerkedett meg a Cicerónak tulajdonított munkával. Mivel Sabbadini csak részben idézi a jegyzet elejét, és nem állt módomban a milánói szöveget³ tanulmányozni, itt a jóval romlottabb firenzei másolatot idézem:

„In exponendis auctorum libris tria potissimum premitti solent: Auctoris vita. Libri titulus. Deinde librorum numerus ac ordo. ... De textus expositione infra latius patebit ... »in philosophia« scilicet morali. ut fuit in libro de officiis de tusculani, de amicitia et sic de multis. Nam triplex est philosophia una naturalis quae graece dicitur physis. Altera moralis quae graece dicitur ethica. Tertia logica quae dividitur in dialecticam et rhetoricam. Dialectica est diligens ratio disputandi. Rhetorica est ars bene dicendi... Divisa postea est philosophia moralis in politicam monasticam et yconomicam. Politica est scientia gubernandi civitates. Monastica est scientia gubernandi se ipsum. Yconomica scientia gubernandi familiam ab ycos domus. (A szerzők műveinek magyarázatában a leginkább három dolgot szokás előrebocsátani: a szerző életét, a mű címét, végül a mű részeinek számát és elrendezését. ... Ami a szöveg magyarázatát illeti, alább bővebben áll rendelkezésre ... „a filozófiának” – tudniillik az erkölcsfilozófiának, ahogy a *Kötelességekről* szóló munkájában tette, valamint a *Tusculumi beszélgetésekben*, a *Barátságáról*-ban és hasonlóképpen sok más műben. Mert a filozófia három részre oszlik: az egyik rész a természetfilozófia, amelyet görögül *physis*-nek neveznek, a másik az erkölcsfilozófia, amelyet görögül *éthiké*-nek neveznek, a harmadik a logika, amely dialektikára és retorikára oszlik... Az erkölcsfilozófia azután a *politica*, a *monastica* és az *yconomica* részre oszlik: a *politica* az államok irányításának tudománya, a

1 Remigio SABBADINI, *Il metodo degli umanisti*, Firenze, Le Monnier, 1922, 42.

2 *Commentum sive recollectae sub GUARINO super artem novam M[arci] T[ullii] C[iceronis]*, Firenze, Biblioteca Riccardiana, ms. 681, fol. 1v–2r. A kéziratot a Harvard Egyetem Itáliai Reneszánssz kutató Központja, a Villa I Tatti ösztöndíjasaként a Mellon Alapítvány támogatásával tanulmányozhattam.

3 Biblioteca Ambrosiana, cod. A 36, idézi SABBADINI, *i. m.*, 44.

monastica önmagunk irányításának tudománya, az *yconomica* a háztartás irányításának tudománya, az *ycos* [*oikos*], ház szó alapján.)

A szóban forgó idézet a *Rhetorica ad Herennium* első sorai egy szava, a *filozófia* szó magyarázata.⁴ A jegyzet más szavaknál nemigen tartalmaz ilyen terjedelmes magyarázatokat. Vajon miért tarthatta fontosnak Guarino azt, hogy sort kerítsen a filozófia részeinek elmondására műve elején, a többi magyarázott részhez képest ilyen bőven? Honnan származik ez a felosztás, és milyen kapcsolatot tart a szövegmagyarázattal? Miképpen közelít meg egy szöveget a Guarino-iskola tanára és tanulója filozófiai szemszögből első látásra? Végül: milyen kapcsolatot lehet találni a megközelítésmód és Janus legfilozofikusabb verse, az *Ad animam suam* között? Ezekre a kérdésekre kerestem választ.

A felosztás eredetét illetően a Guarino-iskolából még egy forrásra támaszkodhatunk.⁵ Ez Guarino mester fia és örököse, a maga is mesterré ért Battista Guarino ferrarai előadása a hét szabad művészetről 1453-ban. Az előadásban Battista híres hegyentúli iskolatársa, az akkor már meglelt tanítvány Janus feltehetően már csupa ismert dolgot hallhatott, legalábbis olyasmit, ami láthatóan nem tért el a mester előbb idézett Cicero-magyarázatától.

Battista Guarino nem önmagában tárgyalja a szabad művészeteket – kitűnik ez a benne található tudományfelosztásból is, amelynek itt vázlatos összefoglalását adjuk:

Philosophia et artes liberales

I. Naturalis (physiké)

A. theologia (sapientia prima, metaphysica)

B. mathematica

1. geometria – arithmetica

a. perspectiva

b. musica

(1) poetica

c. astrologia

C. historia naturalis

4 Rhet. Her. 1, 1, 1. „Etsi in negotiis familiaribus inpediti vix satis otium studio suppeditare possumus, et id ipsum, quod datur otii, libentius in *philosophia* [kiemelés tőlem – J. L.] consumere consuevimus, tamen tua nos, Gai Herenni, voluntas commovit, ut de ratione dicendi conscriberemus, ne aut tua causa noluisse aut fugisse nos laborem putares.” Adamik Tamás fordításában: „Bár magánügyeimtől akadályoztatva nemigen fordíthatok elegendő időt tudományos munkára, s ami szabadidőm adódik, azt is inkább a *filozófiának* szoktam szentelni, mégis kedvéért, Gaius Herennius, rászántam magam arra, hogy a szónoklattanról írjak; már csak azért is megtettem ezt, hogy azt ne gondold: miattad nem akartam, vagy nehézségétől riadtam vissza.” Lásd CORNIFICIUS, *Rhetorica ad C. Herennium: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika latinul és magyarul*, ford., bev., jegyz. ADAMIK Tamás, Bp., Akadémiai, 1987 (Görög és Latin Írók: Scriptorum Graeci et Latini, 18), 70.

5 Battista GUARINO, *Oratio de septem artibus liberalibus in incohando felici Ferrariensi gymnasio habita anno Christi MCCCCLIII* = Karl MÜLLNER, *Acht Inauguralreden des Veronesers Guarino und seines Sohnes Battista: Ein Beitrag zur Geschichte der Pädagogik des Humanismus*, Wiener Studien, 19(1897), 126–143. A beszéd Müllner szerint Battista 1453-as habilitációs előadása, lásd *uo.*, 126.

II. Moralis (éthiké)

(1) poetica

- A. monastica
- B. politica
- C. oeconomica

III. Sermocinalis seu rationalis (logiké)

- A. grammatica
 - 1. methodica
 - 2. historica
- B. dialectica
 - 1. topica
- C. rhetorica

IV. Artes mechanicae

- A. medicina
 - 1. pharmaceutica [gyógyszertan]
 - 2. chirurgica [sebészet]
 - 3. diaetetica [táplálkozástan]
 - 4. nosognomonica [diagnosztika, a betegség felismerésének tana]
 - 5. boethetica [a fájdalomcsillapítás tana]

Battista felosztásában számunkra leginkább a *philosophia moralis*ra vonatkozó állítások problematikusak. A szöveg a következő: „Socrates vero Archelai, qui Anaxagoram audierat, discipulus philosophiam primus, ut ait Cicero, e coelo devocavit in terras et in urbibus collocavit eiusque tres esse partes instituit. aut enim homini de vita et moribus rebusque malis et bonis quaerendi praecepta tradit, quibus ipse solus ad felicem vitam perducatur, aut, quae in gubernanda re familiari necessaria, optimas de servis, de liberis, de uxoribus, de universa demum familia leges exponit, aut quo pacto tandem in optima civitate cum summa laude et gloria quisque versari possit perfecta demonstrat. quare primam monasticam, secundam oeconomicam, tertiam politicam vocavit.” (A filozófiát pedig, amint Cicero állítja, Sókratész, Anaxagoras hallgatójának, Archelaosnak a tanítványa hozta le elsőként az égből a földre; a városokban helyezte el és három részre osztotta. Ugyanis vagy az embernek tanítja meg, miként keressen az étellel és az erkölcsökkel, valamint a rossz és a jó dolgokkal kapcsolatban olyan előírásokat, amelyek önnönmagát vezetik el a boldog életbe, vagy a szolgákkal, a gyerekekkel, a feleségekkel, majd az egész családdal kapcsolatos szabályokat állít fel, amelyek a háztartás irányításához szükségesek, vagy pedig azt mutatja meg tökéletesen, hogy miképpen tud bárki egy kiváló államban a legnagyobb dicsőségben és tiszteletben élni. Ezért az első részt a *monastica* [az egyes ember erkölcstana], a másodikat az *oeconomica* [a házvezetés erkölcstana], a harmadikat a *politica* [az államvezetés erkölcstana] néven nevezte.)⁶

Milyen hagyományon alapul ez a felosztás? Nem találjuk meg Platónnál, nem tartalmazzák ebben a formában a Sókratésről szóló egyéb források sem. A fenti források közlői,

6 Uo., 35–36.

Sabbadini és Müllner megjelölik ugyan a Cicero-párhuzamokat, ezek azonban első látásra nem tartalmazzák a filozófia-felosztást, csak a Sókratésre vonatkozó állításokat.

A magyarázatban először a téma szakirodalmára, Joseph Mariétan, Ludwig Baur, Martin Grabmann, Edwin A. Quain és James Simpson munkáira támaszkodtam.⁷ Ezek alapján a Guarino-iskola felosztásában három, gyakran egybefonódó hagyományt ismerhetünk fel. Az egyik hagyomány a szabad művészetekre épülő filozófia hagyománya. A másik az úgynevezett pszeudo-arisztotelianus, a harmadik pedig az úgynevezett pszeudo-platonikus hagyomány.⁸ Foglalkozunk először a legutóbbival.

Az Aristotelés alapján kidolgozott felosztást szövegszerűen először a 2. század közepén, a szírmiai Alkinoosnál találhatjuk meg, a Platón tanításait iskolai célra rendszerező *Logos didaskalikos* című munkájában. Ez a felosztás az alexandriai kommentárisiskolában úgy él tovább, hogy egy széles körben ismert és tekintélyes szöveghez kapcsolódik, a platonikus Porphyrios Aristotelés *Kategóriái*hoz írott *Eisagógéjához*. Feltehetően a 450 körül élt Ammónios kapcsolja össze Aristotelés logikai munkáival a porphyriosi *Eisagógét*, az *Eisagógéval* pedig a saját, az egész filozófiát áttekintő bevezetését. Filozófiai bevezetésének rendszerét követik, egészítik ki az utána következő szövegmagyarázók, Philoponos, Simplicios, Olympiodóros, Élias, David.⁹

Az alexandriai bevezetés három, időnként érintkező hagyományban él tovább: a bizánci, a szír–arab és a nyugati hagyományban. A Quattrocentóban egyszerre van jelen a szír–arab felosztás egyes elemeit magába építő nyugati latin hagyomány és a bizánci hagyomány. Ez utóbbit az egyre elevenebb itáliai–bizánci kapcsolat, majd a török elől menekülő bizánci tudósok tevékenysége teszi ismertté.

A bizánci hagyományra szép példát nyújtanak Ióannés Argyropylos filozófiai bevezetései. Ezek különösen érdekesek a Janus-kutatás számára, mivel a firenzei könyvkereskedőtől, Janus életrajzírójától, Vespasiano da Bisticcitől tudjuk, hogy a költő első firenzei látogatása során, 1458-ban egy logikai és egy filozófiai előadást hallgatott az ott tanító Argyropylostól. Talán nem tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy Janus az utóbbi előadásban az alexandriai bevezetéstípus hagyományába illeszkedő előadást hallgatott.

Az alexandriai bevezetés első része a filozófia meghatározásával kezdődik. Ebben a részben található a meghatározások fontosságának magyarázata, a meghatározások elveinek

7 Joseph MARIÉTAN, *Probleme de la classification des sciences d'Aristote a St. Thomas*, Paris, 1901; Dominicus GUNDISSALINUS, *De divisione philosophiae*, kiad. Ludwig BAUR, Münster, 1903; Mariétan munkáját sokban kiegészíti, nem utolsósorban a felosztás reneszánsz hagyományának összefoglalásával. Martin GRABMANN, *Die Geschichte der Scholastischen Methode*, I, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1957; Edwin A. QUAIN, *The Medieval Accessus ad Auctores*, *Traditio*, 3(1945), 215–264; átfogó képet ad a tudományfelosztás és a később említésre kerülő *accessus ad auctores* együttes kialakulásáról, szerepéről a grammatika, a jog és a filozófia kutatási módszereiben. James SIMPSON, *Sciences and the Self in Medieval Poetry: Alain of Lille's Anticlaudianus and John Gower's Confessio amantis*, Cambridge, University Press, 1995. A szakirodalmi tájékozódásban nagy segítségemre volt a Kerényi Károly Szakkollégium tagja, a koraskolasztika nagy reményű fiatal kutatója, Németh Csaba.

8 SIMPSON, *i. m.*, 32–33.

9 BAUR, *i. m.*, 325–336.

elősorolása, a filozófia különböző meghatározásainak előszámlálása; itt állapítja meg a kommentáríró, hogy valamennyi speciális tudomány és mesterség a filozófiából eredezteti elveit.

A második rész a filozófia felosztásainak tárgyalása – ennek kései változatát találjuk meg Argyropylos felosztásában is. A *philosophia sive scientia* két főrésze Argyropylosnál a *philosophia speculativa* vagy *theoretica*, és a *philosophia activa* vagy *practica*. A *philosophia speculativa* három alrésze: a *philosophia divina* vagy *transnaturalis scientia* vagy *metaphysica*; a *mathematica* (ezen belül az *arithmetica*, *geometria*, *astrologia*, *musica*) és a *philosophia naturalis* vagy *physica*. A második főrész, a *philosophia activa* egyik alrésze az *ethica*, amely az egyes emberre vonatkozik. A másik alrész tudományágai többeket érintenek: ezen belül a *philosophia oeconomica* a családot, a *philosophia civilis* vagy *politica* pedig az államot. A *philosophia civilis*hez sorolhatók a költők versei, a jog, a meggyőzés művészete és a hadtudomány.¹⁰

A harmadik, utolsó rész a magyarázandó művel kapcsolatos alapkérdések tárgyalása. Ezek az alapkérdések konvencionálisan jelennek meg az Aristotelés-magyarázatok elején. A kérdések, mondhatni vizsgálati szempontok a következők (zárójelben a görög terminusokat és Argyropylos latin fordításait, magyarázatait adtam meg): a mű célja (*skopos*; *intentio*); haszna (*khresimon*; *utilitas*); szerzősége, hitelessége (*gnésion*; *si liber auctoris cuius esse dicitur sit*); címe (*epigraphé*; *titulus*); elrendezése (*taxis*; *ordo*); a részek száma, arányai (*kephalaia*; *quot in partes liber ... dividitur*); a mű filozófiai besorolása (*hypo poion meros anagetai*; *ad quam partem ducatur*); a mű tanítási módja (*didaskalikos tropos*; *modus procedendi in tradenda scientia*).¹¹

Mármost ami Argyropylos tudományfelosztását illeti, ez egy fontos pontban lényegében hasonlít arra, amit a Guarino-iskola fentebb látható dokumentumai tartalmaznak, és lényegesen különbözik attól, amit mai tudásunk szerint Aristotelés saját felosztása tartalmazott. Ez a különbség az *ethica* – *oeconomica* – *politica* hármasságának megjelenése a gyakorlati filozófia felosztásában.

Ezt a három résztudományt a szövegmagyarázó hagyomány Aristotelés etikai munkáinak két szöveghelyére alapozva alakítja ki. A *Nikomakhosi etikában* (VI, 9. 1142a9 k.) található Aristotelés-hely szerint az etika nem lehet pusztán személyes, mivel „a magunk java el sem képzelhető a házvezetés és államkormányzás nélkül” (Szabó Miklós fordítása). Az *Eudemosi etikában* pedig (I, 8. 1218b13) az etika mint a magában álló jó keresését célul kitűző tudomány oszlik a következő részekre: „az államtudomány, a gazdálkodás tudománya és a belátás” (Steiger Kornél fordítása).¹²

A két szöveghely együttes értelmezése révén alakul ki a hellénisztikus filozófiai hagyományban – döntően platonikus közegben – a gyakorlati filozófia felosztása egyéni erkölcsi (*éthiké*), házvezetési (*oikonomiké*) és államfilozófiára (*politiké*). A felosztást jelen-

10 Argyropylos tudományfelosztásait, amelyeket bevezető előadásaiban ad meg, lásd Karl MÜLLNER, *Reden und Briefe Italienischer Humanisten: Ein Beitrag zur Geschichte der Pädagogik des Humanismus*, Wien, Alfred Hölder, 1899 (reprint kiadása: München, Wilhelm Fink, 1970), 3–24, 39–45, 55.

11 *Uo.*, 13–14, 43.

12 BAUR, *i. m.*, 308–314.

tősen megtámogatja, hogy a 15. században érvényes hagyomány Aristotelés művének tartja a mára tőle elvitatott *Oikonomiké* c. munkát is.¹³

Mint látjuk, Argyropylosnál a gyakorlati filozófiának ez a felosztása található, és valami hasonlót látunk a Guarinus-iskolában is. Valami hasonlót, de nem egészen ugyanazt. Battistánál az említett hármasságban a *politica* és az *oeconomica philosophia* mellett nem az *ethica* vagy a *moralis*, hanem a *monastica philosophia* szerepel.

Mielőtt a *monastica* elnevezést görögösítenénk, s beletennénk a Bizáncból hazatérő Guarino mester útiholmijába, érdemes körülnézni Nyugaton, az alexandriai filozófiai bevezetés latin keresztény hagyományában. E hagyomány elején Boëthius áll: az ő műve a *Bevezetés* Porphyrios *Eisagógéjához*. Boëthius itt közli az alexandriai bevezetés valamennyi elemét. Tőle veszi át ezeket Cassiodorus *A szabad művészetek és tudományok* című munkájában. Tartalmazza ezt a felosztást Isidorus Hispalensis enciklopédikus munkája, az *Etimológiák vagy eredetek húsz könyve* is.¹⁴

Ebben a terminológiában fontos változás történik a 11. század végén. Az ekkor alkotó Radulphus Ardens teológiai összegzése, az *Egyetemes tükör*, a *Speculum universale*¹⁵ a gyakorlati filozófia, a *philosophia practica* egyénre vonatkozó részét, az *ethica* vagy *moralis* részt a *solitaria* (egyres emberre vonatkozó) néven nevezi. Ugyanezt teszi a 12. század első felében Hugo és Ricardus de Sancto Victore. *Eruditio didascalica* című munkájában Hugo a filozófia részeinek elősorolásakor közli a hagyomány kínálta terminológiai lehetőségeket; ezt teszi a *practica philosophia* felosztása során is. Így alakul ki a háromszor hármas *solitaria / ethica / moralis – privata / oeconomica / dispensativa – publica / politica / civilis* felosztás.¹⁶

A *philosophia solitaria* átnevezését *philosophia monastica*-ra végül Nagy Szent Albertnél találhatjuk meg.¹⁷ Az ő nyomán használja a terminust Aquinói Szent Tamás.¹⁸ Ezt a terminológiai lehetőséget azután többen felhasználják a 13–14. században.¹⁹ Valószínűleg

13 Latin fordítását Leonardo Bruni készíti el. Az *Oeconomica* a 15. század végén is szerepel a padovai egyetem előadásában. Deno J. GEANAKOPLOS, *Italian Humanism and the Byzantine Émigré Scholars = Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy*, ed. Albert RABIL Jr., Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1988, I, 355, 364–365.

14 Boëth. in Porphy. dial. I, pp. 11–12; Cassiod. art. 1167; Isid. orig. 2, 24, 3–4.

15 GRABMANN, *i. m.*, 249, 251–253.

16 Hugo de Sancto Victore, did. 2, 20; a használt kiadás: HUGONIS DE SANCTO VICTORE *Didascalicon: De studio legendi*, ed. Charles Henry BUTTIMER, Washington, D. C., Catholic University Press, 1939.

17 I. Metaph., Tr. I, c. I, p. 3. „Morales autem omnes, sive sunt monasticae, sive oeconomicae, sive politicae...” Ugyanerről lásd még I. Ethic., Tr. III, c. I, p. 31, idézi MARIÉTAN, *i. m.*, 172, 1, 5. j.; De praedicabil. I, 2, idézi BAUR, *i. m.*, 376, 5. j.

18 Comm. in Ethic. lect. I, p. 232–233. vol. 25, idézi MARIÉTAN, *i. m.*, 190, 3. j.; Sum. theol., 2^a 2^{ae}, I, XLVII, a, XI, idézi Uő., 191, 3. j.

19 A Baur idézte források közé tartozik a 13. századból a párizsi domonkos prédikátor OLUERIUS *Differentia rhetoricae, ethicae et politicae etc.* című munkája. A szintén domonkos párizsi tartományfőnök, ARNULF (14. sz. eleje) kéziratoss bevezetésében egyenesen Aristotelésre hivatkozik: *Monastica, quae tractatur nobis ab Aristotele in diversis libris ut dicitur in hunc modum*. Oxford, Merton College, 261, fol. 13^f–18^v, idézi BAUR, *i. m.*, 385. Ugyancsak az

ezzel a terminológiai változással magyarázhatjuk, hogy a gyakorlati filozófia felosztásában a Guarino-iskola az egyénre vonatkozó gyakorlati filozófiára nem a bizánci hagyományban megmaradt *éthiké/moralis*, hanem a skolasztikus hagyományban átalakult *monastica* elnevezést használja.

Fordítsuk most figyelmünket egy másik, az előbbinél sokkal fontosabb eltérésre. Míg Argyropylosnál a filozófia az elméleti és a gyakorlati részre válik szét, Battista Guarinónál a filozófia három főrésze, *naturalis*, *moralis* és *rationalis*, természetfilozófiai, erkölcsfilozófiai és logikai részre oszlik. Ez az a felosztás, amelyet a szakirodalom pseudo-platonikus felosztásnak nevez, s amelyet a történeti vizsgálódás pseudo-szemszögéből bizvást tekinthetünk platonikusnak.

Ezzel a tagolással Cicero *Academica priorájában* (1, 5, 19) találkozunk először, ekképpen: „fuit ergo iam accepta a Platone philosophandi ratio triplex: una de vita et moribus, altera de natura et rebus occultis, tertia de disserendo et quod verum sit, quid falsum, quid rectum in oratione pravumve, quid consentiens, quid repugnet iudicando” (már Platón is úgy tekintette, hogy a filozofálásnak háromféle módja van: az egyik az életről és az erkölcsről szól, a másik a természetről és a rejtett dolgokról, a harmadik a magyarázatról, és arról, mi igaz, mi hamis, mi helyes vagy helytelen a beszédben, mi egybehangzó, mi ellenkezik a megítéléssel). Ez a felosztás, amelyet Quintilianus (Inst. 12, 2, 10 skk.) is átvesz, a latin kereszténységre Szent Ágoston tekintélyétől megerősítve hagyományozódott. Fontos figyelembe vennünk, hogy Ágoston összefoglalása nem állítja szembe a Platónnak és az Aristotelésnek tulajdonított felosztást, hanem egymásba illeszti őket.²⁰ Az előbb említett Cassiodorus szintén egyenrangúként ismerteti a két felosztást, s így tesz Isidorus Hispalensis is.

A kérdés történetét a legteljesebben feldolgozó Baur szerint a 14. század elejétől számbavehetetlenül elterjednek az olyan filozófia-felosztások, amelyekben inkább a felosztás részletes kidolgozása fontos, mintsem a rendszer megalapozottsága, belső egysége és világos felépítése.²¹ Ám ha tekintetbe vesszük Ágoston egyeztetését, és visszagondolunk

arisztotelianus hagyományt követi az ugyanazon kódexben található bevezetés szerzője (fol. 61^f–69^v, idézi BAUR, *i. m.*, 388).

20 Aug. civ. 8, 4. „Plato utrumque iungendo philosophiam perfecisse laudatur, quam in tres partes distribuit: unam moralem, quae maxime in actione versatur; alteram naturalem, quae contemplationi deputata est; tertiam rationalem, qua verum determinatur a falso. Quae licet utrique, id est actioni et contemplationi, sit necessaria, maxime tamen contemplatio perspectionem sibi vindicat veritatis. Ideo haec tripartitio non est contraria illi distinctioni, qua intellegitur omne studium sapientiae in actione et contemplatione consistere.” „Platóné a dicsőség, hogy a kettő (ti. a pythagorasi és a sókratési tanítás) egyesítésével tökéletessé tette a filozófiát, és azt három részre osztotta: egyrészt erkölcsfilozófiára, amely a leginkább a cselekvésből áll, másrészt természetfilozófiára, amely a szemlélődésre való; harmadrészt a logikára, amely által az igazság elválik a hamisságtól. Ez a rész ugyan mindkettő, vagyis a cselekvés és a szemlélődés számára is szükséges, mégis a leginkább a szemlélődés igényli az igazság átlátását. Így hát ez a hármas felosztás nem ellenkezik azzal a megkülönböztetéssel, amely szerint a bölcsességre való mindenféle törekvés a cselekvésen vagy a szemlélődésen alapul.”

Vö. SIMPSON, *i. m.*, 32; részben idézi MARIÉTAN, *i. m.*, 55, 2. j.
21 BAUR, *i. m.*, 380.

arra, hogy ez a kettősség megtalálható Cassiodorusnál és Isidorusnál is, megállapíthatjuk: akár megalapozatlanság, akár részletközpontúság, ennek is megvannak a maga antik hagyományai. Ha tehát az a helyzet, hogy a Guarinus-iskolában elegyedik a *physica – ethica – logica* Platónra visszavezetett hármasság felosztása és az arisztotelianus hagyomány megoldásainak felhasználása az *ethica* esetén, vagyis a *monastica – oeconomica – politica* felosztás, ez az elegyedés nem mentes az előképektől.

Mit kezdjünk azonban azzal, hogy Battista Guarino Platón mesterétől, Sókratéstól származtatja az *ethica* felosztását? Nos, ha visszakeressük az általa felhasznált Cicero-helyet a *Tusculumi beszélgetések*ben (5, 10), a következőket olvassuk: „Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo et in urbibus conlocavit et in domus etiam introduxit et coegit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere” (a filozófiát pedig Sókratész hozta le először az égből; elhelyezte a városokban, a házakba is bevezette, és az élet és az erkölcsök, meg a jó és rossz dolgok keresésére késztetett). Mármint ha a gyakorlati filozófia Aristotelés nyomán kialakított felosztásának ismeretével olvassuk a részt, a kiolvasható felosztás nagyon is megfeleltethető a városállam vezetése, a házvezetés és az egyéni életvezetés hármasságának. Battista ugyan nem idézi a teljes Cicero-szöveget, csak az első részt; de a továbbiakban is azt mondja újra, értelmezve a már ismert skolasztikus terminológia szerint.

A filozófiafelosztások között tehát a ferrarai iskolában sincs radikális eltérés: a Cicero tekintélyével hitelesített Sókratész-felosztás áll mind a platonikus, mind az arisztotelianus felosztás eredetpontjában. Úgy tűnik, hogy a gyakorlatban a filozófia-felosztásnál is azt a közvetlenül megelőző századok tudományától is okulni kész hozzáállást figyelhetjük meg, amelyet a középkori grammatikák felhasználásával kapcsolatban Huszti József meglátott.²² Az ilyen egységesítő, több forrást egybedolgozó rendszerek nem idegenek a Quattrocento humanistáitól: elég megnézni Ugo da Siena, a Guarino-tanítvány Giovanni Lamola, Cristoforo Landino, vagy a magyar humanizmusban fontos Bartolommeo Fonzio filozófia-felosztását: számtalan olyan változatot találunk, amelyek egyesítik a platonikus és az arisztotelianus hagyomány felosztását.²³

Ami Janus legsajátabb mesterségét illeti, mint költő Argyropylostól közel ugyanazt hallhatta, amit Ferrarában tanult. Battista Guarino szerint a költészet eredetét tekintve ugyan a zenéhez tartozik, de a költői szándékot és hatását tekintve az erkölcsfilozófiához kapcsolható. Ez legalábbis részben egybevág azzal, amit Argyropylosnál olvashatunk, aki – láthattuk – a költészetet ugyancsak az erkölcsfilozófia egy ágához, a *philosophia politica*hoz kapcsolja.

Miért lehetett fontos ez a tény Janus számára, s miért lehet fontos, ha Janus filozófiai szempontból értelmezhető szövegeivel foglalkozunk?

22 HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 18–19.

23 Ugo da Siena, Lamola és Landino felosztását lásd MÜLLNER, *Rede und Briefe...*, i. m., 108–114, 241, 121–124. Bartolommeo Fonzio felosztását a Mátyásnak ajánlott, tanévnnyitó beszédek tartalmazó, ma Wolfenbüttelben őrzött kódex tartalmazza. Vö. Charles TRINKAUS, *A Humanist's Image of Humanism: The Inaugural Orations of Bartolommeo della Fonte = The Scope of Renaissance Humanism*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1983, 86.

Nos, Battista Guarino beszédének szerkezete szintén követi az alexandriai bevezetés mintáját. A beszéd végéről ugyan hiányoznak a vizsgálódási szempontok, az egy *utilitas* kivételével. Ez a hiány érthető, mivel a beszéd nem egy műről, hanem általában a szabad művészetekről szól. Mindazonáltal alapos okunk lehet feltételezni, hogy a filozófiai munkák magyarázata során az idősebb Guarino ugyanúgy az alexandriai hagyomány ismeretében járt el, mint bizánci mesterei és kollégái, s ebben követte fia is. Eszerint a filozófiai szövegek elemzése során a szövegeket azok célja, haszna, hitelessége, címe, elrendezése, belső arányai, tanítási módja szempontjából vizsgálta – és nem utolsósorban abból a szempontból, hogy az adott mű a filozófia mely ágába sorolható.

A *Rhetorica ad Herennium* magyarázatának elején, láthattuk, Guarino felmond néhányat ezen szempontok közül. Az első sorok értelmezése során szerét ejti a filozófia felosztása ismertetésének. Mindezek alapján feltételezhetjük azt is, hogy Janus, amikor filozófiai tartalmú művet írt, számított arra, hogy olvasói e módszer szerint látnak neki az értelmezésnek, vagyis számba vette, hogy műve a filozófia mely ágába tartozhat. Ennek során pedig hasznosíthatta ferrarai és firenzei, jegyzetben vagy fejben őrzött tudományát.

Különösen állhat ez az *Ad animam suam*ra, Janus legfilozofikusabb versére.

Ezen a ponton röviden és részlegesen számba kell vennünk a szakirodalom álláspontját a vers filozófiai besorolásáról. A legkevésbé meggondolt megoldás szerzője a *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon* című konferencián tartott előadásán a „lélekfilozófiai” jelzőt aggatta az *Ad animam suam*ra, téves hivatkozással, minden magyarázat nélkül. Márpedig enélkül ez a jelző csak olyan módon illik az *Ad animam suam*ra, mint mondjuk a *De apro et cervo* című versre a vadkan- és szarvasfilozófia.²⁴

Szerencsére vannak ennél komolyabb megközelítések. Az *Ad animam suam*ról szóló tanulmányok egyfelől – részben vagy egészben – az asztrológiához kapcsolják a vers egészét. Ezt az irányt Huszti József alapozta meg; jöllehet maga megcáfolta állítását, miszerint a vers első része Janus születési horoszkópját mutatná,²⁵ időről időre keletkeznek olyan dolgozatok, amelyek a vers egészét értelmezik asztrológiai szempontból.²⁶

Ad animam suam-tanulmányában Kocziszky Éva a három részre tagolt vers részeit különböző szempontokhoz kapcsolja: részint az asztrológiához, részint az orvostudományhoz, részint a metafizikához, részint a létfilozófiához.²⁷ János István *Ad animam suam*-

24 JANKOVITS László, *Ad animam suam* (Janus Pannonius platonikus elégiájáról) = *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. J. L., KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1996, 47, a kifejezést hibásan Kocziszky Évának tulajdonítva.

25 HUSZTI József, *Janus Pannonius asztrológiai álláspontja*, Minerva, 6(1927), 57–58; cáfolatát lásd Uő., *Tendenze platonizzanti nella corte di Mattia Corvino*, Giornale critico della filosofia italiana, 1930, 223; *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 215, 376, 75. j.

26 KUGLER Nóra, *Janus Pannonius Ad animam suam című versének asztrológiai vonatkozásai*, diákköri dolgozat kézírata, Bp., 1986; RHÉDEY Katalin, *Janus Pannonius költészete az asztrológia tükrében*, diákköri dolgozat kézírata, Miskolc, 1997.

27 „A három részből az első a neoplatonizmus asztrológiai lélekmítosza, a mikro- és makrokozmosz analógiájának gondolata köré szerveződik; a második a földi létet hagyományosan, a (keresztény és neoplatonikus gondolkodásban egyaránt létjogosult) anyag, sár, cserép stb. toposzrendszerével, valamint az antik orvostudomány metafizikai filozófiai [kiemelések tőlem – J. L.] igényű négy elem-tanának [kiemelés a szerzőtől] szimbolikájával jeleníti meg; a

tanulmánya szintén „létfilozófiai szemléletű világértelmezés”-ként értelmezi a verset.²⁸ A két szerző az egzisztencialista filozófia terminológiáját használja.

A Janus iskolájába tartozó, vele egy műveltségű olvasók által ismert filozófiafelosztás szerint a vers *genus philosophiae*-ja a következőképpen határozható meg. Az első rész a *philosophia mathematica*-ba tartozó asztrológiához sorolható, a második rész pedig a mechanikus művészetbe tartozó orvosláshoz, talán annak a *nosognomonica*, tünettan néven leírható ágához. Mindkét *ars* eredményei beépülnek a versbe. Az alapkérdés, a vers egészéből elvonatkoztatható *intentio* azonban véleményünk szerint nem az érzékelhető külső és belső jelenségek leírásához, az azokból kiolvasható következtetésekhöz kapcsolódik. Ez a kérdés az egyes ember megfelelő állapotának elérése. Ilyen módon állíthatjuk, hogy ha az *Ad animam suam*ot a filozófia Janus által tanult platonikus kereteiben képzeljük el, akkor a *philosophia moralis*hoz áll közel. Már csak méltósága és illendősége szerint is, ha már egyszer a filozófia e részét alkotta meg és osztotta fel Sókratész, ha ehhez a részhez tartozik a költészettan, Janus tudománya. Az erkölcsfilozófián belül pedig a *philosophia monastica* kérdései állnak a legközelebb a vers alapkérdéséhez – Battista Guarinót idézve: a verset a *scientia gubernandi se ipsum*, önmaga kormányzása, *de vita et moribus rebusque malis et bonis quaerendi praecepta*, az élet, a halál, a jó és a rossz dolgok keresése előírásainak körébe sorolhatjuk, olyan előírások körébe, *quibus ipse solus ad felicem vitam perducatur*, amelyek önnönmagát vezetik el a boldog életbe.

On Janus Pannonius' Basic Philosophical Knowledge

As the documents of Janus Pannonius' education, namely a so-called *recollecta* of Guarino Veronese and an inaugural speech of Guarino's son, Battista, show, the philosophical education of the Hungarian humanist poet had its origins in the Alexandrine philosophical commentaries of Aristotle. The Alexandrine philosophical introduction (*eisagogē*) consisted of three main parts, definition of philosophy, its division, and the basic aspects of the examination of any philosophical work. As for the division, the Guarino school amalgamated this tradition with another conception found in Cicero's dialogues. This unifying process was legitimated by the supposedly common origins, Socrates and Plato, who, according to Cicero, divided philosophy first.

The main parts of philosophy in the system of the Guarino school were *philosophia naturalis*, *moralis* and *rationalis* according to the division of Cicero, while the subdivisions show the Alexandrine tradition, together with the changes that were made by the following centuries; e. g. *philosophia moralis* is divided into *philosophia politica*, *oeconomica*, and *monastica* (philosophy of

harmadik pedig *inkább metafizikai* [kiemelés tőlem – J. L.] és *létfilozófiai* [kiemelés a szerzőtől, helyettem is – J. L.] jellegű: a világ harmonikusságának és diszharmonikusságának, a létezés szabadságának és könyörtelen felsőbb hatalmaktól (»immitia fata«) irányítottságának, valamint a végtelen ciklikusság lehetséges perspektívájának kérdéseit veti fel.” KOCZISZKY Éva, *Ad animam suam*, ItK, 85(1981), 199. A betegségeleírás és a konklúzió asztrológiai magyarázatát adja BOLLÓK János, *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*, kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1993.

- 28 JÁNOS István, *Vízió az égi túlvilágról (Janus Pannonius: Ad animam suam)*, Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis, 1990(12/E), 17.

the state, the household and the individual). *Monastica* – originally *ēthikē* – was named so by Albertus Magnus and became conventional in the 13–14th century Scholasticism.

The tradition of the philosophical introduction can serve as a basic interpretative method for the students of Guarino, therefore it is possible to suppose that when Janus was writing a philosophical poem, he determined its type on the basis of this system. Therefore it is also possible to define the basic philosophical question of Janus' most philosophical poem, entitled *Ad animam suam*, as a question of *philosophia monastica* about the possibilities of finding the moral principles of the embodied individual soul regarding her successful return to her intellectual origin.

MARIANNA D. BIRNBAUM
Janus Pannonius történelemszemlélete

Sem Guarino Veronese, sem Vittorino da Feltre nem írt a nevelésről, tehát Janus esetében csak abból indulhatunk ki, ami Guarino leveleiből, vagy a diákok, nem utolsósorban Janus megjegyzéseiből erre vonatkozóan fennmaradt.¹

Janus gondolkodásával kapcsolatban először is Guarinóhoz kell visszamennünk. Mit tanult Guarinótól, hol alakultak ki első gondolatai a történelemről és annak szerepéről?

Egyik volt tanítványának, Tobia dal Borgónak (aki később Malatesta történetírója lesz Reginiben), Guarino arról ír, hogy saját elképzelése szerint milyen megosztásban legyen a történetírásban retorika és tudomány.²

Ez a részlet Burckhardthoz vezet, ugyanis Burckhardt összeszámolta azokat, akik abban a korban híres stílusztának számítottak: ezek között volt Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini, Benedetto Accolti, Marcantonio Sabellico, Giovanni Pontano, Leodrisio Crivelli és Giovanni Simonetta.³ Mindannyian az úgynevezett retorikus történetírók sorába tartoznak. Janus többekkel közülük kapcsolatban volt, míg az úgynevezett „tudományos történetírók” közül csak Vallát ismerte. Még egy személyről kell azonban itt szólnunk, vagyis Biondóról. Flavio Biondo nem volt Guarino tanítványa és magányos alakként élt, Guarinót azonban mélyen befolyásolta Biondo *Decadese*, amely a korabeli történetírás mércéjévé vált.⁴ Az 1450-es években Biondo Ferrarában élt, és lehetséges, hogy Guarino házában Janus is találkozott vele.

Biondo és Guarino Petrarca koncepcióját folytatták, vagyis a történelmet a Nagy Római Birodalomra és az azt követő „sötét és barbár korszakra” választották ketté. De míg Biondot érdekelte a középkor, addig Guarinót nem, és minden valószínűség szerint a diákjait sem.

Guarino iskolájában nincs említés középkori történetíróról (az egyházatyákon kívül), és a Janus-kutatóknak – legalábbis nekem – nincs tudomásuk arról, hogy Janus saját érdeklődéséből kiindulva olvasott volna középkori történetírókat.⁵

Tekintve, hogy Janus sosem írta meg több ízben bejelentett művét a magyar történelemről (én nem hiszek az *Annales* eltűnésében – valamelyik barátjánál csak fennmaradt

1 Erről bővebben Marianna D. BIRNBAUM, *The Orb and the Pen*, Bp., Balassi, 1996, 94–101.

2 Lásd Ian THOMPSON, *Guarino's Views on History and Historiography*, *Explorations in Renaissance Culture*, 3(1976), 49–69.

3 Idézi E. F. JACOB, *Italian Renaissance Studies*, London, 1960, 38.

4 Uo.

5 Lásd Battista GUARINO, *De ordine docendi ac studendi* = Eugenio GARIN, *Il pensiero pedagogico dell' Umanesimo*, Firenze, Giuntine–Sansoni, 1958, 437–471.

volna belőle valami, hiszen igen szerette elküldözni a műveit),⁶ csak töprenghetünk azon, hogy milyen irányt is követett volna. (Azt, hogy milyen retorikai elemeket és eszközöket használt volna fel, elképzelhetjük a kancelláriai levelezése alapján, de ismét vissza kell mennünk Guarinóhoz és a ferrarai tananyaghoz.)

Akárcsak az összes többi diák, a tanulmányai elején Janus is Valerius Maximust és Justinust olvasta (az utóbbi, mint tudjuk, Guarino egyik kedvence volt). Valószínűleg Guarino felügyelete alatt, vagy az ő tanácsára kezdte Janus a mitológiai és történelmi példák gyűjtését, amelyet később felhasznált.⁷

Guarino szerint „a történelem egyetlen feladata, hogy a múlttal való összevetés alapján megmutassa, hogyan kell élnünk a jelenben és a jövőben”.

Guarino abban is hitt, hogy az első kézből való tudás – tehát a szemtanúság – fontos a történész számára. (Mint tudjuk, Janus nem követte ezt a példát. Nem szívesen táborozott, és azt is tudjuk, hogy tréfásan és komolyan igyekezett kivonni magát minden olyan helyzetből, amely a tóga helyett a kardot kívánta volna.)

Guarino is azt ajánlotta, hogy a történetíró saját véleményével is erősítse a leírt eseményeket. Guarino lefordította Lukianos munkáját a történetíró feladatáról, és nyilvánvalóan példaként kezelte ezt a művet. Janus első prózai fordítása Plutarchos volt, és ehhez a munkájához, mint ismeretes, többször visszatért, éveken át csiszolta, javította. Az is ismeretes, hogy Plutarchos reneszánszát nem más indította el, mint Manuél Chrysolóras, Guarino tanítója és mestere.

Itt szeretném merészen kimondani, hogy Janust ezek szerint jobban vonzotta a személyiség szerepének feltárása, mint a történelem folyamatának rögzítése. Guarinóhoz írt panegyricusában is azt ígéri, hogy a Hunyadiakról – tehát személyekről – fog írni.

Ha egy lépéssel tovább megyünk, akkor azt is mondhatjuk, hogy a panegyricus sem más, mint a biográfia egy változata – hiszen nincs objektív történetírás, és a panegyricus sem különbözik sokban azoktól az ideológiáktól áthatott művektől, amelyekből saját életünkben olyan sokat tapasztaltunk, amikor is egy propagandisztikus célokból idealizált személyt mint történelmileg hiteles alakot tukmáltak az olvasókra. A reneszánsz írók ennél szemérmesebbek voltak – elég volt, ha a címzett elhitte, vagy hasznosíthatta.

De túl a tréfán, Janus Guarino-panegyricusa életrajzi műként is olvasható, és *mutatis mutandis* ez elmondható a Renéről és Marcellóról költött panegyricusokról is.

Hogyan jelentkezik azonban ez a személyre és a történelmi személyiség szerepére épített szemlélet Janus politikai, vagyis gyakorlati magatartásában?

Azt hiszem, hogy a kapcsolat éppen a Mátyás elleni összeesküvés szervezésében a legnyilvánvalóbb. Janus valóban hitt abban, hogy Mátyás félreállításával megváltoztathatja a történelem menetét.

Ezt megelőzően ugyanis óriási konfliktus előtt áll: mint az uralkodó osztály tagja, élete ellentmondásba kerül saját gazdasági érdekei és a humanista szemlélet között, amely egész

6 Erről bővebben Janusról szóló könyvemben: Marianna D. BIRNBAUM, *Janus Pannonius: Poet and Politician*, Zagreb, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1981, 185. és passim.

7 THOMPSON, *i. m.*, 53.

intellektuális személyiségét jelenti. A reneszánsz életideál szerint az igazi humanista magán- és közélet között nem volt szakadék. Janus esetében birtokainak kiszolgáltatott helyzete és uralkodójának politikája megbillentették ezt az egyensúlyt. A magasabbrendű erkölcsiség, amelynek nevében az egyén világa szabad, és csak a sajátja, ellentmondásba került Janus hivatalos szerepével.

Mint meggyőződéses humanista Janus egyenrangúnak érezte magát királyával, és mint főúr sem hagyta magát megfélemlíteni. (Ezt is a rómaiaktól tanulta.)

A nevelése és történelemtudata, amelyet a Velencéről és Firenzéről folytatott viták alakítottak ki, nem adtak választ a problémáira. A két társadalomkép konfliktusából pedig a vallásba vetett hit sem tudta megmenteni Janust. (Nem volt sem Ficino, sem Manetti.) De utolsó erejével még megpróbálta elérni Velencét, hogy az ő segítségükkel megbuktassa Mátyást, és ezzel megfordítsa az egyetemes európai politika (és történelem) irányát.

Janus Pannonius' View about History

According to the letters of Guarino Veronese and the notices of his pupils, among them those of Janus, the Hungarian poet followed his master's example when he disregarded the Middle Ages and used historical examples taken from Valerius Maximus and Justinus. He did not share Guarino's opinion about the importance of personal experiences. Janus was interested in detecting the role of personality rather than describing the course of history. His panegyric poems are a type of biography. Perhaps his view about the importance of the personality in history made him believe that a successful conspiracy against King Matthias could modify the direction of Hungarian and European history.

KÁRPÁTI GÁBOR Janus Pannonius feltételezett sírhelye?

1991 márciusában a pápalátogatás előtt a pécsi székesegyház altemplomában a nyugati fal mentén a fűtés modernizálása miatt árkot ástak (1. kép). A munkálatok megkezdésétől állandó régészeti ügyeletet tartottunk, mivel a székesegyház területén még soha nem történt nagyobb léptékű feltárás, így alapvető építéstörténeti és szerkezeti kérdések megválaszolására nyílhatott lehetőség. A modern, 100 éves padlóburkolat felszedése után, egy 20 cm vastag, összeállt, letaposott réteg alatt kissé elmozdított helyzetben megtaláltuk Szekcsői János baranyai főesperes 1435-ből származó, ép sírkövét. A sírkő helyzete, a felette levő réteg bolygatatlansága számomra azt jelentette, hogy a város visszafoglalása utáni első városparancsnok, Gabriele Vecchi „sírfeltárása”, fosztogatása nem volt teljes, mivel a padlóba mélyített sírgödröket és jelzéseiket – legalábbis az általam megfigyelt területen – nem láthatta. A később feltárt sírok is csak a szokásos kriptatemetkezés képét mutatták, vagyis az újabb temetkezésekkel megbolygatott régebbi sírok váztöredékeit újra elhelyezték a sírgödörön belül.

Összesen 8 vázat tártunk fel. A 6. számú váz (2. kép) a déli pillér alapfalától északra 10 cm távolságban helyezkedett el (3. kép). A váz körül a koporsó élesen kirajzolódott. A váz alatt a koporsó alja végig vastag, fekete, kátrányos réteggént jelentkezett. A fiatal férfi láthatóan jó megtartású váza nyújtott helyzetben, enyhén jobbra fordult. A koponya jobbra dőlt. Az alkarok a medence felett keresztben helyezkedtek el. A kézcsontok az ellentétes combfejekon voltak. A jobb combfejen (a bal kézcsontok alatt) II. Pál pápa ólombullája volt, reverz oldallal felfelé.

A bullát megtámadta az ólompestis, restaurálását a Pécsi Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztályának munkatársa, Czopf Nóra azonnal megkezdte.

Az averz oldalon a pápa trónon ül, klerikusok térdelnek előtte. A felirat: PAVLUS PP II. A reverz oldalon Péter és Pál apostolok láthatók, trónon ülve, az attribútumokkal, és neveik rövidítésével: S PAV, S PET (4–7. kép).

A címben szereplő kérdőjelre kívánok visszatérni. Igen csábító lenne egy régi rejtély megoldását megtalálni. Köztudott, hogy Janus Pannonius sírját és emlékművét még nem lelték meg. A középkor végi és a 17. századi források, de a modern kor kutatói sem adtak megbízható útmutatást a sír helyének meghatározásához. Osztom Petrovich Ede nézetét, amennyiben azt állítja, hogy az oly sokféleképp leírt síremlék és maga a sír nem volt egy helyen. Tőle idézek: „...püspököket a középkorban rendszerint a székesegyház szentélyében, az oltár előtt, illetve annak tengelyében vágott sírokban temettek el. Pécsen ez nem

volt lehetséges, mert a szentély alatt altemplom húzódik. Elképzelhető tehát, hogy Janus is az altemplomba került.”¹

Nem bizonyíthatom, hogy az általam feltárt sír Janusé volt. De állíthatom, hogy a halott Janus kortársa volt, aki az egyházi hierarchiában magas helyet foglalt el, hiszen kitüntető helyre, az altemplomban helyezték el. A halott valószínűleg kapcsolatba került II. Pál pápával, esetleg Janus Pannonius 1465-ös római útja során. Az 1465-ös év Janus Pannonius hivatali pályafutásának jelentős éve volt. Ekkor ugyanis – viszonylag elkésve – küldöttséget vezetett az újonnan, 1464-ben megválasztott pápához, II. Pálhoz. Feladata a pápa köszöntése, valamint támogatásának megszerzése volt egy törökellenes hadjárat tervéhez. Továbbá II. Pál hozzájárulását kérte egy Vitéz János által felállítani szándékolt új egyetem, az Universitas Istropolitana megalapításához. Ezenkívül kérelemmel fordult a pápához egyházmegyéjével kapcsolatban is. A pápai kancellária a kor szokásának megfelelően okiratokkal igazolta adományait, melyek hitelességét a pápai pecsét, a bulla igazolta. Tudomásom szerint Magyarországon pápai bulla még nem került elő sírmellékletként, tehát különös jelentése is lehetett, ad absurdum: jelzés, igazolás a halott kilétét illetően.

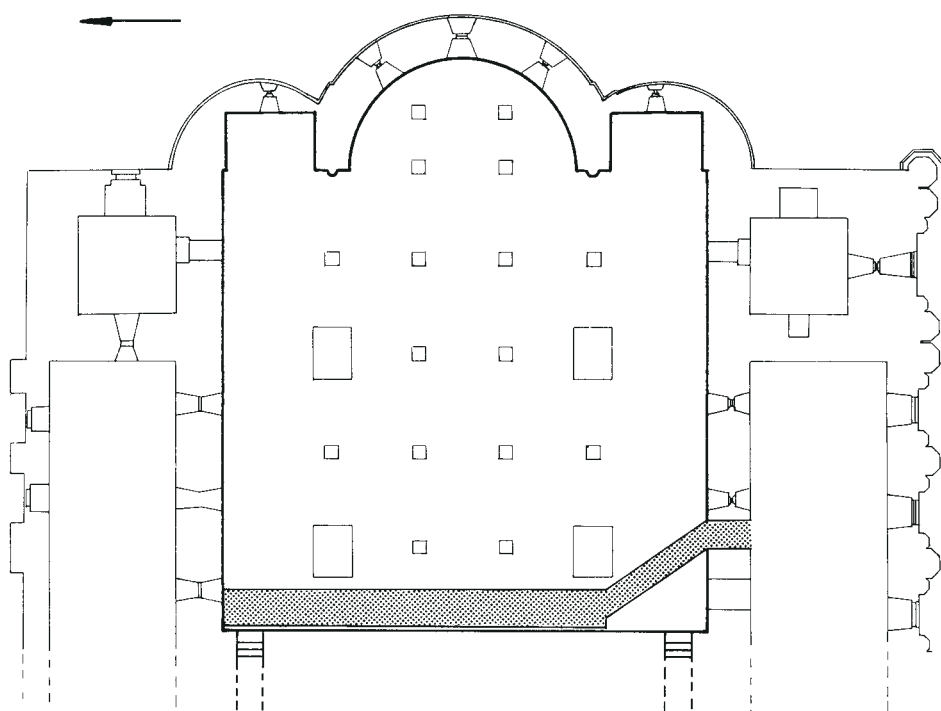
Janus tragikus halála, exhumálása, újratemetése (halálától legkevesebb négy évet számolva) mégis felveti a kérdést: vajon hogyan bizonyították Janus kései újratemetésekor, hogy valóban ő róla van szó?

A Supposed Burial-place of Janus Pannonius?

During the excavations made in the undercroft of the Cathedral of Pécs there were found eight skeletons in a layer of earth which remained undisturbed when Pécs was reoccupied from the Turks. It was possible to recognize the remnants of a coffin in which the no. 6. skeleton, a young male was lying; under his left hand there was a plumb bull of pope Paul II.

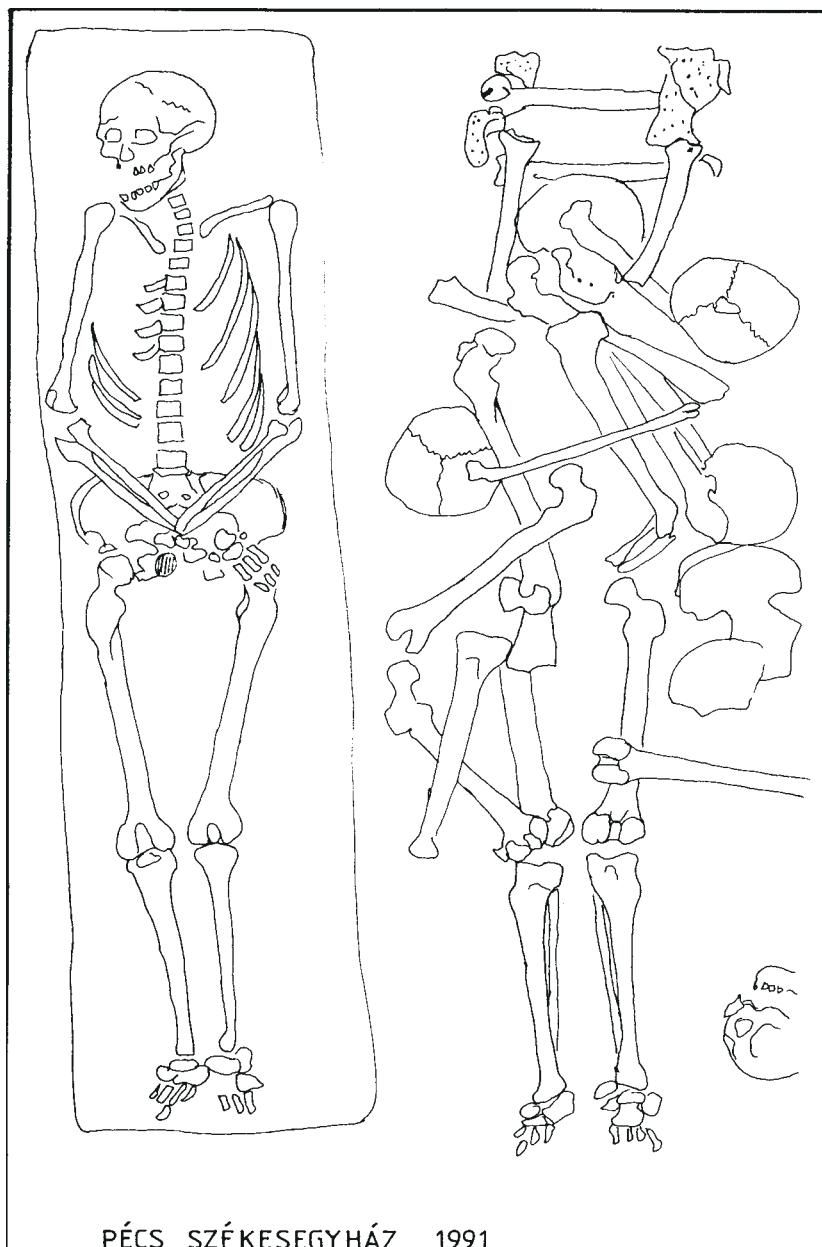
One of the hypotheses about the hitherto undiscovered burial-place of Janus has been that it was separated from the gravestone. Janus was the leader of the embassy to the pope Paul II in 1465. Placing a bull together with the corpse was by no means conventional in the burial of the bishops at the time. Regarding these facts one can suppose that the bull might have served to identify the person of Janus Pannonius.

1 PETROVICH Ede, *Janus Pannonius Pécssett = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KAR-DOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975, 123.

PÉCS, SZÉKESEGYHÁZ – ALTEMPLOM 1991.
A FŰTÉSI ÁROK NYOMVONALA.

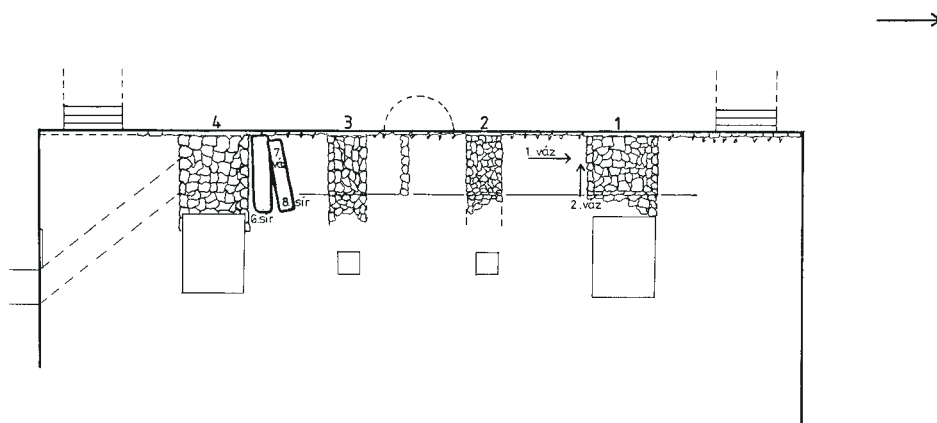
1. kép

PÉCS , SZÉKESEGYHÁZ 1991.

6.váz

2. kép

PÉCS , SZÉKESEGYHÁZ 1991.

3. kép

4. kép

II. PÁL BULLÁJA — REVERZ

II.PÁL BULLÁJA – KLERIKUSOK

6. kép

II. PÁL BULLA — PETRUS

7. kép

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez

Negyedszázaddal ezelőtt a pécsi Janus Pannonius-ülésszakon Bán Imre *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* címmel tartott előadást.¹ A Janus-recepció első szakaszának időhatárait 1512-től 1619-ig, a *Delitiae poetarum Hungaricorum* megjelenéséig jelölte ki. Johann Philipp Paraeus e kiadványának létrejöttében jelentős szerepet játszott Kórodi Bedő Dániel császári koszorús költő. A 17. század közepétől kimutatható hatások közt Bán Imre nyomon követte a *Romulidae Cannas* kezdetű, nem hiteles Janus-költemény előfordulásait és hatását, majd az utóélet barokk szakaszáról a következőket mondta: „a költő hírneve, tekintélye hanyatlik, említései ritkulnak”, „a XVII–XVIII. század folyamán csak gyér adatokat gyűjthetünk nagy költőnk olvasásáról vagy kultuszáról”. Szólt Pápai Páriz Ferencről, aki *Rudus redivivum*-ában közölte Janus sírversét latinul és magyar fordításban, majd rámutatott arra, hogy a Janus-hagyomány sorsa évtizedekre a magyar kultúra védelmének ügyéhez kötődött. Czvittinger Dávidot követték nemzetközi lexikonszerzők, őt Rotarides Mihály. Bán Imre említést tett a *Delitiae poetarum Hungaricorum* „egy bővített 1727. évi kiadásáról, amelynek nyilván szerepe volt a XVIII. századi Janus-hagyomány továbbvitelében”, majd a fordulópontot Conradi Norbert budai 1754. évi kiadásában jelölte meg, „hiszen ez tekintélyes mennyiségű szöveget adott az olvasók kezébe, s humanista apparátusával az ízlés klasszicizálódását jelenti”.

18. századi irodalomtörténetíróink legtöbb esetben Czvittinger Dávid lexikonára² hivatkoztak. Ezt tette Szörény Sándor *Pannonia docta* című kéziratában,³ de ezt tették mások is. Igazat adhatunk Bán Imre megjegyzésének, hogy Janust fel lehetett mutatni azon külföldieknek, akik a magyarokat barbársággal vádolták. Janus utóélete szempontjából e vonulat jelentős. Nehéz ugyanis azt feltételezni, hogy akik felmutatták Janus alakját, nem ismerték verseit. Előadásomban néhány adatot sorolok fel, s azt próbálom bizonyítani, hogy Janus Pannonius költeményeinek ismerete a 18. században – legalábbis az általam megvizsgált területeken – kimutatható, sőt annak komoly hatásával kell számolnunk.

Nem állt módomban megvizsgálni a könyvjegyzékek és a fennmaradt Janus-kiadások példányainak sorsát, annak ellenére, hogy e munka elvégzésének fontosságával tisztában

1 BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* = *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975, 491–508. Az idézett helyek: 492, 500–505.

2 David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae literatae...*, Francofurti et Lipsiae, 1711, 287–294.

3 A címlapon 1717-es évszámot viselő kronologikus írói lexikon eredeti kézírata a Budapesti Egyetemi Könyvtárban van. Jelzete: Coll. Kapr. B. 14.

vagyok. A rendelkezésemre álló időben más irányból indultam el. Elsősorban azért, mert kutatásaim során gyakran találkoztam 18. századi Janus Pannonius- említésekkel, s úgy vélem, hogy adataim mások számára is érdekesek lehetnek. Belőlük nemcsak Janus Pannonius ismerete derül ki, hanem a korszak versírói gyakorlata is szaporodik egy adalékkal. Megvizsgálom a Bán Imre említette, de általa nem látott 1727. évi kiadást és annak fennmaradt példányait. Felsorakoztatok néhány magánlevelezésben említett adatot az 1760–1773 közötti időszakból, amikor a Janusról is levelező tudósaink közt már köztudott volt, hogy Teleki Sámuel Janus-kiadást készít.

*

1727-ben egy igénytelen könyvecske jelent meg hely megjelölése nélkül.⁴ A bibliográfiai adatok arra engedtek következtetni, hogy a Johann Philipp Paraeus-féle 1619. évi, magyarországi latin költőket bemutató kötet⁵ ismételt kiadásáról lehet szó, benne Janus Pannonius, Kórodi Bedő Dániel, Thúri György, Sommer János és Filiczky János verseivel,⁶ ezekhez Dobner Sebestyén *Carinthia leírása* című műve járul, továbbá Dobner Sebestyén Ferdinánd különféle versei.

A nyomtatvány nyolcadrét alakú. A nyomda, amely megjelentette, gyatra felszereltségű lehetett. A kiadó a kötet tartalmából kikövetkeztetve a soproni Dobner Sebestyén Ferdinánd. Egy egyetemi szakdolgozat azonban a kiadvány betűtípusait megvizsgálva kizárta azt a soproni Dobner-nyomda termékei közül.⁷ Az biztos, hogy Dobner a kiadó, a nyomtatás azonban történhetett másutt, például Budán is. (Esetleg mégiscsak Sopronban.) Maradva még egy kicsit a kiadvány formai jegyeinél: nyolcadrét, 4 leveles [!] füzetekből áll, lapszámozás nélküli, 32 levél (64 lap) terjedelmű. A H ív két levélből áll, utána még egy ívjelzés nélküli levélpár van. A B ívet tévedésből teljes egészében kurzívval szedték. A kötetecske külső ránézésre tankönyvnek tűnik.

Mit tartalmaz a kiadvány? Háromnegyed részben Janus Pannonius-elégiákat és -epigrammákat, a fennmaradó egynegyed rész felén (4 lapon) Thúri György, Sommer János és Filiczky János versei, a másik felén (újabb 4 lapon) Sztrákos Adalbert biliárdról írott verse és Georg Hartlieb 1610-ben Dobner Sebestyén nevére szerzett anagrammája és üdvözlő

4 *Delitiae poetarum Hungaricorum, Regis Matthiae Corvini, Johannis Sambuci, Danielis Bedekorodii, Jani Pannonii ... Georgii Thurii, Joannis Sommeri, Joannis Filiczky etc. Quibus accedit Sebastiani Dobneri de R. Descriptio Carinthiae, Ejusque Pronepotis, S. F. Dobneri de R. Varia Carmina. Anno 1727. 8r. [64 p.]*

5 *Delitiae poetarum Hungaricorum...*, ed. Philippus Johannes PARAEUS, Francofurti ad Moenum, 1619.

6 Az utóbbi költőkről: Andor TARNAI, *Lateinische Lyrik in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, 26(1984), 233–242; SZABÓ András, *Thúri György, a koszorús költő = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1996, 135–143.

7 IVÁN László, *A soproni Dobner-nyomda betűkészletének vizsgálata*, szakdolgozat, ELTE, 1978, 9.

verse⁸ található. Sztrákos és Hartlieb verse külön-külön levélpáron van elhelyezve, tehát az utolsó négy levél nem alkot füzetet, köztük azonban őrszó áll.

A kötet a 28. lapig néhány kivételtől eltekintve az 1619. évi Paraeus-kiadás rövidített változata. Sztrákos Adalbert Koháry István börtönben „versekben vett sétálása”-t fordította latinra. A teljes változat 1725-ben jelent meg Budán,⁹ kötetünkben a „XII. sétálás” önállóított változata szerepel. A címlapon említett Carinthia-leírás nincs meg a teljesnek látszó kötetben. Dobner Sebestyén Ferdinánd, a kötet összeállítója, néhány vers esetében változtatott a szövegeken. (A címlapon esetleg mint parodia-szerző fordul elő.)

Az Országos Széchényi Könyvtár példányában¹⁰ két helyen egykorú áthúzásokkal rövidítettek meg verset. További három példányt sikerült kézbe vennem: ezek közül egy érintetlen, másik kettőben Filiczky János *Hungaria* című verséből ugyanúgy áthúztak két teljes sort (sorközépnél kezdve), vagyis úgy tűnik, még forgalmazás előtt nyúlhattak a szöveghez. Egyik példányból az utolsó két levél (Georg Hartlieb verse) hiányzik.¹¹

A címlap verzóján a császárnak szóló metszetes ajánlás áll. Aztán jönnek a versek az alábbi sorrendben: a Mátyás nevében írt válasz Antonio Costanzi olasz költőnek (El. 27),¹² majd Kórodi Bedő Dániel Paraeus Janus-kiadását üdvözlő verse (a harmadik strófa, 11–15. sorok elhagyásával)¹³ és Zsámboky Janus Pannoniushoz szóló verse. Az utóbbi két esetben

8 Dobner versének forrása: Georg HARTLIEB, *Anagrammata Hungaro Sopronia*, Keresztúr, Farkas, 1610 (RMNy 999). A 18 címzetthez írt anagramma és üdvözlő vers közül Dobnerről szól a 15.

9 *Salictum Heliconis seu versuum aliquot ligneorum ab anonymo quodam* [Stephano KOHÁRY] *in captivitate ... contextorum*, eque Hungarico sermone a ... Adalberto SZTRAKOS plebano Neogradiensis in Latinum translatorum *libellus*, Budae, Landerer, 1725. A magyar szöveg megjelent a *Füzfa versek* című füzetben (hely és év nélkül) *Vasban Vert rabnak, bVs eLMéVeL fáradVa, Versekben Vett sétálása* címmel. Az álomköltemény utolsó sétahelyszíne a biliárdderem, a latin fordítás ezt külön jelzi. §. XII. *Transit ad viridis tabulae lusum* címmel. Dobner kiadványában a cím: *Carmina de lusu tudiculari, siue viridis tabulae vulgo Biliard*. Az 1725. évi kiadásban a vers kezdete még híven követi a Koháry-vers egészének összefüggését. A kezdő sorok

(Ultima restabant Tabulae jucunda Virentes

Bella. Animum a foliis haec quoque bella vocant.

Ille igitur ludique modum, tabulaeque decorem,

Spectat; erant oculis utraque digna suis.)

elmaradnak Dobner kiadványából, vagyis önállóvá vált a vers.

10 Jelzete: P. o. lat. 1382.

11 A Magyar Tudományos Akadémia példánya (jelzete: 553.043) érintetlen, a Budapesti Egyetemi Könyvtárából (jelzete: Ga 2474/4) hiányzik Hartlieb verse. Az Evangélikus Országos Könyvtár példányának jelzete: P 8025¹. Az utóbbi példány Prónay László könyvtárából való.

12 Zárójelben a verseket a JANUS PANNONIUS *Összes munkái*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Tankönyvkiadó, 1987. elégia- illetve epigramma-számozásával jelöljük.

13 Az elhagyott sorok:

Thurii fugitiva nuper ultro

Adscisti propriis opella opellis:

Isthoc Pannonii premis libello

Jani carmina, nec sinis tenebras

a kezdő szót megváltoztatta a kiadó. Az 1619. évi kiadásban mindkét vers *Jane* megszólítással indul, itt Kórodi Bedőé *Eheu*, Zsámbokyé *Quaesoval*. Aztán következnek: *Az erdélyi felkelésről* (Ep. 438), *Az árvízről*, 1468 (El. 32), majd az alábbi epigramma:

Pannonia bene vivens

Tres sunt convivae: *Germanus, Pannonus, Anglus*.
Dic mihi edat melius, quis meliusve bibat.
Non comedis, Germane, bibis, tu non bibis Angle,
Sed comedis; Comedis Panno bibisque bene.

Ezt követik: *Midőn a táborban megbetegedett*, 1464 (El. 28),¹⁴ *Nyári égbolton ragyogó üstökösről*, 1462 (El. 23). Utána *A gyűrűről Titus Vespasianus Strozzának* című elégia önállóvá tett részlete (El. 3, 15–36) *De foeminis* címmel,¹⁵ majd *Ad alium* felirattal részlet (epigramma) a *Válasz Titus Vespasianus Strozzának* című elégiából (El. 5, 9–12).¹⁶ Ismét teljes terjedelemben: *Antonius Mariához a nősülésről* (El. 12), majd epigrammává kiemelve az utolsó két sor a *Titus Vespasianus Strozzának* feliratából (El. 4, 33–34) *De suo carmine* címmel.¹⁷ Aztán az újabb alakításra már a címirat is utal: *Parodia ex Jano Pannonio*, ami nem más, mint az *Estei Borsóhoz Iohannes de Gaibana* Janus szavaival (It. el. 2, 1–10, 13–17, 20–24, 27–28, 39–60).¹⁸ Ebben a vers konkrétumainak kihagyásán kívül az első két

Lethaei ut subeant fluenti opacas.

14 Az utolsó előtti sorhoz (a sírfelirat harmadik sorához) az 1727. évi kiadásban az alábbi lapalji megjegyzés olvasható: cf. Königii.[!] Biblioth, sub P.

15 A kiadások megfelelő sorait külön olvasva jól érzékelhető, hogy önálló vers lett a részletből.

16 *Ad alium*

Lentum appellabam quondam, nunc fingere miror

Tam cito tam doctos te potuisse modos.

Si vel septenos esses cunctatus in annos,

Ignavi nomen vix subiturus eras.

17 *De suo carmine*

Vivus apud vivos memorabile nomen habebo:

Mortuus a sera posteritate legar.

18 *Parodia ex Jano Pannonio* [Janus Pannonius elégiájának sorszámaival]

1var. Magnorum, Erdödy, Decus immortale Parentum

2var. Excelsae Camerae portus, et aura mihi.

3 Unde meum sumet primordia debita carmen,

4 Dum studeo laudes commemorare Tuas?

5 Justitiamne Tuam coner prius edere, qua nec

6 Immunes pravos, nec sinis esse bonos?

7 Qua fraus supplicium, qua fert sua munera virtus,

8 Qua reddis cunctis proemia digna viris.

9 An potius referam, salvo quod Jure sacratae

10 Justitiae, pergas non tamen esse ferox,

.....

13 Quam doleas cum Te cogunt scelera esse ferocem?

sor Erdődy György kamarai praefectus nevére és címére átalakított, az egyik kihagyás után egy apróbb változtatás az összeillesztést szolgálja. Következik a *De laudibus Pontificis et rerum humanarum conditione* (az 1619. évi kiadásban: 234. l.). Mindezek után a mintául tekinthető kiadás epigrammáiból olvashatunk válogatást (29–40. l.). A Mátyás-epigrammákat egy helyre rendezte a kiadó, ekkor eltér a mintakötet sorrendjétől, egyébként azt követi. Az 1619. évi kiadás 314 epigrammájából azonban csak 84 került be ebbe a kiadásba. Két esetben rövidít az epigrammákon is, továbbá egyszer összevon kettőt, egyszer valószínűleg rossz lapozás „eredménye” a változtatás.

-
- 14 Parcere quam properes, laedere sero velis?
 15 Quanta Tuumne canam decoret prudentia pectus?
 16 Quam clarus canas factus es ante comas?
 17 Cuncta per hanc praesens, quae fert, intelligit aetas,
 18–19. (Ez a két sor hiányzik a kiadásokból.)
 20 Ipse fui aspectus ausus adire tuos.
 21 Et me qua reliquos, regum placidissime, fronte:
 22 Excipis, et dulces fundis ab ore sonos.
 23 Quando loqui volui, pro voto cuncta loquebar,
 24 Et tua erat verbis auris aperta meis.

 27 Verum quae tandem meritorum summa Tuorum
 28 Erga me fueri[n]t, commemorare iuvat.

 39var. Non Tua Lethaeas fluitant benefacta per undas,
 40 Nec nant a rapidis per freta rapta Notis.
 41 Vel lux est, vel nox, et nocte et luce laboro,
 42 Ingratae mentis ne reus esse ferar.
 43 Ut permulta Tuam perducant saecula vitam,
 44 Quod possum superos supplice voce rogo.
 45 Cum nequeam dignas verbis persolvere grates,
 46 Est saltem meritis mens mea grata Tuis.
 47 Est, et semper erit, donec mea vita sub auras,
 48 Evolet, et flamma totus edace cremar.
 49 Plus ego Thitono quamvis, et Nestore vivam,
 50 Et mea praetereat saecula terna colus.
 51 Ante Padus gelidas cursum reflectet in Alpes,
 52 Ante petet vetitum Parrhasis Ursa mare:
 53 Quam cesset mea Musa Tuas percurrere laudes,
 54 Et Te quae poterit conceleberrare lyra.
 55 Praecipias, saevis pro te freta turbida ventis
 56 Ingrediar, telis pectora nuda dabo,
 57 Scyllam atque [a]duersam Scyllae haud horrebo Charybdim,
 58 Et quas eructat Sicelis Aethna faces:
 59 Quin etiam postquam tenuis me clausurit urna,
 60 Non parcam laudes enumerare Tuas.

A fentiekhez hasonló módon válogat és még nagyobb mértékben rövidít a másik három költő, Thúri György, Sommer János és Filiczky János verseinek közlésekor. Például Filiczky Szenci Molnár Albert zsoltároskönyvét köszöntő versének 60 sorából 29 maradt, a záróversként szereplő *Hungaria* című verset pedig a nyomtatás után, áthúzással rövidítették 9 sorról hétre. Sztrákos Adalbert versfordítása eredeti összefüggéséből kiemelt önálló vers.

Vajon miért nem követte mindig szó szerint a kiadás a költők szövegét?

Egyszer szerepel a kötetben rövidített és átformált vers előtt műfajmegjelölés: Parodia ex Jano Pannonio. A Janus-versből sorok elhagyásával és kicsi alakítással Erdődy Györgyöt¹⁹ dicsőítő vers lett. A Janus által Johannes de Gaibana nevében írott költemény eleve kínálta magát a „felhasználásra”. Tarnai Andor tanulmányából tudomást szerezhettünk a parodia-műfaj magyarországi jelenlétéről.²⁰ Pápai Páriz Ferenc meghatározása szerint a parodia „valamely versnek követése, vagy azon, vagy más értelemmel”.²¹ A rájátszástól a parodiáig a költői versszerzésnek sok átmenete lehetséges. Az imitáció, az utánzás mindenestre az utánzott szerző nagy tekintélyére utal. Tarnai adatokat idéz arra, hogy az ilyen fajta versszerzés tanítási gyakorlatban alkalmazott eszközként éppúgy előfordul, mint ambiciózus költők²² tollán. A 16–17. század fordulóján a későhumanista költők különösen szívesen alkalmazták. A különböző költői mesterségek (pl. anagrammák, cento, parodia) Magyarországon is megjelentek, protestáns és katolikus körökben egyaránt. E játékok újabb divatja a későbarokkban, a 17. század végétől terjedt el. Tarnai Sopron és a Szepesség evangélikus köreiből mutatta ki magyarországi jelenlétüket. Mint másutt, itt és most is főleg Horatius versei kínáltak arra, hogy némi változtatással jókívánságok kifejezői legyenek. Alapelv volt e gyakorlatban, hogy a mintaszöveg, amelyet átalakítanak, elismert költőtől származék. Ezáltal egyaránt eruditusnak tekinthette magát szerző és megszólított.

Mindebből az következik, hogy a Janus Pannonius szövegéből készített parodia Janus Pannonius ismertségének bizonyítéka, legalábbis abban a környezetben, amelyben keletkezett.

Dobner Sebestyén Ferdinánd (1685–1747) ahhoz a soproni evangélikus értelmiségi elithez tartozott, amely a magyarországi irodalomtörténet-írást, benne természetesen Janus Pannonius külföldieknek való felmutatását is, fontosnak tartotta.²³ (A Dobnerek Sopronban 1589 óta értelmiségiek.) 1717-ben a király őt bízta meg a római kövek és emlékek összegyűjtésével. A szakirodalom Czvittinger követői közt tartja számon, fiát is ezen szellemben küldte Németországba tanulni. Támogatta Rotarides Mihályt. Saját kedvtelésére, saját művei nyomtatására kezdetleges felszereltségű nyomdát tartott fenn. 1726-ban

19 Erdődy György 1720-tól 1748-ig volt kamarai praefectus.

20 TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1990, 444–469.

21 Uo., 445.

22 Janus Pannonius véleménye természetesen elítélte a kölcsönzés vagy utánzás ilyen módját (Ep. 35, 44).

23 A Dobner családról I. HÁZI Jenő, *Soproni polgárcsaládok*, I–II, Bp., 1982, I, 340–347. Dobner Sebestyén Ferdinándról I. még KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934, 22–23.

azonban végleg eltiltották a nyomtatástól. Egyik fia 1716-ban katolizált, őt 1728-ban Pálffy Miklós nádor ajánlotta a városnál jegyzőnek.

Dobner Sebestyén Ferdinánd családi hagyományok révén és tanulmányai által is közel kerülhetett Janus Pannonius verseihez. Hasonló módon az utánzásos költői mesterségekkel szintén megismerkedhetett. Ezt bizonyítja a közölt parodia és a Janus elégiáiból kiemelt részek önállóítása is.

A kiadásban szereplő, latinra fordított Koháry-vers mint fordítás, és mint egy egészéből kiemelt, önállóított rész a kor fogalmai szerint szintén parodiának tekinthető. Sztrákos Adalbert, volt jezsuita szerzetes, majd világi pap²⁴ fordításának az okai közt Koháry verseinek népszerűsége szerepelt. Dobner átvétele valószínűleg a témának szól (tudniillik a biliárd megverselésének), ezt levéltári vagy hagyatéki adat esetleg majd megerősíti.

A fenti tények mellé már csak kérdéseket tehetek. Vajon milyen céllal készült az 1727. évi *Delitiae poetarum Hungaricorum*-válogatás? Csak Dobner kedvteléséből? Mindez egy évvel a nyomtatástól való eltiltása után jelent meg. Használták-e azt iskolai oktatásban? Hány példányban készülhetett? És kik kapták (esetleg vették?) meg a köteteket? Mindezekhez képest csak másodlagos, hogy hol nyomtatta ki Dobner: saját nyomdájában az eltiltás után, vagy másutt.

*

A missilisekben előforduló Janus Pannonius- említések a 18. század közepe után váltak gyakorivá. Ezek egy része beépült Teleki Sámuel Janus-kiadásába²⁵ és Koller József Janus Pannoniusról írott könyvfejezetébe.²⁶ Nem értem az 1754. évi kiadásra²⁷ vonatkozó adatokat. Conradi Norbertnek Kollár Ádám Ferenc 20 kiadatlan epigrammát engedett át közlésre,²⁸ Prónay Sámuel is küldött egyről másolatot. A kötet nagy jelentőségű Janus Pannonius ismerete szempontjából, annak ellenére, hogy már a kortársak jó része is fanyalogva fogadta.²⁹ Továbbra is inkább Zsámboky 1569. évi kiadására³⁰ hivatkoztak.

A Teleki-féle kiadás és a vele párhuzamosan készült Koller József-féle egyházmegye-történet idején a kor hazai tudományos kapcsolataiban nagy szerepet játszott a tudósleve-

24 Sztrákos Adalbert Béla (1682–1734) LUKÁCS László jezsuita rendtartományi történeti katalógusa (*Catalogus generalis...*, III, Roma, 1988, 1616) szerint 1715-ig volt jezsuita szerzetes, a váci egyházmegye történeti névtára (kiad. CHOBOT Ferenc, Vác, 1917) szerint nógrádi, bujádi, majd úri plébános lett, s egyúttal a kecskeméti egyházkerület főesperese.

25 JANUS PANNONIUS, *Poëmata*, I–II, ed. Samuel TELEKI et Alexander KOVÁCSZNAI, Traiecti ad Rhenum, 1784. A második kötetben az alábbi szerzők által írott Janus-életrajzokat közli a kiadás: Czvittinger Dávid (115–125), Conradi Norbert (126–146), Kaprinai István (146–149).

26 Josephus KOLLER, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, IV, Posonii, 1796, 1–359.

27 JANI PANNONII ... *libri tres poematum, elegiarum et epigrammatum*, ed. Ignatius Norbertus CONRADI, Budae, 1754.

28 Kollár Ádám Ferenc Teleki Sámuel és Koller Józsefet is segítette, mindketten köszönetet is mondtak neki kiadásukban.

29 Az 1784. évi utrechti kiadás előszava szerint a kiadás „castrata et mirifice corrupta”.

30 JANUS PANNONIUS, *Opera omnia*, ed. Joannes SAMBUCUS, Viennae, 1569.

lezés. Janusra vonatkozó adatokat is levelezés útján közöltek egymással a téma iránt érdeklődők. A nem mindig megbízható adatok gyakran torzultak a levelezés-láncban. Most mintaként csak Dobai Székely Sámuel levelezéséből idézek.³¹ A fennmaradt és ma ismert levelek alapján kimutatható a kapcsolat a Telekiek, Koller József, Kollár Ádám Ferenc, Kaprinai István, Horányi Elek stb. között. Néha nem közvetlen formában, de az érdekesebb adatok mindegyikükhöz megérkeztek, legfeljebb egy-egy láncszem ékelődött közbe. Tehát ha Klimó György és Koller József, vagy Teleki Sámuel és Kovásznai Sándor környezetéből választanám a leveleket, valószínűleg azonos adatok kerülnének elő. Koller József levelezésére negyedszázada Petrovich Ede már felhívta a kutatók figyelmét,³² tudtom szerint azóta senki nem mélyedte el annak tanulmányozásában.

Dobai Székelynek Eperjesen jelentős magyar vonatkozású könyvtára volt. Klimó György 1770-ben e gyűjteményből vásárolt meg két középkori, magyar királyi kancelláriai gyakorlatból mintákat felvevő formuláskönyvet, eredeti okleveleket (ma ezek négy kötetben Koller másolatainak kíséretében a székesegyház páncélszekrényében vannak), egy *Jus quadripartitum* kéziratot és Temesvári Pelbárt *Sermones de Sanctis*-át, továbbá hat aranypénzt.³³ Dobai Székely oklevelei, formuláskönyvei, másolatgyűjteménye Janus Pannoniusra vonatkozó adatokat is tartalmaztak, több kiadás is birtokában volt.³⁴

1767-ben Teleki Sámuelnek úgy adta elő Janus Pannonius szekszárdi apát elleni versével (Ep. 434)³⁵ való első találkozását, hogy azt még ifjú korában egy Curtius-kiadás táblájáról írta le egy tanuló társánál. Megemlíti, hogy Sibrik Ferenc, a kerületi tábla jegyzője egykor a Batthyányaknál házitanító volt, Janus Pannonius verseit jól ismerte. Tőle is megkérdezte, hitelesnek tekinthető-e a vers. Igen volt a válasz. Zsámboky kiadásából az szarkazmusa miatt maradhatott ki.³⁶

Dobai Székely 1765 nyarán Cornides Dániel közvetítésével üdvözölte Teleki Janus Pannonius-kiadás tervét. Eldicsékedett Janus-kiadásaival, különösen az 1569. évi bécsivel, mely nagyon szép példány. Az 1754. évi kiadást nem sokra tartotta. A levélből kiderül, hogy Cornides már ismerte a szekszárdi apát ellen írott epigrammát: azt Dobai Székely korábban elküldte neki. Ugyancsak Janus Pannonius szerzőségét tételezi fel a szepesi káptalanban a bazilika keleti faláról másolt 15. századi sorok esetében.³⁷ November 5-én formulásköny-

31 Az itt-ott előforduló tévedéseket nem javítom, adatainak hitelességéről sem szólok.

32 PETROVICH Ede, *Janus Pannonius Pécsen = Janus Pannonius: Tanulmányok*, 1. jegyzetben i. m., 119–173.

33 Mindössze ennyit és nem többet. Vö. SZELESTEI N. László, *Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből*, MKsz, 1982, 93.

34 Dobai Székely Sámuel személyéről. SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezés a 18. századi Magyarországon, 1690-1790*, Bp., 1989, passim, különösen 86–87.

35 Vö. SZELESTEI N. László, *Janus Pannonius-epigrammák egy XVI. századi formuláskönyvben = Prodrömus: Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1985, 15–18.

36 Dobai Székely Sámuel fogalmazványa Teleki Sámuelnek, a vers szövegével, 1767. jún. 13. (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 784/6, f. 43.)

37 Dobai Székely Sámuel Cornides Dánielnek, 1765. júl. 15. (Evangélikus Országos Levéltár – a továbbiakban: EOL –, Arch. gen. eccl. 36/3, f. 42.) A fogalmazásból nem világos, hogy felirat vagy írás. (Az előző jegyzetben idézett levélben is megvan a szöveg.)

vének adatát küldte, Mátyás király a pécsi káptalannak adott oklevélben dicsérte Janust. Kollár Ádám meg nem indokolt véleménye szerint a szepesi káptalanból másolt vers nem Janus Pannonius szerzeménye.³⁸

1766. január 3-án Janus Pannonius síremlékéről írt. Még 1746-ban Neurodében Emanuel Stilfried bárónál látta Tobias Fendt boroszlói festő 1574-ben kiadott kötetét, a *Monumenta sepulchrorum*ot, melyben Janus sírverse és síremléke is szerepel. Teleki Sámuel Bécsben megtalálhatja a kötetet, Dobai Székely a készülő Janus Pannonius-kiadás élére javasolta a metszet elhelyezését.³⁹

1767. január 6-án a Nyírkállói-kódex⁴⁰ Janus Pannoniusra vonatkozó adatairól tett említést, azokat elküldte Teleki Sámuelnek.⁴¹ 1767 nyarán ismét a Kollár által vitatott verset hozta szóba.⁴² 1769-ben arról számolt be, hogy egy a pécsi püspökség jogállására vonatkozó adatot, melyet korábban Kollár Ádámnak ő másolt le, nem talál sem eredeti okiratai, sem másolatai közt. Bizonyára valamelyik családi levéltárban akadt rá és magának nem készített másolatot. Koller Józsefnek is többször kedveskedett. Janus Pannonius síremlékére vonatkozóan őt is Fendt metszetéhez, Siegfried Rybisch *Monumenta clarorum virorum* című művének 1589. évi frankfurti kiadásához irányította. Bécsben a zsidóváros téren (in foro scrutario) antikváriusoknál bizonyára előfordul a kötet.⁴³

Az egyre sűrűbb adatok közül érdekes az 1773. május 15-én keltezett Dobai Székely Sámuel-levél. Abban valóságos kis értekezés található arról, hogy miért maradt el Janus Pannonius műveinek kinyomtatása a 15. században. A kiindulás Váradi Péter Kesztlői Mihályhoz intézett levele.⁴⁴ Furcsának találja Dobai, hogy akkor, amikor litteratus, és egyúttal litteratusok mecénása is volt Mátyás király, és ugyanabban az időben sok művelt,

In parte [az OSZK-ban lévő levélben: plaga] orientali

Omnia nummus habet Coelum venale Deusque

Invertit leges Pluto sepulte tuas

Si Tibi sit nummus animas revocabis ab orco

Et Patris et matris conjugis et socii.

In alia parte

Dic quaeso die sacros quid prodest psallere versus

Nocte dieque suos sollicitare Deos.

Dum canit et nescit sacro quid carmine prostat

Sic solet in medio vacca boare foro.

38 Dobai Székely Sámuel Cornides Dánielnek, 1765. nov. 5. (Uo., f. 43.)

39 Dobai Székely Sámuel Cornides Dánielnek, 1766. jan. 3., márc. 12. (Uo., f. 45, 49.) A levél síremlékre vonatkozó adatát vö. RÓZSA György, *Janus Pannonius síremléke = Janus Pannonius: Tanulmányok*, 1. jegyzetben i. m., 209–218. A kötet Siegfried Rybisch udvari tanácsos költségén jelent meg.

40 A Dobai Székely Sámuelről Pécsre került formuláskönyv összeállítója Magyi János közjegyző, mintáinak egy részét Mátyás király kancelláriai gyakorlatából vette. Nyírkállói Tamás főleg a kötet utolsó ívére írt megjegyzéseket.

41 Dobai Székely Sámuel Cornides Dánielnek, 1767. jan. 6. (EOL, Arch. gen eccl. 36/3, f. 70.)

42 Dobai Székely Sámuel Cornides Dánielnek, 1767. jún. 16. (Uo., f. 85.)

43 Dobai Székely Sámuel Cornides Dánielnek, 1769. ápr. 3. (Uo., f. 111.)

44 A levél magyar fordítását l. *Magyar humanisták levelei*, vál., bev., jegyz. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1971, 377.

irodalomszerető fő létezett, mint például Váradi Péter kalocsai érsek, Bálint [?!] csanádi püspök, akik művelt emberekről és azok remekül megírt munkáiról társalogtak, senki sem akadt, aki kinyomtatta volna Janus Pannonius műveit, pedig Budán Hess András már 1477-ben [!] könyveket adott ki. Janus Pannonius művei mindezek ellenére pergamenen lappangtak. Úgy véli, hogy mivel az egyháziak erkölcsi visszaélései ellen nagyon szabadon és zabolátlanul szólt a költő, Mátyás király nem engedélyezte a megjelentetést.⁴⁵

Informations about Janus Pannonius' Reputation in the 18th Century

Contrary to the view expressed in Imre Bán's treatise that has been accepted in the Janus Pannonius-research, it is now possible to prove that in the 18th century Janus was respected among the Hungarian scholars not only as an emblematic figure of the erudition in Hungary but also as a poet whose oeuvre was widely known among them. It is evidenced by the re-edition of the *Delitiae poetarum Hungaricorum* in 1727. Among other alterations the re-edition contains a *parodia* of the poem entitled *Ad Borsium Estensem, Marchionem Ferrariae, Ioannes de Gaibana, per Janum Pannonium*; since *parodia* was the imitation of respected poets from the past like Horace, the usage of this genre proves Janus' position as an authority in the 18th century poetical practice.

There are other important data as well, provided about the questions of the textual tradition in the correspondence of Hungarian erudites, e. g. Sámuel Dobai Székely at the time when the Teleki edition was under preparation.

45 Dobai Székely Sámuel Cornides Dánielnek, 1773. máj. 15. (EOL, Arch. gen. eccl. V. 36/3, f. 144.)

SOKCSEVITS DÉNES
A horvát humanizmus magyarságképe a 16. században

Magyarok és horvátok egymásról alkotott képét meghatározóan befolyásolta a sok évszázados együttélés, a magyar–horvát államközösség léte, a közös történelmi sors, melyben a két nép a 11–12. század fordulójától osztozott. Kevés példa akad Európa történelmében arra, hogy két, nyelvében ennyire különböző nemzet kultúrájában ilyen sok szállal kötődjön egymáshoz. Ez a kapcsolat olyannyira szorossá vált, hogy éppen a reneszánsz, illetve a barokk idején számos olyan kiemelkedő személyiség akadt, akiket mind a magyar, mind a horvát kultúrtörténet és nemzeti emlékezet joggal vallhat és érezhet magáénak. A két nép kulturális közeledését természetesen elősegítették a közös államiság adta politikai keretek, a közös ellenséggel szemben folytatott küzdelem, a magyar és a horvát nemesség sokszor azonos érdekei, de nem szabad megfeledkeznünk a kultúra szempontjából talán legfontosabb tényezőről sem. Mindkét nép a kereszténység felvételétől számítva a nyugati kultúrkör részévé vált, s noha tudunk róla, hogy voltak magyarok és horvátok, akik megtanulták egymás anyanyelvét, állandó közvetítő nyelvként a kor művelt emberei számára a latin szolgált, amely egyben kapcsolatot jelentett Itália és a Nyugat felé.

A horvátságnak ebben a sajátos magyar–horvát kulturális együttélésben különösen fontos szerep jutott éppen a reneszánsz idején. A horvát etnikai terület a középkortól fogva hagyományosan kettős irányultságú. Az északi rész, Szlavónia a közép-európai kultúrkörhöz tartozik, míg az egykori Horvát Királyság a dalmát városokkal együtt a Mediterráneumhoz, elsősorban Itáliához kötődik. Ez a kötődés a 15. század elejétől kezdve, Dubrovnikot leszámítva, a dalmát városok esetében közvetlen politikai kapcsolatot is jelentett, hiszen az Adria keleti partvidékének nagy részét Velence elragadta és elcsatolta a magyar–horvát államtól. Ennek következtében viszont a dalmáciai horvátok körében nagyon gyorsan és könnyen lejátszódott az itáliai reneszánsz és humanizmus recepciója és Hunyadi Mátyás udvarában a nagyszámú olasz humanista és művész mellett már dalmát horvát mesterek is fontos szerepet játszottak a reneszánsz meghonosításában. Kiemelkedő fontosságúak voltak mindebben Magyarország és a Dubrovniki (Raguzai) Köztársaság kapcsolatai. Az említett szoros kapcsolatoknak köszönhetően Mátyás alakja meghatározó helyet foglalt el a 16., de még a 17. század horvát történetírásában és szépirodalmában is.

A másik nagy témakör, amelyben a reneszánsz és a barokk korszak horvát nyelvű irodalmában a legtöbb szó esik a magyarokról, a közös törökellenes küzdelmeké.¹ Mind a

1 A törökellenes magyar–horvát közös küzdelem irodalmi megjelenítésével, a horvát irodalomban szereplő magyar hősök alakjával, s különösen a Zrínyi-témakörrel nagyon sokat foglalkozott a magyar kroatisztika, Margalits Edétől kezdve Szegedy Rezsőn és Bajza Józsefen, Hadrovics Lászlón át Lőkös Istvánig.

horvátok, mind a magyarok évszázadokon át frontnemzetként, vállvetve küzdöttek az oszmán hódítók ellen, s nincs még két olyan nép Európának e táján, amely éppen e helyzetéből adódóan olyan nagy vérvesztést szenvedett volna. E közös küzdelem képe átszövi a 16. század horvát irodalmát, megjelenik természetesen a horvát humanisták műveiben, de a törökellenes harc magyar hősei jelentős szerepet játszanak a horvát és általában délszláv népi epikában is. A részben 15–16. századi eredetű, illetve későbbi átköltésben fennmaradt hősi énekek sora zengi Hunyadi János, Mátyás, Magyar Balázs vagy Kinizsi Pál dicsőségét. A magyar hősök szinte kivétel nélkül pozitív alakokként szerepelnek a horvát, illetve délszláv népi epikában, talán az egyetlen kivétel Filip Magjarić néven Zsigmond király egykori hadvezére, az egyébként olasz származású Ozorai Pippo, Filippo Scolari. A hősi énekek közül egyről külön említést tennék, mert érdekes példája a közös haza a korszak horvátsága körében élő hungarus tudatának. A hősi ének a horvátok 1493-as korbáviai csatavesztéséről szól. Az ütközetben a kortársak tanúsága szerint elesett vagy fogságba került a horvát nemesség színe-virága, s a törökök rabul ejtették a horvát bán, a magyar nemesi családból származó Derencsényi Imrét is.

Az ismeretlen horvát énekes a következőképpen írta le a törökök és a horvát bán levélváltását:

Levelet ír a nagy Otmán pasa
s elküldi azt Derencsényi bánnak,
a levélben ő ekképpen szólott:
Derencsényi, bánság dicső éke,
engedj által engem Hungárián
és Udbina tágas, szép mezején,
hadd vigyem a zsákmányt Levantébe,
és akkor mi jóbarátok leszünk.

A horvát bán azonban a hősköltemény szerzője szerint határozottan visszautasította a török ajánlatot és kijelentette:

Nem engedlek által Hungárián,
és Udbina tágas, szép mezején,
s nem kell nekem a te barátságod!

Bár e rövid tanulmány elsősorban a 16. századi horvát nyelvű irodalom magyarságképet vizsgálja, mégis a sor elején feltétlenül meg kell említeni két latin nyelven író dubrovniki (raguzai) szerzőt, Aelius Lampridius Cervát – a horvát szakirodalomban Ilija Crijevićként emlegetik –, aki Mátyás király halálakor írt és olvasott fel Dubrovnikban egy, az uralkodót dicsőítő nekrológot (*Oratio funebris in regem Mathiam*), s a szövegben külön kiemelte Mátyásnak a humanisták által nagyra értékelt művészetpártolói tevékenységét; valamint rokonát, Ludovicus Cervarius Tuberót (Ludovik Crijević), kinek latin nyelven írt történeti tárgyú munkája, a *Commentaria de rebus, quae temporibus eius... gestae sunt*, a magyar történelem, a Mátyás- és Jagelló-kor elsőrendű forrása. Tubero nagy elismeréssel szól

Mátyás reneszánsz udvaráról, külön kiemeli építészetet és művészeteket pártoló tevékenységét. Vladimir Vratovic szerint² érezhető szláv, horvát nemzeti büszkeségből nagy figyelmet szentel a Corvin Mátyás udvarában tevékenykedő humanistáknak és képzőművészeknek, tágabb értelemben vett honfitársainak, így Janus Pannoniusnak (akinek hangsúlyozza szláv származását), vagy például a jeles szobrász Ivan Duknovicnak (Giovanni Dalmatának). Mátyás király Tuberónál bizony ellentmondásos személyiség, sajátos keveréke az uralkodói nagyságnak, hiúságnak, sőt, kicsinyességnek, hamisságnak. Ez utóbbit éppen Mátyás és Duknovic kapcsolatában véli felfedezni Tubero. Szerinte Majkovec várát a király pénztartozása fejében adományozza a szobrásznak, de úgy, hogy nagyon jól tudja, voltaképpen semmit sem ad, mert a váruradalom a vránai perjel jogos tulajdona. Ugyancsak nem sok jót szól a raguzai szerző a magyar urakról, akiket gőgösnek, irigykedőnek, sőt a parasztlázadásról szóló részben egyenesen embertelennek nevez. Negatív alakként tűnik fel nála Bakócz Tamás bíboros és Szapolyai János erdélyi vajda is. Ugyanakkor Dózsa György és a lázadó magyar parasztok iránti rokonszenvét alig titkolja, bár nem hallgatja el a felkelők kegyetlenségeit sem. Dózsa György Tubero által megkomponált beszéde, túl azon, hogy retorikai mestermű, számos érdekességet tartalmaz, így például utalást a középkori krónikák magyar eredetmondájára, az Attila-kultuszra.³

A 16. század horvát irodalmában a török veszély, az oszmánellenes harc központi helyet foglal el. Különösen igaz ez a spliti Marko Marulić költészetére. Érdekességgént jegyzem meg, hogy *Imádság a török ellen (Molitva suprotiva Turkom)* című versében az oszmánok ellen küzdő nemzetek sorából kifelejtí a magyarokat (de a *Tuzenje grada Hjerolimima – Jeruzsálem városának panasza* – című versében a potenciális törökellenes európai szövetségesek között már megemlíti a magyarokat is).⁴

A 16. századi horvát költészetben megjelennek a korszak magyar történelmének sorsdöntő eseményei, így Belgrád eleste, a mohácsi vész, majd Buda török kézre kerülése. Külön meg kell említenünk egy horvát költeményt, amely Lajos magyar király panaszéneke és ismeretlen horvát szerző alkotta a Mohács utáni években (*Pocinje razboj i tuzba kralja ugarskoga*). Horvátul először Franjo Fancev,⁵ magyarul Bajza József ismertette.⁶ Érdekes a költeményben az átok motívuma: a haldokló király megátkozza a keresztény uralkodókat, amiért egymással hadakoznak és veszni hagyták őt és országát. A korszak latin nyelvű horvát irodalmában éppen ekkortájt vált közismertté Zvonimir király legendás halálának története (maga Marulić fordította latinra), amely egy kísértetiesen hasonló királyi átokkal

2 Hrvatski latinisti – Croatici auctores qui latine scripserunt, Knj. I, *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Zagreb, 1969, 323.

3 Tubero *Commentaria...* című műve igen népszerű volt, amit az is bizonyít, hogy 1603 és 1784 között négyszer is kinyomtatták. A Dózsa Györgyről szóló rész a *Commentaria* X. könyvében van.

4 LÖKÖS István, *Zrínyi eposzának horvát előzményei*, III. fejezet, *Törökellenes epika Marulićtól Karnarutiéig*, Debrecen, 1997, 116.

5 Franjo FANCEV, *Mohačka tragedija od god. 1526. u suvremenoj hrvatskoj pjesmi*, Nastavni Vjesnik, Knj. XLII, sv. 1–2, Zagreb, 1935, 18–28.

6 BAJZA József, *Egykorú horvát vers a mohácsi vészről*, EphK, 1936, 198–203.

zárul. Amúgy a költeményben korabeli pletyka is megjelenik, miszerint Lajos királyt megölték, mielőtt lovával együtt a patakba zuhant.

Moháccsal kapcsolatos egy, a horvátok 16. századi, korántsem mindig egyértelműen pozitív magyarságképét igazoló levélrészlet. Ez egyben figyelmeztet arra, hogy a horvát nemesség valóban meglévő hungarus tudata mellett már ekkor párhuzamosan létezett körében a különállóság tudata is.⁷ A levél szerzője Frangepán Kristóf (Krstó Frankopan) horvát bán, aki politikus és hadvezér volt és nem tudós humanista, bár megjárta Itáliát. Leveleit is horvát nyelven, glagolita betűkkel írta. Az idézendő levelet Fran Jozefić (Jozsefics Ferenc) zenggi püspökhöz közvetlenül a mohácsi ütközet után intézte. Ebben Frangepán érdekes helyzetértékeléssel (amivel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy nem lehetett tisztában a csata valódi végzetes következményeivel, ráadásul azt hitte, hogy a királynak sikerült megmenekülnie) még talán hasznosnak is mondja a mohácsi vereséget, hiszen ez talán kijózanítja a gögös magyar urakat, akik győzelem esetén olyan önhitté váltak volna, hogy nem lehetett volna elviselni őket: „amennyiben ugyanis a király megmenekült, akkor úgy véljük, az Úristen nem azért engedte meg a király és a magyarok vereségét, hogy baj és veszedelem legyen belőle, hanem hogy az az ország javára szolgáljon. Ugyanis ha most a magyarok megverték volna a császárt, mikor ért volna véget haszontalan szájjáratásuk, vagy ki tudott volna megmaradni alattuk?”⁸ Persze Frangepán véleményének személyes indítéka is volt, hiszen a Mohács előtti időszakban volt egy kis szakálltépéssel végződő afférja Budán Szalkai érsekkel. Annál érdekesebb viszont Frangepán Mohács utáni politikai szereplése, hiszen a „nemzeti király”, Szapolyai mellé áll és a polgárháborúban veszíti el életét.

Még mindig Mohács témájánál maradva, meg kell említeni, hogy a csatáról szóló legismertebb mű az ugyancsak horvát származású magyar főpap, Brodaries István alkotása, bár ez a közismert történetírói munka a magyar latinitásnak is feltétlenül szerves része.

A horvát reneszánsz költői között Magyarország sorsával legtöbbit a dubrovnikai Mavro Vetranović Čavčić foglalkozott. Már *Ének a császár dicsőségéről* című versében (*Pjesanca o slavi carevoj*) is elsiratta Nándorfehérvárnak, Magyarország védőbástyájának elestét, az „égtől küldött magyar korona” (értsd: maga az ország) vesztét.⁹ Itt érdemes megjegyezni, hogy a Szent Korona az előbb említett ismeretlen szerző által írt horvát költeményben is úgy szerepel, mint ami Lajos király számára „gyönyörű ajándék, melyet az angyal hozott”.

7 Azt, hogy a horvát nemesség körében a 16. században létezett a nemzeti különállás tudata, igazolja többek között a horvát rendek egy ilyen szellemű megnyilvánulása a cetinai szabor által 1527. április 28-án I. Ferdinándnak küldött levélben: „Nouerit maiestas vestra, quod inveniri non potest, et nullus dominus potencia mediante Croaciam occupasset. Nisi post discessum regis nostri ultimi Zvonymer dicti, felicis recordacionis, libero arbitrio se coadiunximus circa sacram coronam regni Hungariae, et post hoc nunc erga maiestatem vestram.” Vjekoslav KLAJČ, *Povijest Hrvata*, I–V, Zagreb, 1899–1920, illetve az általam használt kiadás: Zagreb, 1982, Knj. V, 94.

8 KLAJČ, *i. m.*, Knj. IV, 428.

9 *Stari pisci hrvatski*, Knj. III, *Pjesme Mavra Vetranica Čavčića*, izd. JAZU, Zagreb, 1871, 47.

Vetranović legismertebb magyar témájú verse a *Buda várának panasza*.¹⁰ Ez a hosszú költemény (492 tizenkettes sorból áll) Buda vára megszemélyesített alakjának szájába adva siratja Magyarország és részben a horvátok stb. keserű sorsát, akiket a keresztény nemzetek magukra hagytak az egyenlőtlen küzdelemben és a törökök leigáztak. A költemény elégikus panaszvers, de az események krónikáját is adja, a Hunyadiak dicső korától kezdve Mohács-on át Buda elestéig. A versben Vetranović felidézi a régi dicsőséget, amikor magyarok és horvátok győzedelmesen harcoltak a török hódítók ellen, majd kesereg a régi nagyság továtűntén. Buda vára Vetranovićnál a Székesfehérvárott nyugvó Mátyás királyhoz fohászkodik, kéri, hogy keljen fel márvány sírjából, mert a magyar dicsőség a (török) oroszlán fogai közt elveszett. Ugyanígy fohászkodik János vajdához (Hunyadi Jánoshoz) és más magyar urakhoz, hogy támadjanak fel halottaikból és „az átkozott sárkányt hatalmuk legyőzze”, hiszen dicső erejüktől és megszámlálhatatlan seregüktől régente minden császár rettegett. Ugyancsak elsiratja Lajos királyt és mártírtársait, majd magának a magyar szék-városnak elvesztését. Ez utóbbinál Vetranović érdekes politikai elmélkedésbe fog. Saját városa, Dubrovnik példájából kiindulva úgy vélekedik, ha a magyar urak elfogadják a török főséget és kitartanak János Zsigmond és Izabella mellett, talán Buda elkerüli a közvetlen török uralmat.

Más dalmáciai horvát íróknál is megjelennek a török témájú művekben magyar szereplők, így Hanibal Lucić *Robinja (Rabnő)*¹¹ című verses drámájának mindkét főhőse magyar származású (bár csak részben nevezhetők valódi történelmi személyiségnek). Az egyik, a főhősnő (Bajza József Magyar Balázs lányával, Magyar Benignával, Kinizsi Pál özvegyével azonosítja¹²) a műben unokája Magyar Balázs horvát bánnak, aki „a kereszténység védelmezője és őre”, aki Apuliából Mátyás parancsára a törököt kiűzte, míg apja a titokzatos Vlasko bán, akinek legendás nagy erejéről a dubrovniki követek Mátyás udvarában szemléletes képet kaptak (Lucićnál Magyar Balázs és Vlasko bán két külön személy, apa és fia). A másik főhős a korbáviai csata tragikus hősének, Derencsényi Imre bánnak unokaöccse (netjak).

A közös magyar–horvát törökellenes küzdelmek irodalmi utóéletét tekintve legjellegesebb eseménye Zrínyi Miklós hősies szigetvári harca. Az első irodalmi mű e témában a – Ferenac Črnko leírásán alapuló – *Vazetje Sigeta grada (Sziget várának elfoglalása)* című alkotás, Brne Krnarutić zadari költő epikus költeménye, amelyben a Zrínyivel együtt küzdő magyar hősokról is pozitívan emlékezik meg, bár meg kell jegyezni, hogy inkább horvát öntudat cseng ki soraiból. A barokk korban azután a Zrínyi testvérek munkáiban irodalomtörténeti szempontból egyedülálló alakot ölt ez a téma, de ez már nem tartozik tárgyalt korszakunkba.

¹⁰ Uo., 52–65.

¹¹ Eredeti kiadása: *Robinja* Anibala LUCIA Hvarskog vlastelina, Venetia, MDCXXXVIII, apresso Marco Ginammi. A következő kiadást használtam: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knj. VII, *Hanibal Lucić, Petar Hektorović*, Zagreb, 1968. Lucić a mű második színének 165–166. verssorában Hunyadi János dicsőségét is zengi.

¹² BAJZA József, *Podmaniczky-Magyar Benigna a horvát költészetben*, Bp., 1935.

Még feltétlenül szólnunk kell a 16. század második felében az északnyugati horvát vidéken (az akkori Slavonia Superiorban) felvirágzó kaj nyelvjárású irodalomról, amelynek első jelesebb alkotása egy fordítás, Ivanus Pergošić tollából. E jeles alkotó horvátra fordította Werbőczy István *Tripartitum*át *Decretum* címmel 1573-ban, s a munkát Zrínyi Györgynek ajánlotta. Az előszóban érdekes módon emlékezik meg a magyar–horvát együttélésről, a magyarok jogalkotó tevékenységéről (bár feltételezi, hogy voltaképpen e törvénykezés Nagy Károlytól eredhet), Werbőczy Istvánról, Ulászló királyról, a Mohácsnál elesett Lajos királyról és tekintettel a patrónus személyére, a szigeti várvédelemről és Zrínyi Miklósról. A 17. századi kaj nyelvű költészet egyébként gyakrabban szól magyar témákról, bár Zrínyi szigeti harcát megénekli egy – Lőkös István szerint 1593 előtt keletkezett – verses krónika is.¹³

Végül feltétlenül meg kell emlékeznünk a két Verancsicsról, akiket ugyancsak mind a horvát, mind a magyar irodalomtörténet magáénak érez. Verancsics Antal esztergomi érsek magyar történeti vonatkozású művei közül különösen érdekesek a Szapolyai János király, valamint Fráter György életét tárgyaló munkák.¹⁴ Verancsics Szapolyairól igen összetett képet rajzol, nem hallgatja el sem rossz, sem jó tulajdonságait. Témánk szempontjából érdemes megemlítenünk Verancsics Antal Maddalena Millaversihez írt levelét,¹⁵ amelyben elpanaszolja, hogy e Szulejmán győzelmei következtében tönkrement országban (Magyarországon, pontosabban Erdélyben) a keményfejű hegylakók között már maga is félig barbárrá, paraszttá vált, olyanná, mint Odüsszeusz emberei, akiket Kírké átváltoztatott – vagyis disznóvá. Persze itt nemcsak arról van szó, hogy a művelt humanista civilizált délszaki tájak (Itália és szülőföldje, Dalmácia) iránti honvágya miatt festi még sötétebbre jelenlegi lakóhelyének viszonyait, hanem tény, hogy a „barbár észak” ilyen leírása általánosan használt reneszánsz toposz. Antal unokaöccse, a szintén jeles humanista Verancsics Faustus ötnyelvű szótárához utólag írt függeléke a magyar nyelv szláv (horvát) jövevényszavairól igen sajátos munka: címében arra utal, hogy ezeket a szavakat a magyarok bitorolják (*Vocabula dalmatica quae Hungari sibi usurparunt*), de a valóban szláv szavak mellett számos, a horvátba magyarból bekerült szót is horvát eredetűnek minősít, így például a horvátban egyértelműen magyar jövevényszónak tekinthető *váro*st és *ország*ot (varoš, rusag). E szócsatának persze Verancsics korában még nem volt nagy jelentősége, annál inkább a 19. század magyar–szláv politikai–kulturális küzdelmeiben.¹⁶

A törökellenes küzdelmek magyar hősei továbbélnek a barokk korszak horvát irodalmában, Mátyás és más magyarok dicsőségéről megemlékezik Ivan Gundulić is az *Oszmán*-ban, de megjelennek e történelmi alakok Dzore Palmotićnál is, sőt még a 18. században,

13 LÖKÖS, i. m., 173.

14 VERANCICS Antal *Összes munkái*, I–XII, kiad. SZALAY László, WENZEL Gusztáv, Pest, 1857–Bp., 1875 (Monumenta Hungariae Historica: Scriptorum).

15 A Maddalena Millaversihez írt levelet ismertette: Florio BANFI, *Una lettera di Antonio Veranzio da Sebenico a Maddalena Millaversi da Ragusa*, Archivio storico per la Dalmazia, XIX, Roma, 1935.

16 VERANCICS Faustus *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae* című szótárának egy, az 1595-ös eredeti velencei kiadás nyomán készült kiadását használtam: Zagreb, Novi Liber, 1992.

Andrija Kačić Miošić *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* című művében is. A barokk korszakban a horvátok magyarságképe általában pozitív, bár például a Tuberónál jelzett nem túl hízelgő Mátyás-kép Johannes Luciusnál is felbukkan. A horvátság magyarokról alkotott képe gyökeres változáson csak a 19. század nemzeti küzdelmei során megy majd át.

VLADO REZAR
About one of Tubero's manuscripts
that turned out to be an autograph¹

Aloysius de Crieva, better known under his humanistic name Ludovicus Cervarius Tubero, was a Ragusian historiographer from the turn of 16th century, considered to be the founder of the modern historiography of Dubrovnik. After finishing his studies in Paris, he returned home, but having met a lack of understanding on the part of his townsmen, he decided to take holy orders and became a monk of the order of Saint Benedict. The rest of his life he spent living in complete solitude in two nearby monasteries, where he died in 1527. During his monastic life he was so engrossed in writing that, as we learn from Seraphinus Maria Cerva, the author of a comprehensive biography of Tubero, *totum diei ac noctis tempus, praeter necessariam corporis curam in pietatis officiis litterarumque studiis collocabat; res illi cum Musis erat assidua*.² There is evidence that he wrote also poetry,³ but the work he achieved immortality with was his historical masterpiece entitled *Commentaria de temporibus suis*. It is a comprehensive survey of a time determined by the awakened spirit of newborn Europe on the one hand, and the irresistible invasion of the Turks and Islam on the other. Analyzing the motivation of the political and war occurrences, Tubero often refers to some general civilization values, the denial of which causes all the calamities of his time. He is deeply disappointed with the Christian Church and the Christian rulers, especially those of Western Europe, seeing their impotence to overcome human weaknesses that neutralize their ability to resist the ongoing Turkish invasion. Tubero's brilliant observations of the events result in numerous judgments shaped in everlasting gnomic sentences. His writings irrefutably testify to have been written by a person who is well aware that the mistakes of humankind that he analyses both historically and philosophically, inevitably recur. Therefore, concerned with the seriousness of this crucial moment for the Christian world, he often cries out for civilian concord and in the Sallustian manner warns about the tragical fact that *ubi discordia immigravit, regna collabuntur, ac veluti ingentia in montibus*

1 This article brings just some general lines from author's MA thesis entitled *The Latin Language of Ludovicus Cervarius Tubero*, where the particular problem of Tubero's autograph is elaborated in more extensive way. The research for this article was supported by the Soros Research Support Scheme.

2 Seraphinus Maria CERVA, *Bibliotheca Ragusina* (Book 3), Zagreb, HAZU, 1975, 44.

3 Tubero's poetry was mentioned in a poem written by his relative Aelius Lampridius Cerva (Codex Vaticanus 1678, fol. 212, 213, *Ad Carum*):

Num, rogo, braccatus non molle poema togatum
Tonsus et absurda Tubero voce canit?

*robora, quae nulla vis ventorum convellere potest, carie ipsa proprio vitio imis radicibus innata, nullo impellente ad terram concidunt.*⁴ He also notices the division that religion produces between people. In accordance with the spirit of religious tolerance, he often states with bitterness that *nihil magis humanos disiungit animos, quam sacrorum et religionis diuersitas*,⁵ and concludes: *sicut eadem religio hominum animos valde coniungit, ita plerisque mortalibus, qui inter se sacris differunt, perinde ac inter diuersi generis bruta animalia mutuum solet esse odium.*⁶ We must also bear in mind that Tubero writes at a time of a strongly expressed tendency for the restoration of the Catholic Church. This explains where his ardent criticism of corruptness in the Catholic Church, and especially his criticism of the high Catholic clergy and popes Alexander VI, Julius II and Leon X, comes from. Because of such an attitude, for which he is primarily remembered today, the *Commentaria* were finally put on the *Index librorum prohibitorum* in the year 1734.

However, all these circumstances didn't prevent this remarkable work from being printed four times, in Frankfurt (1603, 1627), Vienna (1746) and Dubrovnik (1784). *Scriptor scitus et gravis*,⁷ *amoenitatum historiarum sectator studiosissimus*,⁸ *il Sallustio Raguseo*,⁹ are just a few of the many flattering epithets applied to Tubero by the eminent scholars from the past who read his history. And since the *Commentaria* pay special attention to events in Hungary which was being shaken by a power struggle after the death of Mathias Corvinus, the Hungarians considered Tubero *nulli scriptorum Hungaricorum secundus*.¹⁰ His writing is in a full sense of the word humanistic. Proof of it is not only his brilliant style which reaches the elegance of Cicero, or the way he sets forth the subject matter on the model of Sallust or Livy, but also the common humanistic pose of stylizing the contemporary world in an antique way. Ferenc Forgách, a great Hungarian historian, was particularly delighted with Tubero's *Commentaria*. He was in Dubrovnik in 1570 and there he read Tubero's history, which, as Horányi says, made him continue and finish his own work, also entitled *Commentaria*.¹¹ Tubero's *Commentaria*, still in manuscript, were also highly respected at the Transylvanian court of prince István Báthory at the end of the 16th century.¹² And when, in the middle of the 17th century a well known debate between the College and the Chapter of Saint Jerome in Rome took place at the high ecclesiastic court *Sancta Rota*, a debate which indirectly had great importance for the definition of the Croatian nation and language, it was parts of Tubero's *Commentaria* that were, among other

4 Iohannes Georgius SCHWANDTNER, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, II, Vindobonae, 1746, 112.

5 *Ibid.*, 270.

6 *Ibid.*, 274.

7 *Ibid.*, IX.

8 David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae literatae*, Francofurti et Lipsiae, 1711, 392.

9 Francesco Maria APPENDINI, *Notizie istorico-critiche sulle antichità storia e letteratura dei Ragusei*, Dubrovnik, 1803, 9.

10 SCHWANDTNER, *op. cit.*, IX.

11 Cf. Francisci FORGACHII *Rerum Hungaricarum sui temporis Commentarii*, Posonii et Cassoviae, 1788, sine p. (in praefatione).

12 Cf. Ilona SZÓKE, *Ludovicus Cervarius Tubero emlékiratainak művelődéstörténeti adatai*, Budapest, 1912, 6–7.

things, presented as proof that the controversial concept *natio Illyrica* stood exclusively for the *Croatian nation*.

Even this concise review of Tubero's work points out his importance as for Croatian, so for Hungarian, and European historiography in general. But it is quite surprising that in this century there have been no serious attempts in Croatia to write anything on Tubero more extensive than an encyclopedic unit. However, the Hungarians have done much more, and there are several works, like those of Szőke and Vajda,¹³ which discuss the value of the *Commentaria* in general, analyzing them from the historic, literary, legal and other aspects. Finally, there is a recent Hungarian partial translation of the *Commentaria* made by Blazovich and Galántai.¹⁴ But, although it is obvious that the past hasn't left us much information about Tubero, it seems that both Croatian and Hungarian authors did not put enough effort to check out some old, deeply rooted, but at the same time often incorrect biographical data about him. Namely, nobody has yet tried to collect all relevant items from the past, known or which have hitherto been hidden, in order to create a more complete picture of Tubero and his life. Proof that something like this is necessary is the fact that it is still doubtful what his proper name was, whom he was engaged to or which courts he stayed at. Nobody has even checked whether he was really born in 1459, as it has been traditionally accepted since the 18th century. *Boni viri et boni vini non est quaerenda origo* – those are the words which Mathias Belius, the writer of the preface to the *Commentaria*'s third edition used to excuse elegantly his predecessors and himself for being completely unsuccessful in finding out anything about Tubero and his life.¹⁵ This saying may have a general deeper meaning, but it should by no means keep us from trying to get to know Tubero much better than we have known him so far.

And let us give only one example to prove that a lot of things still wait to be told about the historiographer. An opportunity to collect and compare a number of older documents about Tubero enabled the author of these lines to study more thoroughly some documents that have so far been examined only individually. It was thus made possible, among other things, to presume that one of the existing manuscripts of the *Commentaria* could be a Tubero autograph. The first trace that leads to such presumption is a remark made by Seraphinus Maria Cerva in his biography of Tubero: *Illud* (sc. Tubero's *Commentaria*) *vero manu descriptum in plerisque privatis bibliothecis Ragusii reperitur, sed autographum e patritii viri Seraphini Bonae bibliotheca pridem furto sublatum, a nauta quodam Venetias delatum fuit ibique vaeniit et, ut fama est, paucis obolis emptum ab Apostolo Zeno, viro clarissimo, in eius musaeo, ut magni momenti res, servatur et diligenter custoditur.*¹⁶ This interesting information is at first sight of a questionable reliability and applicability. But in the moment when it becomes completed with the fact that the Biblioteca Marciana possesses an exemplar of Tubero's *Commentaria* written in the 16th century and obtained from the same Apostolo Zeno, the possibility that we really have the autograph preserved suddenly

13 Cf. György VAJDA, *Tubero Lajos mint történetíró*, Budapest, 1909.

14 Ludovicus TUBERO, *Kortörténeti feljegyzések*, ford. BLAZOVICH László, Sz. GALANTAI Erzsébet, Szeged, 1994 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 4).

15 Cf. SCHWANDTNER, *op. cit.*, IX–XV.

16 CERVA, *op. cit.*, 53.

increases.¹⁷ The list of visitors in the Marciana shows us a surprising fact that only two persons have had this manuscript in their hands in at least the last forty years. Furthermore, the manuscript has not yet been microfilmed. All of this proves that previous researchers of Tubero's work did not find this manuscript interesting, either because they hadn't read the biography we mentioned, or because they didn't consider it credible. We can presume that speculation about an autograph stored in Italy might have been dampened by Jireček's statement that still at the end of the 19th century Tubero's autograph was kept in Dubrovnik.¹⁸ That manuscript unfortunately vanished without trace in the first half of the 20th century, but the existence of this alleged autograph still does not exclude the possibility of the existence of another one. Namely, it is very likely that originally there were two autographs, a first version of the text and a fair copy of the final version. In our opinion, Jireček mentioned the first one, while the second one is the one that Cerva speaks about, the one stolen from Dubrovnik in the 17th century.

As it has already been said, it is currently kept at the Biblioteca Marciana, under call number 3620, *Classe X, Manoscritti Latini Classici 155*. It has been very well preserved, with only slightly damaged parts that do not make essential reading difficulties. There are 347 pages of text, and about 20 pages left empty. A massive *ex libris* with the name of Apostolo Zeno is printed on the front page, which is followed by Tubero's famous (but never published in any of printed editions of *Commentaria*!) letter of dedication to the Archbishop of Kalocsa and Bács, Gregorius Frangepanus. The text is divided into 11 books, without division into chapters, although there is sometimes more interspace between sentences which later became chapter limits in printed editions. Except some rare abbreviations, the words are mainly written in their full form. The handwriting is clear and easily legible, showing the characteristics of the beginning of the 16th century. Namely, some letters, like *v*, for example, sometimes retain the shape of the Gothic letter which was used in Ragusian offices, but replaced by a humanistic letter at the turn of the centuries. Some emended parts of the text in which, for instance, at the end of a line a sentence continues senselessly with something that turns out to be a sentence written a few lines later, show out that this manuscript is a transcription, confirming our earlier presumption about the existence of two, or even more autographs.

But, what makes us so sure that this manuscript is really an autograph? In the first place, it is the large number of corrections and interpolations which are of such character that they exclude the possibility of being made by anyone else but by the author himself. Some of these corrections were made along the line of writing, while others were written in superscript above certain words that needed to be changed or corrected. Interpolated sentences are mainly written in the margins, although some were written between the lines of the text. Some of these additions seem to have been written in slightly different handwriting, but with all the graphic characteristics of the early 16th century. It is also

17 Cf. Paul Oscar KRISTELLER, *Iter Italicum*, II, Leiden, 1967, 232.

18 Cf. Konstantin JIREČEK, *Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić*, Archiv für slavische Philologie, 21(1899), 22–89.

important to mention that most of the changes and additions were taken into consideration and inserted in later printed editions.

Although it can always be claimed that the additions written in the margins, especially those written in a slightly different handwriting, were made later by some other person, the originality of those made along the line of writing cannot be doubted. They are of such a nature that it is hardly imaginable that anyone but the author himself would have dared to do such modifications. Namely, there are many examples of words being crossed out and replaced with others of more or less identical meaning, but of a completely different phonemic constitution. These are obviously pure stylistic interventions, changes which simply couldn't have been caused by mistake of a tired *scriba*. On the contrary, they are undoubtedly the result of the writer's momentaneous change of mood which he manifested through the insertion of a new, in his opinion more beautiful or more convenient word.

Let us mention here only a few representative examples of the corrections done along the line of writing. On page 33 of the Marciana manuscript in sentence *...si famae libet credere, quae saepius ficta pro veris simulat...* the word *simulat* is crossed out and the word *nuntiat* is written instead. On page 47 in the syntagma *Hungariae procere*s the word *procere*s is crossed out and substituted by the synonym *principes*. On page 131 in the sentence *...Ascrivienses quos nunc Catharenos vocant...* *vocant* is crossed out and replaced with *dicunt*, as it was done in several other places. On page 139 in the syntagma *Hunchariorum familia*, the word *familia* is substituted by the word *proles*, and on page 155 *arbitrandum est* is crossed out and replaced with *credendum est*. On page 255 the word *appellant* is replaced with the synonym *vocant*, and on the next page *pietas* is substituted by *charitas*. On page 268 in the syntagma *rei gerendae* the gerundive *gerendae* is crossed out and replaced with *agenda*e, and on page 280 in the syntagma *oppidum positum*, *positum* is replaced with *conditum*. In many places the word *antistes* is replaced with *episcopus*, the adverb *igitur* with *itaque*, and *Augustus* was crossed out almost everywhere in the text and *Caesar* was written above.

Examples of this kind are too abundant to list them all. But should we have to single out the most convincing one, we would have to mention the writer's correction on page 116 of the Marciana manuscript. It seems that this correction was obviously misunderstood by the person whose transcription of this particular manuscript became a pattern for all other transcriptions and printed editions of the *Commentaria*. Namely, no other manuscript or printed edition of *Commentaria* interprets this place correctly, since the lection they all contain conveys a completely false meaning. This refers to the description of the battle on the Krbava field where the sentence *...pedestribus copiis nostris, ad primum statim proelium ineuntium clamore perterritis ac perturbatis, **haudquaquam** ad duodecim fere millia peditum Slauenorum in acie tunc fuerunt...* doesn't make any sense.¹⁹ But in the Marciana manuscript originally written **haudquaquam** is changed into **quamquam**: *haud* is crossed out with hardly visible line and the mark of contraction on the vowel *a* is added to suggest that it represents *am*. With such a lection the proper, concessive grammatical sense is established, and the meaning of this important place explained. There are many other corrupt

19 Cf. SCHWANDTNER, *op. cit.*, 201.

places in the printed editions of the *Commentaria*, especially concerning the toponomastic material, which the Marciana manuscript explains almost entirely. So it will, therefore, become the pattern for the new edition containing the original and translated text of the *Commentaria*, which the author of these lines has been working on.

Finally, here is another one, probably the most interesting detail concerning the manuscript from Marciana which, just as the above mentioned examples do, confirms our presumption that we are dealing with an autograph. Even more, it definitely provides undeniable evidence for it. Namely, the interior side of the front cover of the manuscript contains this particular note written by the same hand that wrote the whole text of the *Commentaria*: *CXCCCC LVIII die XVII octobris inter decimam nonam et vigesimam horam sole in quinto gradu Scorpii, Luna vero in nono gradu existente*. I think that there is no other explanation but that this note represents the exact data of Tubero's birth, which has up to now, obviously incorrectly, been located in the year 1459. S. M. Cerva was the first to mention 1459, but it seems that it was only his calculation based on some documents where Tubero was mentioned. But there are also some other documents which allow us to presume that he was born in the second half of the year 1458, which presumption, as the mentioned note shows, now gets its final confirmation.²⁰

And one final point. I think that this note does not simply represent just the date of someone's birth. What we have here are data for Tubero's horoscope. And while, at first sight, it seems that in this manuscript he didn't leave us any personal mark, like a signature or something else of a more intimate character, it turns out that through this humanistic *paignion* he has left us, indeed, much more: a whole book of his life which just needs to be open, a book bequeathed to the next generations to speak of him more than anything else. So it is beyond doubt that with such an intimate disclosure he has once again confirmed himself as a true and unrepeatable representative of Humanism in the full sense of the word.

Sazetak

Modernoj je književnoj historiografiji dosta podataka o dubrovačkom humanistu Ludoviku Crijeviću Tuberonu ostalo nepoznatim, a dobar dio onih koji su do našeg doba ipak stigli kroz stoljeća je netočno interpretiran. Autor ovoga članka na temelju sustavnijeg proučavanja postojećih pismenih spomena Tuberona, poglavito onih starijih, dolazi do zaključka da su novijim istraživanjima promakli i tako važni podaci kao što su oni koji omogućuju ulaznje u trag mogućem autografu Tuberonova djela. U prvi plan tako iznenada dolazi rukopis koji je znanosti poznat već duže vremena, no ipak dosad nije bio tretiran kao izvorna verzija Komentara. Ovaj članak donosi tek glavne crte detaljne analize rukopisa iz Marciane kojom autor pokušava uputiti na zaključak kako je uistinu riječ o Tuberonovu autografu.

20 Cf. Historical Archive of Dubrovnik, *Testamenta notarie*, 25, from July 9th, 1485: „...Io dunque sopranominato Aloyse [sc. de Crieva] nella eta de XXVI anni gia perfecti...”; someone who was born on 17th of October 1458. could keep telling that he was 26 until the October 16th 1485.

Egy sajátkezűnek bizonyult kéziratos Tubero-szövegről

Aloysius de Crieva, ismertebb humanista nevén Ludovicus Cervarius Tubero a 16. század fordulóján élt raguzai történetíró volt; őt tartják Dubrovnik modern történetírása megalapítójának. Párizsi tanulmányait befejezve hazatért, de mivel nem talált megértésre a város lakói között, úgy döntött, hogy pappá szentelteti magát, és belépett Szent Benedek rendjének szerzetesei közé. Élete fennmaradó részét teljes magányban töltötte két közeli rendházban, 1527. évi haláláig. Rendbéli élete alatt annyira magával ragadta az írás, hogy – amint azt Serafinus Maria Cervától, a Tubero átfogó életrajzát megalkotó történetírótól tudjuk – „res illi cum Musis erat assidua”. Bizonyítható, hogy Tubero költészettel is foglalkozott, de az őt halhatatlanná tevő írás a *Commentaria de temporibus suis* című történeti mű. Átfogó munka ez olyan időszakról, amelyet egyfelől az újjászületett Európa felélesztett szellemisége határozott meg, másrészt pedig az iszlám és a törökök megállíthatatlan terjeszkedése. A politikai és háborús fejlemények okainak elemzése során Tubero gyakran utal bizonyos általános érvényű civilizációs értékekre, amelyek megtagadása okozza korának összes felfordulását. Mélyen csalódott a keresztény egyházban és a keresztény uralkodókban, különösen a nyugat-európaiakban, miután látja: képtelenek felülkerekedni azokon az emberi gyengeségeken, amelyek korlátozzák az uralkodókat a folyamatos török terjeszkedés megállításában. Tubero elmés észrevételei az eseményekről számos, velős mondás formáját öltő ítéletet fogalmaznak meg. Írásai olyan személyiségről tanúskodnak, aki tisztán látja, hogy az emberiség hibái, amelyeket történeti és filozófiai szempontból egyaránt elemez, elkerülhetetlenül visszatérnek. Ezért, minthogy átérzi a keresztény világ döntő pillanatának komolyságát, gyakran sürgeti a polgári megegyezést, és Sallustius módjára figyelmeztet: „ubi discordia immigravit, regna collabuntur” [ahol tanyát üt a széthúzás, országok omlanak össze]. Felismeri az emberek közötti megosztottságot is, amelyet a vallás okoz. A vallási türelem szellemében gyakran jegyzi meg keserűen: „nihil magis humanos disiungit animos, quam sacrorum et religionis diuersitas” [semmi sem választja el az emberi lelkeket inkább, mint a szent dolgokban és a vallásban való különbözőség], majd így összegez: „sicut eadem religio hominum animos valde coniungit, ita plerisque mortalibus, qui inter se sacris differunt, perinde ac inter diuersi generis bruta animalia mutuum solet esse odium” [miként ugyanaz a vallás nagyon is összefűzi az emberek lelkét, úgy a halandók legtöbbje számára, akik a szentségek miatt összekülönböznek, kölcsönös gyűlölet szokott lenni, éppúgy, mint a különböző fajú oktalan élőlények között]. Tubero a katolikus egyház megújítását erősen hangsúlyozó törekvések korában élt. Ez magyarázza, honnan ered lángoló kritikája a katolikus egyházon belüli romlottság ellen, és különösen a felsőpapság és VI. Sándor, II. Gyula illetve X. Leó pápa ellen. Ilyen beállítottsága miatt, ami mai emlékezetének elsődleges alapja, került végül a *Commentaria* pápai indexre 1734-ben.

Ám ezek a körülmények sem akadályozták meg, hogy négyszer is kiadják a *Commentariát* nyomtatásban: Frankfurtban (1603, 1627), Bécsben (1746) és Dubrovnikban (1784). „Scriptor scitus et gravis” [okos és fontos író], „amoenitatum historicarum sectator studiosissimus” [a történelem gyönyörűségeinek legbuzgóbb kutatója], „il Sallustio Raguseo” [a raguzai Sallustius] – íme néhány a számos hízelgő jelzőből, amelyekkel Tuberót illették a múlt kiemelkedő tudósai, a *Commentaria* olvasói. És mivel a mű különös figyelmet szentel a Mátyás halála utáni hatalmi harcok által felkavart Magyarország eseményeinek, a magyarok „nulli scriptorum Hungaricorum secundus”-nak [egy magyar írónál sem alábbvalónak] tartották. Munkája a szó teljes értelmében humanista írás. Nem csupán káprázatos stílusa a bizonyíték erre, amely eléri Cicero választékosságát, vagy az a mód, ahogy Sallustius mintájára kifejti témáját, hanem az a közkeletű humanista tartás, amellyel a kortárs világot antikkká stilizálja. Forgách Ferencet, a kiváló magyar történetírót különösen elbűvölte Tubero *Commentariája*. 1570-ben járt Dubrovnikban, ott olvasta a művet, ami – Horányi szerint – arra indította, hogy folytassa és végül befejezze saját munkáját, amely szintén a *Commentaria* címet kapta. Tubero *Commentariáját* még kézirat formában nagyra becsülték Báthory István erdélyi fejedelem

udvarában a 16. század végén. És amikor a 17. század közepén a Kollégium és a Szent Jeromos káptalan közötti ismeretes vita zajlott Rómában, amelynek közvetve nagy fontossága volt a horvát nemzet és nyelv meghatározásában, többek között Tubero *Commentariája* szolgáltatott bizonyítékot arra, hogy a vitatott kifejezés, a „natio Illyrica” kizárólag a horvát nemzetre vonatkozott.

Tubero munkásságának még ez a nagy vonalakban történt összefoglalása is rámutat fontosságára a horvát, a magyar, de ugyanígy általában véve az európai történetírásban is. Ezért igencsak meglepő, hogy századunkban Horvátországban semmilyen komoly kísérlet nem történt arra, hogy Tuberóról egy szócikknél többet írjanak. A magyarok többet tettek ennél: számos munka lelhető fel – mint például Szőke Ilona vagy Vajda György írásai –, amelyek általában a *Commentaria* értékét tárgyalják, történelmi, irodalmi, jogelméleti vagy más további szempontok alapján elemzik azt. Létezik egy friss, Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet által készített részleges *Commentaria*-fordítás is. De, bár nyilvánvaló, hogy nem sok adat maradt fenn Tuberóról, úgy tűnik, sem a horvát, sem a magyar szerzők nem igyekeztek ellenőrizni néhány régi, mélyen gyökerező, ugyanakkor gyakran hibás életrajzi adatot. Nevezetesen senki nem próbálta még összegyűjteni a múltbéli – akár ismert, akár eddig rejtve maradt – információkat, hogy Tuberóról és életéről teljesebb képet adjon. Ennek szükségességét az a tény bizonyítja, hogy még mindig kételyek merülnek fel valódi nevével kapcsolatban; azt sem tudjuk, kinek volt elkötelezve, de azt sem, melyik udvarban tartózkodott. Senki még csak utána sem járt, hogy valóban 1459-ben született-e, ahogy azt a 18. század óta hagyományosan elfogadjuk. „Boni viri et boni vini non est quaerenda origo” [a jó ember és a jó bor eredetét ne firtassuk] – Bél Mátyás, aki a *Commentaria* harmadik kiadásához az előszót írta, e szavakkal kér bocsánatot saját maga és elődei nevében, amiért teljes mértékben képtelenek voltak Tuberóról és életéről bármit is fellelni. A szállóigének talán mélyebb, általánosabb jelentése van, de semmiképpen sem tarthat vissza bennünket attól, hogy többet próbáljunk Tuberóról megtudni, mint amennyi most áll rendelkezésünkre.

Hadd szolgáljunk csak egy példával, bizonyosságul arra, mi mindent mondhatunk el még a történetíróról. E sorok szerzőjének alkalma nyílt arra, hogy összegyűjtsön és összehasonlítsa számos régebbi anyagot Tuberóról, így átfogóbban tanulmányozhatta az eddig elkülönülten használt forrásokat. Így vált lehetségessé többek között annak feltételezése, hogy a *Commentaria* egyik létező kéziratos változata Tubero sajátkezű írása. Az első, erre a feltételezésre utaló nyom egy Serafinus Maria Cerva Tubero-életrajzában elejtett megjegyzés: „Illud (ti. a *Commentaria*) vero manu descriptum in plerisque privatis bibliothecis Ragusii reperitur, sed autographum e patritii viri Seraphini Bonae bibliotheca pridem furto sublatum, a nauta quodam Venetias delatum fuit ibique vaeniit et, ut fama est, paucis obolis emptum ab Apostolo Zeno, viro clarissimo, in eius musaeo, ut magni momenti res, servatur et diligenter custoditur.” [Kéziratos formában pedig a legtöbb raguzai magánkönyvtárban megtalálható; a sajátkezű kéziratot azonban, amelyet Serafino Bona patricius könyvtárából egykor elloptak, egy tengerész elvitte Velencébe, és itt eladta, és a hír szerint miután pár fityingért megvette a kiemelkedő férfiú, Apostolo Zeno, az ő múzeumában őrzik és gondosan vigyázzák, mint nagy értékű tárgyat.] Első pillantásra kérdéses ennek a különös információnak a megbízhatósága és felhasználhatósága. De abban a pillanatban, ahogy kiegészül a ténnyel, hogy a Bibliotheca Marciana rendelkezik a *Commentaria* egy a 16. században készült példányával, amely Apostolo Zenótól származik, hirtelen felerősödik annak esélye, hogy talán egy megőrzött sajátkezű kézirat van birtokunkban. A Marciana nyilvántartása meglepően azt mutatja, hogy az utolsó több mint negyven évben csak ketten vették kezükbe az írást. Ráadásul a kéziratot nem vitték mikrofilmre. Minden azt erősíti, hogy Tubero munkásságának eddigi kutatói nem találták ezt a kéziratot érdekesnek. Akár azért, mert nem olvasták az általunk említett életrajzot, akár azért, mert nem tartották hihetőnek. Az az elgondolás, hogy létezik egy sajátkezű szöveg Itáliában, Jireček határozott véleménye miatt vált lehetetlenné. Szerinte még a 19. század végén is Dubrovnikban tartották Tubero sajátkezű kéziratát. Sajnos ez a példány a 20. század elején nyomtalanul eltűnt, de ennek a feltétele-

zetten sajátkezü példánynak a létezése nem zárja ki egy másik példány létezését. Vagyis nagyon is valószínű, hogy eredetileg két sajátkezü példány létezett, a szöveg első változata és a végleges változat rendes másolata. Véleményünk szerint Jireček az első változatot látta, míg Cerva a másodíkról ír, arról, amelyet a 17. században loptak el Dubrovnikból.

Ahogy azt már megállapítottuk, a Bibliotheca Marciana tulajdonában jelenleg is megtalálható a szöveg, a Manuscripti Latini Classici 155, Classe X, 3620 jelzeten. Jó állapotban van, enyhén rongált részekkel, amelyek az olvasást lényegileg nem nehezítik. 347 szöveges és 20 üresen hagyott oldalt tartalmaz. Nagyméretű, Apostolo Zeno nevét feltüntető *ex libris* található a címlapon, amelyet Tubero híres és soha nem közölt, Frangepán György kalocsa-bácsi érsekhez címzett ajánlólevele követ. A szöveg 11 könyvre van osztva, fejezetekre osztás nélkül, bár gyakran van nagyobb mondatközi távolság, amelyeket a nyomtatott kiadásokban később fejezethatároknak tettek meg. Néhány elszórt rövidítéstől eltekintve, a szavak többnyire teljes alakjukban szerepelnek. A kézírás tiszta és könnyen olvasható, kora-16. századi jellegzetességeket mutat. Nevezetesen, néhány betű, mint például a *v* néha megtartja a raguzai hivatalokban használatos, gót betűs formáját, amelyet a századfordulón kezdtek felcserélni humanista betűvel. Néhány emendált rész, például azok, amelyek esetén a sorvégen a mondat értelmetlenül folytatódik olyasvalamivel, amiről kiderül, hogy valójában egy későbbi sorban szereplő mondat – azt mutatja, hogy a kézirat másolat; ez azt a feltételezésünket igazolja, hogy két, esetleg több sajátkezü példány létezik.

De mitől lehetünk olyan bizonyosak abban, hogy ez a kézirat sajátkezü? Először is a gyakori javítások és beékelések miatt, amelyek természetüknél fogva kizárják, hogy a szerzőn kívül bárki más elkövehette volna őket. Néhány javítás a sorokba van beillesztve, míg néhány a javítandó vagy kicserélendő szavak fölé került. A beékelte mondatok inkább a margón találhatók, de néhányat a sorok közé írtak. Néhány kiegészítést, úgy tűnik, más kéz írt, de még mindig 16. századi betűformálással. Szintén fontos megjegyezni, hogy a legtöbb változtatást és kiegészítést figyelembe vették a későbbi nyomtatott kiadásokban.

Bár mindig felmerülhet, hogy a margóra írt változtatásokat – főleg az enyhén eltérő kézírásúakat – más jegyezte le később, a soron belül elhelyezett kiegészítések eredetisége felől nincs kétség. Olyan természetűek, hogy aligha feltételezhető, hogy a szerzőn kívül bárki más ilyen módosításokat mert volna elvégezni. Számtalan példa van arra, hogy a szavakat kihúzták, és többé-kevésbé azonos jelentésű, de teljesen más hangzású szavakra cserélték fel. Ezek nyilvánvalóan pusztán stilisztikai beavatkozások, olyan változtatások, amelyeket semmiképpen sem okozhatott egy fáradt *scriba*. Ellenkezőleg, kétségtelenül az író pillanatnyi véleményváltozásának eredményei, amelyet egy új, saját belátása szerint szebb és megfelelőbb szó beillesztésével tett nyilvánvalóvá.

Hadd említsünk itt néhány jellemző soron belüli javítási példát. A 33. oldalon a Marciana kéziratában a „*si famae libet credere, quae saepius ficta pro veris simulat*” [ha hinni lehet a híresztelésnek, amely gyakran színleli a koholmányról, hogy igaz] tagmondatban a „*simulat*” szót kihúzták, és „*nuntiat*” [adja hírül] áll helyette. A 47. oldalon a „*Hungariae proceres*” [Magyarország főurai] szókapcsolatban a „*proceres*”-t húzták ki, és a rokonértelmű „*principes*”-re [előljárói] cserélték. A 131. oldalon az „*Ascrivienses quos nunc Catharenos vocant*” [az Ascrivium-beliek, akiket most cattaróiaknak hívnak] mondatban a „*vocant*” szót helyettesítették a „*dicunt*”-tal [mondanak], ahogy az más szöveghelyeknél is megtörtént. A 139. oldalon a „*Hunchariorum familia*” [a magyarok nemzetsége] szókapcsolatban a „*familia*” szót „*proles*”-re [utódai] cserélték. A 155. oldalon kihúzták az „*arbitrandum est*” [meg kell ítélni] részt, és „*credendum est*” [el kell hinni] került a helyére. A 225. oldalon „*vocant*”-ra [hívják] cserélték az „*appellant*” [szólítják] szót, és a következő oldalon „*pietas*” [kegyesség] helyett „*charitas*” [szeretet] áll. A 268. oldalon szereplő „*rei gerendae*” [a viselendő dolgok ...-a] szókapcsolatban a „*gerendae*” helyett „*agendae*” [megteendő] áll, és a 280. oldalon az „*oppidum positum*” [felépített város] „*positum*” szavát „*conditum*”-ra [megalapított] cserélték. Az

„antistes” [főpap] szó sok helyen „episcopus”-ra [püspök] változott, az „igitur” [tehát] „itaque”-nek [így hát] adta át a helyét, az Augustus pedig szinte mindenhol ki van húzva, és Caesar áll fölötte.

Túlságosan bőséges az ilyen példák tára ahhoz, hogy mindet fel tudjuk sorolni. De ha ki kellene választanunk a legmeggyőzőbbet, a Marciana-kézirat 116. oldalán szereplő szerzői javítást kellene megemlítenünk. Úgy tűnik, a másoló, akinek az átíratát alapul vették a *Commentaria* összes többi másolatához és nyomtatott kiadásaihoz, egyértelműen félreértette ezt a javítást. Hiszen egyetlen nyomtatott kiadás sem értelmezi helyesen ezt a szöveghelyet, mivel mindegyikük olyan szót hoz, amely teljesen hibás jelentést tartalmaz. A Krbava mezei csata leírásáról van szó (a Schwandtner-féle kiadás V. könyvének 8. fejezete ez), ahol a következő mondat teljesen értelmetlen: „pedestribus copiis nostris, ad primum statim proelium ineuntium clamore perterritis ac perturbatis, *haudquaquam* ad duodecim fere millia peditum Slauenorum in acie tunc fuerunt”. Eredetileg viszont a kéziratban a „haudquaquam” [semmiképpen sem] „quamquam”-ra [noha] van cserélve, a „haud” szótag egy alig észrevehető vonallal át van húzva, és az „a” fölötti ligatúra jel azt mutatja, hogy „am” helyett áll. Egy ilyen szóalakkal egy helyes, megengedő nyelvtani értelem alakult ki, és jelentést nyert ez a fontos szövegrész [a helyes értelemben: gyalogos hadainkkal, akiket megrettentett és megzavart azoknak a rivallása, akik rögtön az elején harcba elegyedtek, noha majdnem tizenkétezer gyalogos szlavón volt akkor csatasorban]. További romlott szöveghelyek is találhatók a *Commentaria* nyomtatott kiadásában, különösen a helyneveket illetően, amelyeket a Marciana-kézirat szinte teljesen megmagyaráz. Ezért ez a példány lesz az alapja egy új kiadásnak, amely tartalmazni fogja a *Commentaria* eredeti szövegét és fordítását, amely kiadáson e sorok szerzője dolgozik.

És végül egy további, talán a legérdekesebb részlet a Marciana-kézirattal kapcsolatban, amely a fenti példákhoz hasonlóan megerősíti azt a feltevést, hogy egy sajátkezű példánnyal van dolgunk. Sőt, ez az információ kétségszövegbevonhatatlan bizonyítékát adja ennek. A kézirat fedőlapjának belső oldalán található ez a nevezetes bejegyzés, amely ugyanattól a kéztől származik, mint a *Commentaria* teljes szövege: „CX CCCC LVIII die XVII octobris inter decimam nonam et vigesimam horam sole in quinto gradu Scorpii, Luna vero in nono gradu existente.” [1458-ban, október 17-én, 19. és 20. óra között, amikor a nap a Skorpíó ötödik fokában, a hold pedig a kilencedik fokban tartózkodott.] Úgy vélem, ez a szöveg nem értelmezhető másként, mint Tubero születésének pontos dátumaként, amelyet eddig nyilvánvalóan helytelenül 1459-re tettek. S. M. Cerva említ először 1459-et, ám ez feltehetően saját számításainak felelt meg, amelyeket néhány olyan dokumentumra alapozott, amelyekben megemlíti Tuberót. De vannak más források is, amelyek alapján feltételezhetjük, hogy Tubero az 1458-as év vége felé született; ez a feltételezés – amint azt az idézett feljegyzés tanúsítja – most végleges bizonyítást nyer.

És egy utolsó megjegyzés. Ez a bejegyzés nem egyszerűen születési dátumot rögzít. Amint közül, az Tubero horoszkópja. És míg első pillantásra úgy tűnik, ebben a kéziratban semmilyen személyes utalást nem helyezett el – semmilyen aláírást, semmilyen bensőséges jellegű jelzést –, kiderül, hogy ezzel a hátrahagyott humanista *paignioma*l valójában sokkal többet hagyott ránk: egy teljes könyvet életéről, amelyet csak fel kell nyitni, az utókorra hagyott könyvet, hogy minden másnál többet mondjon el magáról. Ily módon személyes feltárulkozása révén ismét megerősítette: a humanizmus igazi és megismételhetetlen képviselője, a szó teljes értelmében.

SZABÓ ANDRÁS
Joachim Georg Rheticus, Copernicus tanítványa
Magyarországon

A csillagászat és a matematika a természettudományok önállósulása előtti korban a humanista műveltség szerves része volt, művelői a „respublica litteraria” ugyanolyan vezető egyéniségei lehettek, mint human érdeklődésű társaik. Bár a kortársak közül ezt még kevesen értékelték, az újkori természettudomány kezdetét Copernicus fellépése, az úgynevezett kopernikuszi fordulat jelentette, s ebben felbecsülhetetlenül nagy szerepe volt az egyetlen tanítványnak, Joachim Georg Rheticusnak.¹

Jómagam először 1990 táján találkoztam Rheticus névvel, amikor a „békebeli” német életrajzi lexikont, az *Allgemeine Deutsche Biographie*-t lapozgatva megakadt a szemem halálózásának helyén, amely nem más, mint Kassa.² Az adatról egy cédula született, majd 1991-ben Wolfenbüttelben alkalmam volt elolvasni a vonatkozó szakirodalmat (elsősorban Karl Heinz Burmeister alapvető bio-bibliográfiáját³), s az apróbb adalékokat azóta is gyűjtögetem. A dolog mindenképpen izgalmasnak ígérkezett. Számomra, aki Kassa és Északkelet-Magyarország korabeli művelődéstörténetét a levéltári források alapján is eléggé jól ismertem, érthetetlennek tűnt, hogyan került egy ilyen elsőrangú európai humanista erre a vidékre. A magyarázat nagyrészt már megvan, a részletek azonban sajnos jobbára még ma is ismeretlenek.

Hogy mondandóm követhető legyen, röviden összefoglalom Rheticus életrajzát és munkásságát. 1514-ben született a Vorarlberg tartománybeli Feldkirchben olasz szülőktől, apját, Georg Iserin orvost, 1528-ban család és varázslás miatt lefejezték. Magasabb fokozatú iskoláit Zürichben kezdte, itt lett diáktársa és barátja a későbbi neves orvos és természettudós, Konrad Gesner,⁴ de kapcsolatban állt a város szellemi életének más kiválóságaival is. 1532-ben Appenzellben találkozott a korszak kiemelkedő orvosával, Paracelsusszal,⁵ majd

1 Hans BLUMENBERG, *Die Genesis der kopernikanischen Welt*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1975. Benne Rheticusról: 396–415 (*Die Verwirrungen eines einzigen Schülers: Joachim Rheticus*).

2 *Allgemeine Deutsche Biographie* (a továbbiakban: ADB), XXVIII, Berlin, 1889, 388–390.

3 Karl Heinz BURMEISTER, *Georg Joachim Rheticus 1514–1574: Eine Bio-Bibliographie*, I–II, Wiesbaden, Guido Pressler Verlag, 1967–1968. Rheticus életének és működésének tárgyalásakor főként erre támaszkodtam, oldalszámaira általában külön nem hivatkozom, kivéve, ha vitáznom kell vele.

4 *Neue Deutsche Biographie* (a továbbiakban: NDB), VI, Berlin, Duncker und Humblot, 1964, 342–345.

5 Philipp Theophrast von Hohenheim (Paracelsus): ADB, XII, 675–683.

Wittenbergben folytatta tanulmányait. Melanchthon gyorsan felfigyelt rá, s ahogyan azt más tehetséges tanítványaival tette,⁶ neki sem a lelkesi pályát ajánlotta, hanem a matematika felé irányította. Ezen kívül még orvostudományt tanult, s 1536-ban barátjával, Paul Eberrel⁷ együtt szerezte meg a „magister artium” címet. Rögtön kapott állást is: a neves csillagász Erasmus Reinhold⁸ mellett ő lett a második számú professzor. Itt kapta az első híreket Copernicus tanításairól, s azokról sokat beszélgetett tanártársaival, Reinholddal és Caspar Crucigerrel.⁹

1538-ban szabadságot kapott Melanchthontól, s Nürnbergbe, Ingolstadtba, Tübingenbe, majd szülővárosába utazott, s neves matematikusokkal, humanistákkal találkozott. 1539-ben azzal a feltett szándékkal tért vissza Wittenbergbe, hogy felkeresi Copernicust; erre a célra újból szabadságot kapott az egyetem akkori rektorától, aki szerencséjére éppen barátja, Caspar Cruciger volt. Ez év május végén ért Frauenburgba (lengyel néven Fromborkba), s találkozása az idős mesterrel életének legfontosabb pillanatává vált. Nemcsak a tanítványa lett, hanem valóságos apa-fiú kapcsolat alakult ki közöttük,¹⁰ s még a vallási különbség sem számított – Copernicus ugyanis katolikus volt. Belevetették magukat a közös munkába, trigonometriai, geográfiai, kartográfiai és asztrológiai (asztrológiai!) tanulmányokat folytattak, de olyan intenzíven, hogy Rheticus egy időre meg is betegedett – valószínűleg a szellemi túlterheltségtől.

Felépülése után megírta a nevezetes *Narratio primát*; ez nem más, mint egy remekművű humanista irodalmi levél, amelyben beszámol a mester heliocentrikus világmépéről. Művét 1540-ben adta ki Danzigban saját neve megjelölése nélkül, ezt már a következő évben követte egy bázeli kiadás. A *Narratio prima* sokkal népszerűbb lett, mint Copernicus tulajdonképpeni könyve, mert egyszerűbb volt. Rheticus a nyomtatás elején lelkesülten küldte el Melanchthonnak az első három lapot, azonban csalódnia kellett, mert a hivatalos wittenbergi vélemény egyáltalán nem az ő szájaíze szerint alakult.

Két és fél esztendő után 1541 szeptemberében indult vissza Wittenbergbe, magával vive Copernicus művének kéziratát, s látszólag zökkenőmentesen folytatta az egyetemi oktatást. 1542-ben kiadta a mű két fejezetét *De lateribus et angulis triangulorum* (A háromszögek oldalairól és szögeiről) címmel, majd ugyanebben az évben Nürnbergben nyomdába adta az egész könyvet. A korrektúra elvégzése után szülővárosába indult, de

6 Magyar tanítványai, Balsaráti Vitus János és Szikszai Fabricius Balázs részletes életrajzából is ismerjük ezt a jelenséget: az elsőt az orvosi, a másodikat a tanári pályára irányította. Vö. SZABÓ András, *Melanchthontól Lipsiusig: Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598*, ItK, 90(1986), 484–485.

7 NDB, IV, 225.

8 ADB, XXVIII, 77–79.

9 NDB, III, 427–428. – Rheticusról, Reinholdról és Crucigerről mint Copernicus követőiről: Arina VÖLKER, *Naturwissenschaftliche Erkenntnisse des 16. Jahrhunderts im publizistischen Werk von Saalfelder Absolventen der Leucorea = Medizin und Naturwissenschaften in der Wittenberger Reformationsära*, hrsg. Wolfram KAISER, Arina VÖLKER, Halle (Saale), 1982, 169–170 (Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg, 82/7, T. 45).

10 A szakirodalom egyhangúan elveti egyes szépirodalmi feldolgozások feltételezését arról, hogy a tanítvány és mester között homoszexuális kapcsolat lett volna.

ekkortól kezdve minden rosszul sikerült. Itteni házassági terve füstbe ment és élete végéig aggregény maradt; távollétében pedig Andreas Osiander¹¹ olyan előszót írt Copernicus munkája elé, amelyben tanítását csak hipotézisnek állította be (*De revolutionibus orbium coelestium libri VI.*, megjelent 1543-ban).¹² Rheticus hiába dühöngött, mintha falba ütközött volna. Az ellenállás egyre nagyobb lett: Luther az *Asztali beszélgetésekben* eléggé indulatosan elvetette a heliocentrikus világnézetet (bár számára ez a kérdés nem tűnt fontosnak), ugyanezt tette higgadtan és tudományos keretek között Melanchthon is a hagyományra, a Bibliára és a saját tapasztalásunkra hivatkozva.¹³ Természetesen a katolikus egyház is a szokott módon reagált: indexre tette a *Narratio primát* és Copernicus művét.

Rheticus életére mindez még nem hatott ki negatívan, a wittenbergiek csak arra szólították fel, hogy mint professzor kegyeskedjék most már tanítani is. Ő erre állást változtatott, s átment a lipcsei egyetemre, hiába próbálta Melanchthon visszatartani. 1542 és 1545 között tartott itt előadásokat, vele jött egy tanítványa, Hans Crato von Krafftheim,¹⁴ Miksa császár későbbi udvari orvosa is. Ez az időszak is újabb utazással végződött: 1545 nyarán felkereste Milánóban a jeles matematikust, Girolamo Cardanót,¹⁵ majd szülőföldjén időzött és nem volt hajlandó visszamenni Lipcsébe. 1547 májusától hónapokig súlyos betegen feküdt Lindauban, betegsége idegi természetű volt, és egyfajta vallási rohammal is társult. Felépülése után Konstanzban tanított, majd Zürichben tanult orvostudományt Konrad Gesnernél, végül Bázélbe ment, s csak 1548 őszén tért vissza Lipcsébe. Újabb aktív időszak következett: kiadta bilingvis formában Euklidés *Elementáját* (1549), majd megjelentette *Canon doctrinae triangulorum* című munkáját (1551). Ez a kis könyv úttörő jelentőségű: nem más, mint a modern trigonometria megalapozása. Ezt olvasva kezdett el vele levelezni a korszak nagy humanistája, Petrus Ramus (Pierre Ramée).

Az már az eddigiekből is sejthető, hogy valami nem volt rendben Rheticus körül. A kivégzett apa gyermekkortól kísértő árnya, a rendszeres szellemi túlterhelés és az ebből eredő idegi betegségek, a nőtlen élet, a periódusosan jelentkező helyváltoztatási kényszer, s végül a kudarc, hogy nem tudta elfogadtatni Copernicus tanításait – mindez egyre nagyobb teherként nehezedett rá. A döntő törés az életében azonban egy eddig nem említett tényező miatt következett be: 1551 áprilisában ugyanis feljelentette egy bösz atya, hogy fiát (egy lipcsei diákot) leitatta, s homoszexuális együttlétre kényszerítette. A társadalmi szabályok ilyesfajta áthágását ebben az időben egész Európában halállal büntették, ezért nem csoda,

¹¹ ADB, XXIV, 473–483.

¹² A mű faksimile kiadása megjelent mint minikönyv Magyarországon a Tánács Kiadónál 1973-ban, a szerkesztő, PONORI THEWREWK Aurél másfél oldalas utószava azonban egy szót sem szól Rheticusról.

¹³ A kérdésre vonatkozó szakirodalom legújabb összefoglalását lásd: Walter THÜRINGER, *Paul Eber (1511–1569): Melanchthons Physik und seine Stellung zu Copernicus = Melanchthon in seinen Schülern*, hrsg. Heinz SCHEIBLE, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1997, 285–322 (Wolfenbütteler Forschungen, 73).

¹⁴ J. J. A. GILLET, *Crato von Crafftheim und seine Freunde: Ein Beitrag zur Kirchengeschichte*, I–II, Frankfurt am Main, 1860.

¹⁵ *Dizionario Biografico degli Italiani*, XIX, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1976, 758–763.

hogy Rheticus menekülésszerűen elhagyta a várost, és Prágába ment. Megindult ellene az eljárás, de tudományos érdemeire tekintettel egy év múlva gyakorlatilag elkenték az ügyet, megúszta az egyetemről való kitiltással és a vagyyonelkobzással, az utóbbit végrehajtani akaró városi hatóságok azonban sokkal több adósságot találtak, mint vagyont. Éles cezúra következett az életében: Melanchthon többé nem volt hajlandó tudni róla, de így is maradtak bőven olyanok, akikkel kapcsolatban állt. Prágában orvostudományt tanult, és valószínűleg itt avatták doktorrá. Meghívták a bécsi egyetemre is, de ezt az állást nem foglalta el, hanem élete hátralévő részében orvosként kereste a kenyerét. Új lakóhelye érthető módon kívül esett a Német Birodalom határain: 1554 tavaszán érkezett meg Krakkóba, ahol aztán életének egyharmadát töltötte a korábbiakhoz képest feltűnő eseménytelenségben. Az orvosláson kívül valószínűleg az asztrológia is a pénzforrásai közé tartozott, de nem adta fel a tudományt sem: kémiai és ásványtani tanulmányokat folytatott, s dolgozott egy nagy matematikai munka elkészítésén. Európai tudományos tekintélye változatlanul óriási volt: 1563-ban a matematikát is tanult kalandor, Jacobus Heraclides hívta Moldvába¹⁶ minden eddigi fizetésénél nagyobb összeget ígérve, a következő évben pedig Ramusnak köszönhetően a párizsi egyetem kínált neki professzori állást. Szerencséje volt, hogy egyiket sem fogadta el, hisz Heraclides rövidesen véresen megbukott, a második esetben pedig barátjához hasonlóan a Szent Bertalan-éji öldöklésnek esett volna áldozatul. Természetesen jól ismerte a szintén Krakkóban letelepedett Dudith Andrást, de tudományos és asztrológiai nézeteik különbözősége miatt kissé távolabb álltak egymástól.

Keveset tudunk utolsó éveiről, de ez láthatóan a kelet-közép-európai források szűkösségének köszönhető. Burmeister, az alapvető bio-bibliográfia szerzője úgy tudja, hogy látogatóban volt Magyarországon, amikor megbetegedett és meghalt, véleményét azonban egy durva fordítási hibára alapozta, tudniillik azt a kifejezést, hogy „ubi tum agebat”, úgy fordította, hogy „ahol akkor dolga volt”, pedig ez helyesen azt jelenti: „ahol akkor élt”.¹⁷ Ráadásul a saját maga által közölt forrásokat sem vette figyelembe, nevezetesen Dudith András levelét Tadeáš Hájeknek Krakkóból 1573. április 12-én, amelyben közli, hogy Rheticus Magyarországon van, illetve Boroszlóból 1584. március 22-én, amelyben visszaemlékezik arra, hogy egy báró vitte a Szepességbe és egy év után 100 forintot küldött Krakkóba adósságainak rendezésére.¹⁸ A legfontosabb forrást sem adta közre Burmeister, s nem is vette figyelembe; ez nem más, mint Rheticus matematikai művének tanítványa által írt 1596-os előszava.¹⁹

16 Heraclides (állítólagos?) rostocki matematikai tanulmányai eléggé közismertek voltak, lásd: *Thuanus enucleatus in V. partes distributus ... ab anno 1543 usque ad annum 1607*, Tomus I, opera et studio Gerardi von STÖKKEN Holsati, Helmstadi, typis et sumptibus Henningi Mulleri, 1673, 257.

17 BURMEISTER, *i. m.*, I, 175.

18 BURMEISTER, *i. m.*, II, 53.

19 *Opus Palatinum de triangulis a Georgio Joachimo RHETICO coeptum: L. Valentinus OTHO principis Palatini Friderici IV. electoris mathematicus consummavit*, Neostadii in Palatinatu, Matthaeus Harnisius, 1596. – A magyarországi tartózkodásra vonatkozó és alább idézendő lapok: b4v–b5r.

Lássuk tehát a tanítványt és a nevezetes előszót. A magdeburgi születésű Valentin Otho (Otto)²⁰ Wittenbergben a Rheticus-tanítvány Kaspar Peucer²¹ és a Krakkóból, Dudith mellől professzornak meghívott Johannes Praetorius²² előadásait hallgatta, itt került kezébe a háromszögekről írott kis munka, amely nagyon tetszett neki. Valószínűleg tanárai biztatásával is megerősítve 1573 körül²³ elindult Magyarországra, ahol akkor Rheticus élt. Odaérve a mester barátságosan fogadta, s miután ő elmondta, miért kereste fel, Rheticus így válaszolt: „Ugyanabban az életkorban jössz hozzám, mint amikor én mentem Copernicushoz.” Bizonyos idő elteltével a mester elküldte Othót némi Krakkóban maradt kéziratokért, az útja azonban nehéz és veszélyes volt a napokig tartó esőzés miatt. Ez alatt az idő alatt egy báró magához hívatta az idős orvost, s egy frissen vakolt szobában szállásolta el, ahol megfázott.²⁴ Mikor Otho visszaért, még beteg volt. Alig töltöttek együtt három napot Kassán, amikor Hans Rueber felsőmagyarországi főkapitány kérette magához.²⁵ Rheticus állapota ezután súlyosbodott, ezért elküldte a barátait Rueberhez, s rajtuk keresztül arra kérte, hogy Otho fejezhesse be félbehagyott matematikai munkáját (s kaphassa meg nyilvánvalóan az erre adott pénzt). Rueber beleegyezett, majd Rheticus tüdőgyulladásban meghalt. Halálának pontos időpontját is ismerni véljük: ez 1574. december 4., a korabeli kézikönyvek nagy része azonban tévesen 1576-ra tette.²⁶

1575 nyarán Dudith András aggódva kérdezett rá kétszer is Miksa császárnál Rheticus hátrahagyott művének sorsára, mire ő közölte, hogy Hans Rueber elintézi a dolgot.²⁷ A felsőmagyarországi főkapitány egy oklevelet és nyilván valamilyen járadékot adott Miksa

20 ADB, XXVIII, 390.

21 ADB, XXV, 552–556.

22 ADB, XXVI, 519–520; GILLET, *i. m.*, II, 264.

23 Burmeister – prekonceptiójának megfelelően – ezt természetesen 1574-re teszi.

24 Burmeister elbeszélése itt is félrevezető, ugyanis azt írja, hogy Hans Ruebernél fázott meg egy frissen meszelt szobában. Láthatóan minél kisebbnek és jelentéktelenebbnek akarja feltüntetni a Magyarországon töltött időt: BURMEISTER, *i. m.*, I, 176–177.

25 Rueber betegségéről más forrásból is tudunk. Hubertus Languetus azt írta Ágost szász választófejedelemnek 1574. szeptember 21-én, hogy katonáival elindult Kálló várába, „quamvis sit admodum imbecilla valetudine” (bár eléggé gyenge az egészsége): *Arcana seculi decimi sexti, Huberti LANGUETI legati, dum viveret, et consilarii Saxonici epistolae secretae ad principem suum Augustum Saxoniae ducem et S. R. I. septemvirem...*, T. I, ed. Jo. Petrus LUDOVICUS, Halae Hermundurorum, 1699, 46–49.

26 Melchior ADAM, *Vitae Germanorum philosophorum...*, Heidelberg, impensis Joane Rosae, typis Johannis Lacelleti, 1615, 294. – Paul EBER, *Calendarium historicum, das ist ein allgemein Calender ... ist aber von seinen Söhnen den gemeinen Vaterland zum besten verdeutschet und mit vielen neuen Historien vermehret worden*, Wittenberg, Hans Krafft, 1582, 480.

27 Miksa császár levelei Dudith Andrásnak, Bécs, 1575. április 14., július 20.; Dudith Miksának, Krakkó, 1575. június 20.; Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Polen I, Kart. 24, konv. 4. (Ápril 1575), f. 105r; Polen I, Kart. 25, Juni 1575, f. 169r; Juli 1575, f. 43r. – A legvilágosabb mondat így hangzik: „De libris mathematicis doctoris Rhetici iampridem nostro in superioribus Regni Hungariae partibus supremo capitaneo, Joanni Rueber, significavimus, quae nostra mens sit.” Miksának ezt a Rueberhez írott levelét azonban ezideig nem sikerült megtalálni.

nevében Othónak a munka elvégzésére.²⁸ A tanítvány Kassán maradt, s a császár 1576-os halála után Rueber védnöksége alá helyezte magát. Ugyanezen év nyarán a wittenbergi egyetem meghívta Othót matematikaprofesszornak, aki szeptember 7-én Kassáról írt német nyelvű levélben fordult Ágost szász választófejedelemhez.²⁹ A levél – amellyel, hogy elmesélte a későbbi előszóban is elmondottakat Reticus haláláról – közölte a feltételeit is: 400 tallért kért évente mestere könyvének befejezésére, s a munkába a diákokat is be akarta vonni. Ágost korántsem lelkesedett Othóért, mert nem volt meggyőződve arról, hogy igazhitű lutheránus, ezért még 1578-ban sem írta alá a vele kötendő megegyezést. Mialatt ugyanis Otho Magyarországon tartózkodott, Wittenbergben kitört a vihar Melanchthon tanítványai körül, s az úgynevezett kryptokálvinistákat elbocsátották, Reticus tanítványát, Kaspar Peucert pedig bebörtönözték.³⁰ Egy vizsgálóbizottság ezt állapította meg 1577 januárjában a Kassáról újonnan meghívott professzorról: „Vigyázni kell rá, nehogy veszélyes vallási tanítást hozzon magával”.³¹ Ilyen körülmények között nem csoda, hogy az első adandó alkalommal törésre került sor. 1581 januárjában egy bizottság szállt ki a wittenbergi egyetemre, hogy aláírassa a tanárokkal az ortodox lutheránus hitvallást, a *Formula Concordiaet*. Azok között, akik nem voltak hajlandók aláírni, ott volt Valentin Otho is, sőt benyújtott egy iratot, amelyben a hitvallást és a választófejedelmet támadta. Miután másodszor is megtagadta az aláírást, négy másik társával együtt elhagyta az egyetemet.³²

Bár a wittenbergiek Reticus művének befejezése miatt továbbra sem szakították meg vele a kapcsolatot, s állását is csak két év múlva töltötték be,³³ útja néhány év vándorlás után Kaspar Peucer tanácsára az ellenpárthoz, a pfalzi reformátusokhoz vezetett. 1586–1587-től Heidelbergben élt mint IV. Frigyes matematikusa, de többé már nem tanított; viszont az őt meglátogatók peregrinációs albumába mesteréhez hűen rendszerint Copernicus arcképét ragasztotta be.³⁴ Itt sem sietett a könyv kiadásával, amit ő maga

28 Leszek HAJDUKIEWICZ, *Reticus, Georg Joachim = Polski Słownik Biograficzny*, XXXI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1988–1989, 259. – A részletes lexikoncikk által hivatkozásként megadott körülbelüli bécsi levéltári jelzetek azonban részben tévesek, részben nem tartalmazzak ide vonatkozó adatokat, részben pedig csak a Dudith-levelezés már idézett darabjaira utalhatnak.

29 Archiv der Universität Halle–Wittenberg, AUW, No. 113/2–3. – Idézi: Walter FRIEDENSBURG, *Geschichte der Universität Wittenberg*, Halle an der Saale, 1917, 309.

30 Erről lásd SZABÓ András, *Magyarok Wittenbergben 1555–1592 = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások*, Bp.–Szeged, 1993, II, 626–638.

31 „Auf diesen ist gute achtung zu geben, damit er nicht gefährliche lahr [=Lehre] in der religion mitbringe”: *Urkundenbuch der Universität Wittenberg, Teil 1. (1502–1611)*, bearbeitet von Walter FRIEDENSBURG, Magdeburg, 1926, 409.

32 Kurt ALAND, *Die Theologische Fakultät Wittenberg und ihre Stellung im Gesamtzusammenhang der Leucorea während des 16. Jahrhunderts = 450 Jahre Martin Luther Universität Halle-Wittenberg*, I, Wittenberg, 1952, 202.

33 FRIEDENSBURG, *i. m.* (1917), 318. – Az egyetem továbbra is ki akarta adni Reticus matematikai művét, s erről még 1588-ban is tárgyalni akart: FRIEDENSBURG, *i. m.* (1926), 552.

34 Például Johann Rudolph Ampelander albumába 1588. augusztus 1-én (Universitätsbibliothek

megromlott egészségi állapotával magyarázott. A neves heidelbergi udvari lelkész, Abraham Scultetus a választófejedelem megbízásából a nyomdahelyen, Neustadt an der Hardtban kereste meg őt, hogy a megjelenés előtt közvetlenül is naponta halasztgatott munkát siettesse.³⁵ Végül a mű, *Opus Palatinum de triangulis* címmel 1596-ban került ki a sajtó alól.³⁶ Nem véletlen, hogy Európa fejedelmei olyan sok pénzt áldoztak a megjelenetésére: annyira alapvető munka lett, hogy az amerikaiak a táblázatait még az 1950-es években is használták rakétaik pályájának kiszámítására.

Valentin Otho 1600 körül Prágába ment, majd visszatérve mint korán megöregedett, beteges és emlékezetkiesésben szenvedő ember halt meg 1602-ben. Tudományos hagyatéka, benne Copernicus fő művének kéziratával, amelyet Reticustól örökölt, barátjára, Jakob Christmannra³⁷ maradt. A ma Prágában őrzött kéziratnak még egy magyar vonatkozása van: 1614-ben az egyébként Copernicus-ellenes Comenius vásárolta meg, s nem lehetetlen, hogy még akkor is a tulajdonában volt, amikor 1650 és 1654 között Sárospatakon tanított.³⁸

Végigmenve a külföldi szakirodalomból összeállítható eseményeken, most a hazai forrásokat kellene vallatóra fognom Reticus és Otho magyarországi tartózkodásával kapcsolatban, hogy tisztázzam a pontos körülményeket. Azonban sajnálattal kell megállapítanom, hogy hiába kerestem a nyomaikat Kassa város és az ott székelő Szepesi Kamara levéltárában, mint ahogy a bécsi udvari levéltárban sem találtam meg a nekik kiutalt pénzről szóló iratokat,³⁹ így legtöbb esetben közvetett információkra vagyok utalva. Az egyetlen név szerint is ismert főszereplő Hans Rueber felsőmagyarországi főkapitány, akinek életrajzával még adós a magyar történettudomány.⁴⁰ Alsó-ausztriai evangélikus nemes volt, 1556 óta harcolt Magyarországon, s 1568-ban lett Lazar von Schwendi utódjaként főkapitány. 1572-ben indigenátust kapott, övé lett Sáros vára, ahol végül 1584-ben hunyt el, s a kassai dóm déli kápolnájában temették el. Támogatta a protestáns diákok külföldi tanulmányait, Bornemisza Péter az ő segítségével akarta kinyomtatni magyar Bibliáját.⁴¹ Kassa város elsőpapa 1573 elejétől a melanchthoniánusként ismert Thomas Frölich volt, aki a

Bern, Bürgerbibliothek, Ms. Hist. Helv. V. 142), vö. Hermann HAGEN, *Briefe von Heidelberger Professoren und Studenten verfasst vor dreihundert Jahren*, Heidelberg, 1886, 22.

35 Abraham SCULTETUS, *De curriculo vitae, imprimis vero de actionibus Pragensibus ... narratio apologetica*, Emdae, Petreus, 1625, 32.

36 Lásd a 19. jegyzetet.

37 ADB, IV, 222.

38 Karl ZELLER, *Die Geschichte der Handschrift = Nikolaus Kopernikus Gesamtausgabe*, I, *Opus de revolutionibus manu propria*, Faksimile-Wiedergabe, hrsg. Fritz KUBACH, München–Berlin, Verlag R. Oldenbourg, 1944, XIV–XXII.

39 Néhány évvel ezelőtt Bécsben sikertelenül próbálkoztam ide vonatkozó esetleges pénzügyi iratok felkutatásával, ebben az akkori magyar levéltári kiküldött, Geesényi Lajos volt a segítségemre, akinek munkáját ezúton is köszönöm. Az ügy nyilván Rueber kezére volt bízva, az ő főkapitányi levéltára azonban – úgy tűnik – nem maradt ránk.

40 18. századi életrajza: *Bellici Cassoviae simul et Superioris Hungariae praetores ... promotore R. P. Francisco PINKA*, Cassoviae, typis Academiae Societatis Jesu, 1746, 42–47.

41 SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter 1535–1584: A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*, Sopron–Bp.–Győr, 1939, 131–132.

wittenbergi egyetem professzoraihoz 1574. február 18-án írt levelében dicsérte Ruebert, mint az egyház és az iskola patrónusát. Egy mondata mintha magára Rheticusra vonatkozna: „et omnes peregrini, cuiuscunque conditionis homines pietatem et liberalitatem insignis huius viri experti sunt” (és a mindenféle rendű-rangú vándorok megtapasztalták ennek a jeles férfinak a kegyességét és nagylelkűségét). Egyébként a levelet Rueber egyik alumnusa, Pilcius Gáspár (a kassai iskola segédtanára, a későbbi szepességi kryptokálvinista) vitte magával Wittenbergbe.⁴²

Kassán nem volt egyedülálló jelenség a külföldiek jelenléte. A város német, magyar és szlovák lakosságú volt, de a rövid Szapolyai-uralomtól eltekintve a vezetést szilárdan a németek tartották a kezükben.⁴³ Ha minden állást betöltöttek, az egyházi szolgálatot hat lelkész végezte (három német, két magyar, egy szlovák), s az iskolában is nem egyszer két-három tanár tanított. A Szepesi Kamara hivatalnokai között is akadtak magasan képzett értelmiségiek,⁴⁴ talán nem lehet véletlen, hogy éppen Rheticus itt tartózkodása idején, 1573 nyarán próbálta meg Dudith András is megszerezni a hivatal egyik tanácsosi állását.⁴⁵ 1584-ben, tíz évvel Rheticus halála után, Zsámboky János itt kerített szintén orvosi állást a cseh csillagásznak, Tadeáš Hájeknek,⁴⁶ s Dudith is azzal ajánlotta neki a helyet, hogy a közeli Sárospatakon taníttathatja a gyermekeit.⁴⁷ Hájek ugyan nem fogadta el az állást, de újabb tizenegy év múlva Kassának németországi elsőpapja volt a Tübingenből jött Johann Heerbrand személyében,⁴⁸ s ugyancsak külföldi volt a későbbi iskolamester, majd főbíró, Johannes Bocatius is.⁴⁹

42 Johann Bartholomäus RIEDERER, *Nachrichten zur Kirchen-Gelehrten und Bücher-Geschichte aus gedruckten und ungedruckten Schriften gesammelt*, Altdorf, 1763, 104–106.

43 GRANASZTÓI György, *A városi élet keretei a feudális Magyarországon (Kassa társadalma a XVI. században)*, kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1976; J. UJVÁRY Zsuzsanna, *Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig = A magyar polgári átalakulás kérdései: Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*, Bp., 1984, 9–36.

44 Például a Padovában és Strassburgban is megfordult Georg Hoffmann tanácsos: Johanna von ERNUSZT, *Die ungarischen Beziehungen des Hugo Blotius*, A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet (Bécs) Évkönyve, 10(1940), 40–42.

45 Dudith András levelei Johann Crato von Kraffttheimhez (1573. július 4. és 30.), valamint Miksa császárhoz (1573. augusztus 10.) = Andreas DUDITHIUS, *Epistulae*, editae curantibus Lecho SZCZUCKI et Tiburtio SZEPESSY, Pars II, 1568–1573, Bp., Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1995, 403, 423, 437 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum: Series nova, 13/2).

46 GILLET, *i. m.*, II, 305–306.

47 SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezései és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 108–109.

48 Sebastian AMBROSIUS LAHM levele Johann Jakob Grynaeushoz, Késmárk, 1595. július 23. = *Johann Jakob Grynaeus magyar kapcsolatai*, közreadja SZABÓ András, Szeged, 1989, 33–35 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 22).

49 CSONKA Ferenc, *Vita Ioannis Bocatii* = Ioannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia: Poetica I*, edidit Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 9–28 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum: Series nova, 12/1).

Mit tudunk az Otho által meg nem nevezett személyekről? Ki volt az a báró, aki a Szepességbe, vagy inkább Északkelet-Magyarországra hívta Rheticust? Melyik főnemes frissen vakolt szobájában kapta a halálos betegséget? Kik voltak azok a barátok, akiket haldokolva Rueberhez küldött? Ha a kastélytulajdonost keressük, rögtön kiesik Dobó Ferenc és Sárospatak, hiszen ott élt ekkor a korszak legjobb magyar orvosa, Balsaráti Vitus János, aki néhány hónappal élte csak túl a Copernicus-tanítványt.⁵⁰ Balsaráti azonban mint ugyanazon humanista körök tagja és mint Konrad Gesner barátja feltétlenül számításba veendő, ha az itthoni kapcsolatokat kutatjuk. Szintén kiesik a külföldi humanistákkal levelező művelt Forgách Imre, aki ebben az időszakban sűrűn megfordult a Kassa melletti Nagydán, az ugyanis olyan közel volt, hogy nem kellett ott megszállni.⁵¹ Csak találmányra sorolok fel néhány nevet: Mágocsy Gáspár és Wittenberget járt unokaöccse, András, Torna és Munkács várának urai,⁵² Forgách Simon, aki a Bártfa melletti Hertneken lakott, a Homonnai Drugethek az ungvári várban, Balassi András Makovicán, esetleg Budamérben vagy Balassi János Kékkőn és Divényben.

Új szempontot jelenthet a találgatásban, ha bevonjuk a vizsgálódásba Ágost százsz választófejedelem bécsi és prágai követének, Hubertus Languetusnak a levelezését.⁵³ Languetus ifjú barátja és pártfogoltja, Sir Philip Sidney ugyancsak a kritikus időszakban, 1573-ban járt Magyarországon, s Gömöri György cikke óta sejtjük, hogy Kassa környékéig is eljuthatott.⁵⁴ Languetus a neki írott levelekben közös ismerősként említi Bekes Gáspárt, Balassi Jánost, Claudius Rousselt („noster Rousselus”), Szendrő várának burgund kapitányát, illetve meg nem nevezett magyarokat és erdélyieket.⁵⁵ Rousselt (akit Rheticus ismerőseit találgatva is figyelembe kell vennünk) nemigen kerülhette el a franciául kiválóan beszélő Sidney,⁵⁶ s ha már valóban eljutott idáig, akkor egy olyan európai hírességet is nyilván meglátogatott, mint amilyen Rheticus volt. Annál is inkább, mert 1574–1575-ben aztán az egész baráti kört sorra vette: Dudithot Krakkóban, Hans Crato von Krafftheimot Boroszlóban, illetve a morvaországi és csehországi humanistákat.

Idáig terjeszthető ki jelen pillanatban a feltételezések láncolata, újabb adatok előkerülésében csak reménykedhetünk. Összefoglalásként és tanulságként azt kell mondanom, hogy Joachim Georg Rheticus magyarországi tartózkodása újabb jelentős adalék a hazai későhumanizmus történetéhez. Számon tartottuk idáig is az ekkortájt külföldön élő huma-

50 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Balsaráti Vitus János, magyar orvosdoktor a 16. században*, Orvostörténeti Közlemények, 78–79(1976), 13–42.

51 SZABÓ András, *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album), Wittenberg 1587*, hasonmás kiadás kíséret tanulmánya, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete–Akadémiai Kiadó, 1987, 8–12 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 15).

52 SZABÓ András, *Mágocsy Gáspár és András udvara = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1987, 263–278.

53 Languetusról: ADB, XVII, 692–694; GILLET, i. m., I, 272–294.

54 GÖMÖRI György, *Sir Philip Sidney magyarországi kapcsolatai és hírei Magyarországról* = G. Gy., *Nyugatról nézve*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990, 23–52.

55 Huberti LANGUETI *Epistolae politicae et historicae ad Philippum Sydnaeum equitem Anglum...*, Lugduni Batavorum, ex officina Elzevirorum, 1646, 181–188, 198–215.

56 John BAXTON, *Sir Philip Sidney and the English Renaissance*, London–Melbourne–Toronto, Macmillan, 1966, 45.

nistáinkat: Zsámboky Jánost és Dudith Andrást, de nemigen vettük észre, hogy Európa vezető matematikusa és csillagásza – bár egy kínos magánéleti botrány miatt kellett elhagynia hazáját – élete végén önként Kassára költözött. Ebben az időszakban, amikor jeles humanisták is éppen hogy csak bekukkantottak az ország északnyugati sarkába, hogy aztán a töröktől félve gyorsan visszaiszkoljanak Ausztriába, ez igen nagy szó volt. Egy ilyen fajsúlyú tudós tartós jelenlétéről összegyűjtött információink alapjaiban kell hogy megváltoztassák a korszak hazai szellemi életéről alkotott képünket.

Georg Joachim Rheticus, the disciple of Copernicus, in Hungary

Georg Joachim Rheticus, the only „true-born disciple” of Copernicus and one of the most outstanding mathematicians of his age deceased in Kassa (Košice, today Slovakia) on the 4th of December, 1574. The author of his bio-bibliography, Karl Heinz Burmeister considered his stay in Hungary only a temporary one, while having a steady dwelling-place in Cracow, like earlier. This article examined the sources, among others two letters which were published but neglected by Burmeister, and an introduction to his most important mathematical thesis, published in 1596. From these three documents it becomes evident, that at about 1572 Rheticus moved to Kassa and had a medical praxis here. His other financial source was the money given to him by emperor Maximilian, in order to complete his handbook of mathematics. The go-between of this sponsorship was an educated lutheran commander, Hans Rueber. Here, in Kassa, at about 1573, a young man of mathematical interest, a certain Valentin Otho visited him, and became his disciple and the one who completed his work after he died. Otho also enjoyed Rueber’s support and lived two further years in Kassa, until in 1576 he was invited to the university of Wittenberg. Unfortunately, the archival sources are far from being abundant in this respect, but Rheticus’ „Kassa circle”, all those he worked or was connected with, can be identified: the great landowners of the district, and those who maintained a correspondence with the outstanding representatives of the international „respublica litteraria” (republic of men-of-letters). They can be easily identified from the letters of Hubertus Languetus. The Hungarian literary research works in which some of our well-known humanists, like Andrew Dudith or John Zsámboky (Sambucus) are often mentioned, happened to neglect the fact, that this scholar of European fame lived in Hungary at the end of his life, and also died here.

EREDICS PÉTER
Joannes Sambucus és Hadrianus Junius

Klaniczay Tibor a magyar–németalföldi irodalmi kapcsolatok két nagy korszakát különböztette meg: a reneszánsz és humanizmus korát, valamint az 1620-as évektől kezdve a század végéig terjedő időszakot, amikor a magyar protestáns diákok nagy számban látogatták a holland egyetemeket.¹ Az első korszak képviselői között találjuk Joannes Sambucust (1531–1584), akiről többek között Varga László, Téglásy Imre, Tüskés Gábor, Knapp Éva és számos külföldi kutató munkájának köszönhetően jelentős újabb szakirodalom áll rendelkezésre.² Viszonylag jól nyomon követhető, hogy a nagyszombati születésű Sambucus, bebarangolván Európát, milyen műveket írt, fordított és adott ki, útja során kikkel került kapcsolatba, illetve hogyan tevékenykedett hazatérte után Bécsben Miksa császár udvari orvosa és történetírójaként.

Sambucus mozgalmas életének egyik fontos állomása volt Németalföld. Annak ellenére, hogy ottlétére vonatkozóan számos adatot ismerünk, akad e téren még jócskán feltárnivaló. Bizonyítja ezt az is, hogy Sambucusnak a németalföldi humanistához, Hadrianus Juniushoz (1511–1575) fűződő barátsága ezidáig kevés publicitást kapott. Érdemes tehát figyelmet szentelni kettejük kapcsolatára, de magára Juniusra is, akit kortársai az új Erasmusként tiszteltek, s akinek neve, Erasmuséval ellentétben, az évszázadok múlásával egyre jobban feledésbe merült.

I. Sambucus és Junius kapcsolatának nyomai

Sambucus Itáliából 1563 folyamán érkezett Németalföldre.³ Ennek pontos időpontja egyelőre nem tisztázott, csupán annyi bizonyos, hogy 1563. szeptember 22-én már Gentből

1 KLANICZAY Tibor, *A németalföldi humanizmus és a magyar reneszánsz költészet* = K. T., *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973, 211–225.

2 VARGA László, *Sámboky (Sambucus) János emblémái*, Könyv és Könyvtár, 4(1964), 193–226; 5(1966), 181–243; TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet Magyarországon: Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig*, Bp., 1988; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Emblémaelméletek Magyarországon a XVI–XVIII. században* = *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1996, 171–188. stb.

3 Téglásy Imre véleménye szerint Sambucus 1561 folyamán is töltött néhány hónapot Németalföldön. A meglévő ismeretek birtokában azonban semmi sem utal arra, hogy a magyar humanista már akkor megismerkedett Juniusszal. Vö. TÉGLÁSY Imre, *A bujdosó Magyarország = Régi és új peregrináció*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1993, II, 651.

küldött levelet Abraham Orteliusnak Antwerpenbe.⁴ Ottlétét jelzik továbbá az *Emblemata* Miksa császárhoz intézett ajánló emblémájának következő sorai is:

Oro, elementi aspicias munuscula vultu,
Quae lusi nuper, postponens seria nugis:
Gandavi in clara generosis civibus urbe...

Nem teljesen világos a németalföldi út célja sem. Petrus Scheltema, Hadrianus Junius múlt századi életrajzírója szerint erre azért került sor, hogy Sambucus megismerkedhessen Juniusszal. A találkozás azonban majdnem meghiúsult, mert Junius a megbeszélte időpontban nem tartózkodott otthon, ami valószínűleg az 1567-ben megjelent nyolcnyelvű szótára, a *Nomenclator* készítése miatt fordulhatott elő. A magyar humanista erre állítólag olyan haragra gerjedt, hogy már másnap el kívánt utazni dolgavégezetlen.⁶ A történet ugyan rendkívül érdekes, de feltehetően nincs sok valóságalapja. Elfogadhatóbbnak tűnik az a magyarázat, mely szerint Sambucus néhány kézírata valamint emblémái kiadása végett ejtette útba Németalföldet, ahol ismeretséget kötött Juniusszal is.⁷ A *De imitatione a Cicerone petenda dialogi trest* Sambucus 1563-ban még Libertus Malcotiusnál jelentette meg, egyéb munkái azonban már Christophel Plantin nyomdájában láttak napvilágot, így az *Ars poetica Horatii* (1564) és az *Emblemata, cum aliquot Nummis antiqui operis, Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii* (1564).

Ez utóbbit, akárcsak Junius emblémáit, Andrea Alciato könyve, az *Emblematum liber* (1531) után a műfaj legsikeresebb alkotásai közé szokták sorolni. Az első, 1564-es latin nyelvű kiadást még öt további követte, de ismert holland (1566) és francia (1567) fordítása, sőt angol átdolgozása is.⁸ Az *Emblemata* művészettörténeti és egyéb jelentősége mellett számunkra más szempontból is rendkívül fontos. Sambucus előszavának 1564. január 1-i dátumát alapul véve itt találkozhatunk először Juniushoz fűződő barátságának időben pontosan meghatározható bizonyítékával. Sambucus ugyanis a kötet *Neglecta virescunt. Ad Hadrianum Iunium, medicum clarissimum* című emblémáját a németalföldi humanistának ajánlja:

Ut scandit muros hedera, et late petit altum,
Sic neglecta licet, nulla manusque colat:
Sic multos videas odium quos pressit inique,

4 Joannes SAMBUCUS, *Briefe (1554–1584)*, ed. Hans GERSTINGER, Wien, 1968, 62–64.

5 Joannes SAMBUCUS, *Emblemata*, ed. L. VOET, G. PERSOONS, De Gulden Passer, 59(1981), 54.

6 Petrus SCHELTEMA, *Diatrise in Hadriani Junii, vitam, ingenium, familiam, merita literaria*, Amsterdam, 1836, 154–155.

7 Ez utóbbit azért vagyok kénytelen feltételezni, mert mint rövidesen kiderül, kapcsolatok legkorábbi bizonyítéka 1564 elejéről származik.

8 Az *Emblemata* valamint a fordítások keletkezésének történetére itt nem kívánok kitérni, azt részletesen leírja Leon VOET, *The Plantin Press (1555–1589)*, Amsterdam, 1981. című munkájában.

Virtutem in primo constituisse gradu.
 Tandem sponte virent, alit et prudentia dignos,
 Ut serpens hederam non sinit, inque habitat.
 Ingenij semper florebis laude per orbem,
 Sis licet Harlemi, tuque latere velis.
 Largius effundet subito se gratia Regum:
 ouk eirwna volet plena fovere manus.
 Invida quid cogis pia pectora ferre voluntas?
 Num reficis pulsa tu probitate sitim?
 Nonne magis crucias te ipsam dum rebus opimis
 Macrior alterius fis, necat esuries?
 Obscurum haec eadem momum, clathrisque remotum,
 Te sequiturque simul zoile poena gravis.⁹

Sambucus epigrammájában Juniust, akiben a bölcsességgel és tehetséggel megáldott nagy tudóst ünnepli, a repkényhez hasonlítja, ami emberkéz segítségével nélkül növekszik, fejlődik. Véleménye szerint az igazi nagy elmének, mint amilyen Junius, önerőből, szorgalmának segítségével és a gáncsokkodások ellenére is sikerül nagy tudásra szert tennie.

Egy évvel Sambucus kötetének elkészülte után, 1565-ben Plantin piacra dobta Junius emblémáit.¹⁰ A *Hadriani Iunii Medici Emblemata* latin nyelven összesen hatszor jelent meg, holland fordítása, az *Emblemata, overgheset in Nederlantsche tale* kétszer, francia fordítása, a *Les emblemes, d'Adrien Lejeune* pedig négyszer.¹¹ Emellett, akárcsak Sambucus esetében, ismerjük az emblémák Whitney-féle angol átdolgozását is. Mind a holland, mind a francia fordítás sok tekintetben eltér a latin nyelvű kiadástól. Csak ez utóbbi tartalmazza például Sambucus 1564. február 10-én kelt előszavát, mely a következő címmel került a kötetbe: *Io. Sambucus Hadr. Iunio suo S. Megemlítendő továbbá a magyar humanistának ajánlott XXI. számú embléma, az Eruditionis decor concordia, merces gloria. Ad doctissimum Ioanem Sambucum Pannonium:*

Cor predibus iunctis, rostris concordibus aurum
 Naupliade prendunt, munera sancta, grues.
 Gloria debetur studiis, atque assecla merces,
 Concordes que animos candor ubique decet.¹²

Csak érdekességként jegyzem meg, hogy ennek picturáját, mely Sambucus címerét ábrázolja, Junius az *Emblemata, cum aliquot Nummis antiqui operis, Ioannis Sambuci*

9 SAMBUCUS, *Emblemata...*, i. m., 70.

10 Junius emblémái a 16. század végétől már Magyarországon is ismertek voltak. L. *Lesestoffe in Westungarn*, hrsg. Bálint KESERŰ, Szeged, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez), I, 13.

11 Sambucus és Junius emblémáinak hollandra illetve franciára történő fordítását ugyanaz a két személy végezte, nevezetesen Marcus Antonius Gillis van Diest és Jacques Grévin.

12 Hadrianus JUNIUS, *Emblemata*, Antwerpiae, 1565, 27.

*Tirnaviensis Pannoni*iből kölcsönözte. A magyar humanista ezt kötetében az *In labore fructus* című emblémájának illusztrálására használta, amit Téglásy Imre *A bujdosó Magyarország* című tanulmányában részletesen ismerteti.¹³

Az alábbiakban még lesz szó Junius 1564-ben Delftben kiadott *Phalli, ex Fungorum genere in Hollandiae sabuletis passim crescentis, descriptio*járól. E rövid botanikai értekezés, melyben a szerző egy, kizárólag a németalföldi dűnéken termő gombafajtaival ismerteti meg az olvasót, szakmai kiválósága mellett tartalmaz egy Sambucusnak írott ajánlást is *Eruditissimo, Ioanni Sambuco Pannonio suo Hadrianus Iunius Medicus, S. D.* címmel, kelt 1564. március 1-jén Haarlemben.

Sambucus 1564 tavaszán távozott el Németalföldről és oda többet nem tért vissza. Ez azonban korántsem jelentette a két humanista kapcsolatának megszakadását. Sambucus huszonkét esztendeig tartó vándorútja során antik szerzők műveinek egész sorát gyűjtötte össze, s ezeket nyomtatásban is meg szeretne volna jelentetni. Mivel németalföldi útja főleg az *Emblemata* körüli teendők jegyében telt, erre csak néhány évvel később került sor. Junius volt az, aki a magyar humanista kéziratgyűjteményéből Plantinnál kiadta többek között Eunapius *De vitis philosophorum et sophistarum* (1568) és Hesychius *De his qui eruditionis fama claruere liber* (1572) című munkáit.¹⁴

Végezetül néhány mondat erejéig szeretnék kitérni a két humanista levelezésére. Junius levelei két kiadásban maradtak fenn. Az 1652-ben megjelent *Epistolae* kilenc, a Petrus Scheltema által 1839-ben kiadott *Hadriani Junii epistolae selectae nunc primum editae* pedig négy Sambucusnak írott levelet tartalmaz. Optimális esetben ezek alapján, minden komolyabb fáradozás nélkül ki lehetne deríteni, hogy a két humanista kapcsolata mikor kezdődhetett. A helyzet sajnos korántsem ilyen egyszerű. Az 1652-es kiadásban nagyon sok a hiányosság, a levelek a lehető legnagyobb összevisszaságban kerültek a kötetbe. Ez önmagában nem is okozna gondot, ami viszont megnehezíti a munkát, az egyrészt a keltezés gyakori hiánya, másrészt pedig az a tény, hogy csupán a tartalom alapján az írás időpontját szinte lehetetlen megállapítani. A kilenc levélből mindössze egy, a Junius dániai útját ecsetelő, 1564. június 9-én írott levél van pontos dátummal ellátva, a többinél vagy csak a hónap neve, vagy egyáltalán semmi sincs feltüntetve. De nem sokkal különb a helyzet a Scheltema könyvében összegyűjtött leveleknél sem, ahol csak az évszámok olvashatók, melyek közül a legrégebbi az 1564-es.

Sajnos kevés biztatóval szolgál a Hans Gerstinger által összeállított, s Sambucus levelezéséről mind a mai napig talán a legteljesebb képet adó *Die Briefe des Johannes Sambucus 1554–1584* című munka is. Junius neve a kötetben egyszer fordul elő, az 1575. szeptember 12-én Crato von Krafftheimnek címzett levélben.

¹³ TÉGLÁSY, *i. m.*, 646–647.

¹⁴ Mindkét műről részletes leírást tartalmaz: SAMBUCUS, *Die Briefe...*, *i. m.*, 303–305.

II. „Alter Erasmus, novus secundus”

De ki is volt valójában Hadrianus Junius? A kortárs erre így felelt:

Multa loquar paucis: iacet hic novus ille Secundus.
Parva loquar: iacet hic alter Erasmus.¹⁵

Ez a Petrus Schriverius által 1609-ben kiadott vers egyike azon számtalan költeménynek, mellyel a kortársak és az utókor Junius kiválóságát méltatták. A németalföldi humanista pályafutása saját levelei s különböző korok életrajzi munkái alapján a következőképpen foglalható össze. Hadrianus Junius (holland nevén Adriaen de Jonghe) 1511. július 1-jén született az észak-hollandiai Hoorn városkában. Haarlemben megkezdett tanulmányait a leuveni egyetemen folytatta, ahol két éven keresztül filozófiát és orvostudományt hallgatott. A kor szokásának megfelelően 1538-ban ő is felkereste a híres bolognai egyetemet és 1540. március 3-án megszerezte a filozófiai és az orvosi doktorátust.¹⁶ Junius bolognai tartózkodása során gyakran látogatta Andrea Alciato körét. Nem kizárt tehát, hogy az *emblematum pater et princeps*-nél tett látogatásai közvetve vagy közvetlenül hozzájárultak az *Emblemata* (1565) megírásához.¹⁷ 1541-ben már Párizsban találjuk a humanistát, ahol megjelent első munkája, egy görög nyelvű orvosi értekezés latin fordítása.¹⁸ Hasonlít ez a kezdet az Erasmuséra, akinek első fordításai harmincöt esztendővel azelőtt szintén Párizsban jelentek meg. Közös továbbá pályafutásukban Plutarchos *Symposiaca Problemata* című munkájának latinra fordítása, amit Junius 1547-ben fejezett be és adott ki.

Jóllehet a *Symposiaca Problemata* először Párizsban látott napvilágot, Junius ekkor már mintegy öt éve Angliában élt. Ott részben orvosi feladatokat látott el Norfolk hercegénél, részben pedig annak unokáját tanította. Anyagi gondjai pillanatnyilag nem voltak, előkelő körökben mozgott és a következő könyvét, egy görög–latin szótárt, magának a királynak ajánlotta,¹⁹ ám a sors nem mindig maradt kegyes hozzá. Súlyos csapást jelentett számára tanítványa apjának, Surrey grófjának letartóztatása, majd kivégzése. Valószínűleg ez volt az az esemény, ami megérlelte Juniusban a hazatérés gondolatát.²⁰ 1550-ben mondott búcsút Angliának, igaz, nem örökre, mert két alkalommal, 1554-ben és 1568-ban még visszatért oda.

Az elkövetkezendő haarlemi évek Junius irodalmi munkásságának csúcspontját jelentették. A hazaérkezése utáni első néhány hónapban azonban az irodalomnál sokkal hétköznapiabb dolgokkal kellett foglalkoznia. Egyéb jövedelme nem lévén kénytelen volt Haarlemben orvosi praxist folytatni, és emellett kinevezték a helyi iskola rektorá-

15 Petrus SCHRIVERIUS, *Iani Douzae Noortwyck Poemata pleraque selecta*, Leiden, 1609, 463.

16 Hadrianus JUNIUS, *Epistolae quibus accedit eiusdem vita et oratio de artium liberalium dignitate*, 1652, 342–343.

17 Karel PORTEMAN, *Inleiding tot de Nederlandse emblemata-literatuur*, Groningen, 1977, 13.

18 Cassius IATROSOPHISTAE, *De animalibus medicae quaestiones*, Paris, 1541.

19 Hadrianus JUNIUS, *Dictionarium Graeco-Latinum*, Basel, 1548.

20 C. L. HEESAKKERS, *Tussen Erasmus en Leiden: Hadrianus Junius en zijn betekenis voor de ontwikkeling van het humanisme in Holland in de zestiende eeuw*, Leiden, 1989, 13.

nak is.²¹ Ez utóbbi nagy valószínűséggel nem felelt meg elvárásainak, mert 1552-ben felhagyott a tanítással, hogy azután kenyerét a gyógyítással keresse.

Felszabaduló idejét és energiáját Junius az írásnak szentelte, amit bizonyítanak a következő, ekkortájt megjelent munkái, többek között a *Philippeis sive Epithalamium* (1554), *Animadversorum libri sex* (1556), *Adagiorum ab Erasmo omissorum centuriae octo* (1558), a Sambucusnak ajánlott *Phalli, ex Fungorum genere in Hollandiae sabuletis passim crescentis, descriptio* (1564) vagy a nagyon híres *Emblemata* (1565).²² Közben anyagi gondjainak enyhítése érdekében 1563 végén elfogadott egy dániai meghívást.²³ Junius Koppenhágában kettős feladatot látott el: a királyi udvarban végzett orvosi teendői mellett az egyetemen is tanított. Nem tudni, mi okból, beígért fizetésének csupán töredékét kapta kézhez, ezért az eredetileg tervezett egy esztendő helyett néhány hónap múlva elhagyta Dániát. A már említett, 1564. június 9-én Sambucusnak írott leveléből kiderül, hogy a zord idő és az ott élő nép bárdolatlansága ellenére is szívesen letöltötte volna az egy évet, ha megkapta volna a teljes összeget. Ennek hiányában azonban jobbnak látta maga mögött hagyni a dániai sötétséget.²⁴

Hazatérése után röviddel, mintegy vigaszdíjként, a tartományi küldöttek 1565. szeptember 14-én kinevezték hivatalos történetírójukká. Feladata Németalföld történetének megírása volt, amiért rendszeres jövedelemben részesült, igaz, ennek kifizetése korántsem ment mindig problémáktól mentesen. Junius nagy lelkesedéssel fogott hozzá a három kötetes *Batavia* írásához, ami ismeretlen okokból csak jóval halála után, 1588-ban jelent meg. Pedig az eredeti kéziratban található ajánlás és az utolsó kifizetés dátuma (1570. január 10. valamint február 23.) alapján megkockáztatható az a feltevés, hogy a mű már 1569-ben elkészült.

Junius tudományos tevékenysége ekkortájt a történetírás mellett más területre is kiterjedt. 1567-ben elkészült bel- és külföldön egyaránt rendkívül népszerű nyolcnyelvű

21 Junius rektori tevékenységét a legrégibb életrajzírói is közlik, ám annak kezdetéről eltérnek a vélemények. Theodorus Velius *Chroniik van Hoorn* című könyvében az olvasható, hogy Junius hivatalát a Dániából történő visszatérés évében, 1564-ben foglalta el. Ugyanezt vallja az *Epistolae* elején található életrajz névtelen írója is. J. A. van Dorsten szerint Junius 1563-ban lett rektor: *The Radical Arts: First Decade of an Elizabethan Renaissance*, Leiden–London, 1970, 131–134. A legfrissebb adatok fényében azonban valószínűleg Ilja M. Veldman jár legközelebb az igazsághoz, aki a nézetkülönbség okát a források hibás értelmezésében látja. Cikkében megbízható adatokkal cáfolja a korábbi állításokat és Junius haarlemi rektorságát az 1550-től 1552-ig terjedő időszakra teszi. L. *Enkele aanvullende gegevens omtrent de biografie van Hadrianus Junius*, Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden, 89(1974), 382.

22 Junius műveinek részletes listája megtalálható Scheltema doktori dolgozatában: SCHELTEMA, *Diatriben..., i. m.*, 49–87.

23 Junius haarlemi rektorságához hasonlóan a dániai út kezdetének és befejezésének időpontjáról is megoszlanak az egyes életrajzírók véleményei. Valószínűleg ezen a téren is Ilja M. Veldman szolgál a legfrissebb információval, aki a Koppenhágában található levéltári anyagokra és az *Epistolae* adataira alapozza állítását, mely szerint a humanista 1563 utolsó hónapjaiban hagyta el Németalföldet és oda 1564. június 9-e előtt tért vissza. L. VELDMAN, *i. m.*, 379–381.

24 JUNIUS, *Epistolae..., i. m.*, 385–386.

szótára, a *Nomenclator, omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans*, amelyet a szerző Orániai Vilmos fiának ajánlott. Eközben a sötét felhők egyre jobban tornyosultak Németalföld felett. 1568-ban Orániai Vilmos vezetésével kirobbant a spanyolok elleni felkelés, ami majd az északi tartományok függetlenségéhez vezetett. A felkelők kezdetben azonban csak szerény eredményeket tudtak felmutatni. Nem sikerült például megakadályozniuk 1573-ban Junius lakóhelyének, Haarlemnek elcsúszását.

Orániai Vilmos hívására a humanista 1573 februárjában Delftbe ment és orvosként a herceg szolgálatában állt majd egy éven keresztül. Itt érte a lesújtó hír, hogy a spanyolok Haarlem elfoglalása után kifosztották házát s könyvtárát, ahol sok kiadatlan kéziratát őrizte. Könyvtárának csupán az a része nem veszett oda, melyet barátjának, az alkmaari Pieter Meerhoutnak adott megőrzésre. Eközben Leidenben, melyet Haarlemmel ellentétben a spanyolok nem tudtak bevenni, 1575. február 8-án megnyílt Hollandia első egyeteme. Juniust kinevezték professzornak, s hogy kortársai elért eredményeit milyen nagyra értékelték, bizonyítja ez a tanulni vágyó ifjakat hívogató költemény:

Huc ergo, huc studiosa ades iuuentus.
Hic certe pater omnium leporum
Noster Iunius, ille Erasmus alter
Huius temporis, alter et Secundus,
Expectatur et in dies et horas.²⁵

Az öröm sajnos rövid életűnek bizonyult, mert két hónappal professzori kinevezését követően, 1575. július 16-án Hadrianus Junius Middelburgben meghalt.

*

Dolgozatomban nem vállalkozhattam Sambucus németalföldi kapcsolatainak teljes körű feldolgozására és bemutatására, jöllehet egy ilyen jellegű munka minden bizonnyal hasznos adatokkal segítené a magyar humanista életművének kutatását. Céлом csupán az volt, hogy a Sambucus munkáját elemző írásokban gyakran szereplő németalföldi hírességek, mint többek között az antwerpeni Christoffel Plantin vagy a szintén antwerpeni Abraham Ortelius mellett utaljak olyan ritkábban olvasható, de nem kevésbé fontos névre is, mint amilyen a Hadrianus Juniusé.

Folytatván a Juniusszal megkezdett sort végezetül hadd hívjam fel a figyelmet egy mára szinte elfeledett, ám véleményem szerint a Sambucus-kutatás tekintetében még számos meglepetést tartogató genti művészre. Mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban kevés szó esik az *Emblemata* rajzait készítő és irodalmi szempontból is jelentős Lucas d'Heere és Sambucus kapcsolatáról. Pedig talán nem a véletlen műve, hogy Sambucus németalföldi útja során a legtöbb időt éppen Gent városában töltötte, ahol Lucas d'Heere is élt és dolgozott.

25 Janus DOUSA, *Nova poemata*, Leiden, 1575, 54.

Joannes Sambucus und Hadrianus Junius

Tibor Klaniczay hat in den ungarisch–niederländischen literarischen Beziehungen zwei große Perioden unterschieden: die Zeit der Renaissance und des Humanismus, beziehungsweise die Periode von 1620 an bis zum Ende des Jahrhunderts, als die ungarischen Studenten die niederländischen Universitäten besucht haben. Unter den Repräsentanten der ersten Periode findet man Joannes Sambucus (1531–1584). Eine wichtige Station in seinem Leben waren die Niederlande. Über seinen dortigen Aufenthalt ist viel bekannt, doch gibt es auf diesem Gebiet noch neue Tatsachen. Ein Beispiel dafür ist die Freundschaft zwischen Sambucus und dem niederländischen Humanisten, Hadrianus Junius (1511–1575). Gleichwie der ungarische Humanist war auch Junius ein kosmopolitischer Gelehrter. Er begann mit seinen akademischen Studien in Leuven. Danach treffen wir ihn in Frankreich und in Italien an. Für seine *Emblemata* wurde der Besuch, den er dem Kreis von Andrea Alciato abstattete, sehr wichtig. Nachdem er in Bologna den Dokortitel in Philosophie und in Medizin bekommen hatte, fuhr er nach Paris, wo seine erste Publikation erscheint. Nach seinen Aufenthalten in Holland und im Ausland wurde er im Jahre 1565 von den ‘Staten von Holland’ zu ihrem offiziellen Historiographen ernannt. Danach verblieb er in Delft als Leibarzt von Willem von Oranje. Er verstarb 1575 zwei Monate nach seiner Berufung zum Professor an der Universität Leiden. Spuren der Freundschaft zwischen Sambucus und Junius sind in den oft herausgegeben und in drei Sprachen übersetzten *Hadriani Iunii Medici Emblemata* und *Emblemata, cum aliquot Nummis antiqui operis, Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii*, in den *Epistolae* von Junius und in anderen wissenschaftlichen Arbeiten der zwei Autoren zu finden.

TÜSKÉS GÁBOR
Imitáció és adaptáció a későhumanista emblematikus
költészetben: Zsámboky és Whitney

Dézsi Lajos 1929-es tanulmánya óta a magyar irodalomtörténet is számon tartja, hogy Zsámboky János *Emblematája* (Antwerpen, 1564) forrásként szolgált Geffrey Whitney *A Choice of Emblemes* (Leiden, 1586) című összeállításához.¹ Dézsi lényegében Henry Green *Shakespeare and the emblem-writers* című, hatvan évvel korábbi monográfiájának Zsámbokyra vonatkozó részeit ismertette.² Green már ezt megelőzően, 1866-ban hasonló kiadásban közzétette, és kísérőtanulmánnyal látta el Whitney azóta is többször reprodukált, nevezetes művét.³ Green szerint Whitney összesen 48 emblémát adaptált Zsámbokytól. Ezeket táblázatba foglalta, s utalt a témák párhuzamos előfordulására Shakespeare drámáiban. Az összevetéshez különböző Zsámboky-kiadásokat vett alapul, így az 1564-es, 1566-os és 1569-es kiadást is, míg az 1576-os kiadást nem ismerte. Green rámutatott Whitney adaptációinak parafrázis-, imitáció-jellegére: távol állnak a betű szerinti értelem hű visszaadásától, s fő sajátosságuk a Zsámboky által szállított gondolatok, utalások szabad kifejtése, explikációja.

Ugyanitt Green elkezdte a Whitney és más emblémaszerzők (Giovio, Paradin, Corrozet, Simeoni) gyűjteményeire vonatkozó feltételezett Shakespeare-utalások összegyűjtését. Míg az 1866-os kiadás kísérőszövegében Shakespeare és az emblémagyűjtemények kapcsolatáról határozottan állította, hogy „he (ti. Shakespeare) had them before him, and copied from them”, illetve „Whitney’s emblems were well known to Shakespeare”,⁴ 1870-ben már körültekintőbben fogalmazott, s a lehetséges Shakespeare-párhuzamok és előképek felsorolására helyezte a hangsúlyt. Ezért némileg meglepő, hogy bár Dézsi Green 1870-es könyvére hivatkozott, valójában annak 1866-os álláspontját vette át, amikor ismételtén a Whitney közvetítésével, illetőleg közvetlenül Shakespeare-re gyakorolt Zsámboky-hatás mellett foglalt állást. Dézsi ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a Green által felvetett közvetlen hatások egy része erőltetett, s javasolta Zsámboky és Whitney szövegeinek részletes összevetését. Dézsi megállapításait kritika nélkül vette át például az

1 DÉZSI Lajos, *Magyar irodalmi hatás Shakespeare költészetében*, It, 1929, 235–242.

2 Henry GREEN, *Shakespeare and the emblem-writers*, London, 1870.

3 WHITNEY’s *Choice of Emblemes: A fac-simile reprint*, kiad., jegyz., tan. Henry GREEN, London, 1866. Az általunk használt hasonló kiadás: Geffrey WHITNEY, *A Choice of Emblemes and Other Devises = Index Emblematicus: The English Emblem Tradition*, I, ed. Peter M. DALY, Toronto, 1988, 79–337. Whitney könyvére a továbbiakban W rövidítéssel és a megfelelő lapszámmal hivatkozunk.

4 GREEN, *Whitney’s „Choice...”*, i. m., 296, 309.

1960-as években Varga László, s a Shakespeare-re gyakorolt Zsámboky-hatás az újabb kutatásokban is visszatérő motívum.⁵

Az 1970-es évek óta óriásira nőtt az irodalom Shakespeare, illetőleg a reneszánsz, manierista költészet és a vizuális művészetek, a verbális és vizuális retorika kapcsolatának témakörében.⁶ Ennek nyomán ma már általánosan elfogadott álláspont, hogy az emblematikus és ikonográfiai hagyomány ismerete gazdagíthatja az irodalmi szövegek megértését, segíthet a színpadon megjelenő cselekmények, jellemek, tárgyak jelentésrétegeinek feltárásában és az ikonográfiai vonatkozást hordozó verbális utalások megfejtésében. Másfelől viszont az irodalmi szövegekben található emblematikus, ikonográfiai vonatkozások, a szöveg által keltett képi asszociációk önmagukban még nem jelentik azt, hogy Shakespeare vagy bármely más szerző emblémáskönyvekből dolgozott, s az emblémák nem adnak biztos kulcsot a művek értelmezéséhez. Az újabb kutatás ismételten óvott a közvetlen Whitney–Shakespeare kapcsolatok keresésétől is. Shakespeare és az emblematika kapcsolatáról ma csak annyit állíthatunk teljes biztonsággal, hogy a közvetlen források helyett legfeljebb bizonyos párhuzamok, analógiák és lehetőségek határozhatók meg.⁷ A 16–17. századi költői képzelet létrehozott, illetőleg integrált olyan vizuális és verbális hatásokat is, amelyek kapcsolatban állhatnak ugyan az emblematikával, de az emblémáskönyvek csupán egyfajta szótárként használhatók a jelentés és a használat *bizonyos* változatainak dokumentálására. Az emblematika a reneszánsz és a manierizmus hermeneutikájának egyik megnyilvánulásaként értelmezhető, melyben a vizuális kép a tudás kreatív, esztétikai használatával az analógia révén spiritualizálódik, s az elvontság szintjén új értelmet nyer, amit minden esetben a szűkebb vagy tágabb kontextus határoz meg.⁸ Ez egyben azt is jelenti, hogy rendkívül körültekintőnek kell lennünk az irodalmi szövegek ikonográfiai forrásainak, emblematikus összetevőinek keresésében.

5 VARGA László, *Sámboky (Sambucus) János filológiai és költői munkássága*, I–II, gépirat, Debrecen, 1963; Uő., *Sámboky (Sambucus) János emblémái*, Könyv és Könyvtár, 4(1964), 193–226; 5(1965), 181–243; TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon: Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig*, Bp., 1988, 185.

6 Peter M. DALY, *Teaching Shakespeare and the Emblem: A Lecture and Bibliography*, Acadia University, 1993; Uő., *Shakespeare and the emblem: The use of evidence and analogy in establishing iconographic and emblematic effects in the plays = Shakespeare and the Emblem: Studies in Renaissance Iconography and Iconology*, ed. Tibor FABINY, Szeged, 1984, 117–187; Peter M. DALY, Mary V. SILCOX, *Corpus Librorum Emblematum – The English Emblem: Bibliography of Secondary Literature*, München etc., 1990.

7 Joan Larsen KLEIN, *Hamlet, IV. ii. 12–21 and Whitney's A Choice of Emblemes*, Notes and Queries, 23(1976), 158–161; Bernard RICHARDS, *Whitney's Influence on Shakespeare's Sonnets 11 and 112, and on Donne's Third Satire*, Uo., 27(1980), 160–161; John HORDEN, *Note to the reprint edition of Whitney's A Choice of Emblemes (1586)*, Menston, 1969; vö. H. G. RUSCHE, *Two Proverbial Images in Whitney's „A Choice of Emblemes” and Marlowe's „The Jew of Malta”*, Notes and Queries, 11(1964), 261; Gayle Edward WILSON, *Emblemes in Paradise Regained*, Milton Quarterly, 6(1972), 77–81.

8 FABINY Tibor, *Rossz ízlés vagy művészi érték? Megjegyzések az embléma elméletéhez = A reneszánsz szimbolizmus: Ikonográfia, emblematika, Shakespeare*, szerk. Uő., PÁL József, SZÖNYI György Endre, Szeged, 1987, 21–38, itt: 31–32.

Whitney Zsámboky-adaptációi a sajátos keletkezéstörténet és megvalósítás miatt fontos részét alkotják az *Emblemata* feldolgozatlan európai hatástörténetének. A két mű összevetése az angol szerző adaptációs gyakorlatának vizsgálata mellett lehetőséget kínál a későhumanista epigrammatika és emblematika 16. század végi átalakulásának, továbbá az irodalmi és képzőművészeti hagyomány kölcsönhatásának bemutatására. Az összevetés rávilágít a két szerző önértelmezésének, emblémáfelfogásának, munkamódszerének különbségeire, s segíti a vizuálisan is kifejezhető toposzokban való gondolkodás mechanizmusainak és e mechanizmusok változásának megragadását. Az elemzés remélhetőleg hozzájárul az embléma-forma összetett hagyományozódási folyamatának és „működésének” megértéséhez, s elősegíti a két mű pontosabb elhelyezését a műfaj történetében.

Az Emblemata

Zsámboky gyűjteményét a szakirodalom az antik mintákon tájékozódó manierista emblémaköltészet elmélkedő, moralizáló ágának első jelentős dokumentumaként tartja számon. Alapvető vonása az erős sztoicizmus, a didaktikus jelleg és a keresztény humanista irányultság, s a mű éles fényt vet szerzője emblémáfelfogására és személyes beállítottságára.⁹ Zsámboky emblémaértelmezése az allegorikus imitációt középpontba állító költészetfelfogásába illeszkedik. Az előszóban adott meghatározás, amely Alciato, Bocchi és Giovio, illetőleg Ramus felfogásának beható ismeretét tükrözi, az embléma rejtett, átvitt jelentését, ezoterikus jellegét hangsúlyozza, amellyel értelmezési kísérletekre, egyben a jobb életre, helyes magatartásra szeretné ösztönözni olvasóit.¹⁰ Zsámboky a különféle antik versformák beható ismeretét tükröző, azokat egyénien variáló epigrammákat írt, amelyeket aztán a saját maga és a kiadó által megbízott mesterek utólag illusztráltak. Ebből következik, hogy a képek nem járulnak hozzá lényegesen a szövegek jelentéséhez, csupán megkönnyítik azok megértését; az emblémakép és az epigrammák jelentése figuratív, analóg viszonyban áll egymással.

Témáit Zsámboky nagyjából az emberi világ, a mindennapi élet jelenségeiből, illetőleg a természetből és a mitológiából merítette. A természeti témák egy része ugyancsak antik irodalmi előképekre megy vissza. Közülük többet ő alkalmazott elsőként emblematikus összefüggésben, s ezzel megalapozta azok további hagyományozódását. Törekedett az

9 Holger HOMANN, *Studien zur Emblematik des 16. Jahrhunderts: Sebastian Brant, Andrea Alciati, Johannes Sambucus, Mathias Holtzwardt, Nicolaus Taurellus*, Utrecht, 1971, 43–78. A könyv ismertetése: KLANICZAY Tibor, *ItK*, 79(1975), 246–247.

10 Ioannes SAMBUCUS, *Emblemata*, Antverpiae, 1564, 3–7. Az első kiadásra a továbbiakban Zs rövidítéssel, a későbbi kiadásokra Zs betűvel, évszámmal és lapszámmal hivatkozunk. Vö. TÉGLÁSY, *i. m.*, 92–117; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Emblémaelméletek Magyarországon a XVI–XVIII. században = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1996, 171–197, itt: 181–182; Denis L. DRYSDALL, *Johannes Sambucus, „De emblemate” (text and translation)*, *Emblematica*, 5(1991), 111–120.

élet lehetőleg minél szélesebb területének átfogására: életvezetési javaslatainak súlypontjai az egyén magánszférája mellett az egyes ember viszonya a nyilvánossághoz és a transzcendens értékekhez, különös tekintettel az erények és vétkek, valamint a Fortuna témájára.¹¹ Gyakran indult ki állatmesékből, s mottóként az értelmezést kívánó, rejtélyes kifejezések, szókapcsolatok mellett felhasznált szólásokat, közmondásokat is. Szerkezeti szempontból epigrammái három fő típusba sorolhatók, a típusok között számos átmenet található. Az első, amikor a tárgyra, tételre való utalással, annak megnevezésével, leírással vagy elbeszélő tudósítással indít, s ezt követi a kifejtő érvelés és az ebből levont általános jelentés, erkölcsi tanítás felmutatása. A második típusban egy általános megállapítás vezeti be a témát, ami egyben jelzi az értelmezés irányát, s ezt követi a konkrét tárgyi vagy képi utalás kifejtése. A harmadik típusban hiányzik, vagy csak nagyon áttételes az utalás egy konkrét témára, s elvont reflexiók alkotják a gondolatmenetet.¹² Előfordul, hogy a leírás és az értelmezés párhuzama a szintaktikában is megjelenik. A láncszerű szerkezet mellett Zsámboky különösen kedvelte az ellentétes adottságok, helyzetek egymás mellé állítását, a keretes szerkesztést és a kérdés–felelet formát, s többször előfordul állatok és élettelen tárgyak megszólaltatása.

Mindezek a tulajdonságok együttesen azt eredményezték, hogy az összeállítás a 16. század utolsó harmadának egyik legkedveltebb, legtöbbször kiadott emblémagyűjteménye lett, s már az 1570-es évek végén a legismertebbek közé számított: 1564–1599 között hat latin kiadást ért meg, s 1566-ban holland, 1567-ben francia fordításban is megjelent. A fordítások az 1564-es első kiadásra mennek vissza.¹³ Az 1599-es lyoni kiadás kivételével a kiadások és a fordítások Christoph Plantin antwerpeni nyomdájában jelentek meg. Anélkül, hogy elébe vágnánk a kiadástörténet feltárásának és a különböző kiadások részletes összevetésének, itt elég annyit megjegyezni, hogy míg az 1564-es kiadás 166 emblémát és nyolc lapnyi éremrajzot tartalmaz, az 1566-os kiadásban – az eredeti sorrend meghagyása mellett – 56 új embléma, 47 új, valójában 1555-ben, első padovai tartózkodása alatt egyszer már közzétett, kép nélküli epigramma és további 44 éremrajz található. A két kiadás között ezenkívül több kisebb eltérés van az epigrammák szövegében, a mottókban és az illusztrációkban. Az 1569-es harmadik kiadásban a nyolcadrét alak miatt elhagyták a fametszetek keretdíszzeit, s helyenként megváltoztatták az emblémák sorrendjét is. Az ezt követő kiadások mind erre mennek vissza, anyaguk az ortográfiai eltérésektől és az új szedésből adódó szedéshibáktól eltekintve azonos.

11 August BUCK, *Joannes Sambucus: Emblemata. Antwerpiae, 1564* (a hasonmás kiadás kísérőtanulmánya), Bp., 1982, 25–36.

12 HOMANN, *i. m.*, 69.

13 Az 1564-es latin, az 1566-os holland és az 1567-es francia kiadás párhuzamos faksimile kiadása: ed. Leon VOET, *De Gulden Passer*, 58–59(1980–1981), 60(1982). Vö. Endre BACH, *Un humaniste hongrois en France: Jean Sambucus et ses relations littéraires (1551–1584)*, Szeged, 1932, 53–58; Zsámboky holland fordítójához vö. Karel PORTEMAN, *Nederlandse embleemtheorie: Van Marcus Antonius Gillis (1566) tot Jacob Cats (1818) = Wort und Bild in der niederländischen Kunst und Literatur des 17. Jahrhunderts*, hg. H. VEKEMAN, J. MÜLLER-HOFSTEDE, Erfstadt, 1983, 1–6.

A gyűjtemény széles körű használatát tanúsítják a fennmaradt példányok egykorú használói bejegyzései¹⁴ és a metszetek utólagos kiszínezése.¹⁵ Zsámboky könyvét gyakran kötötték egybe Alciato¹⁶ és Hadrianus Junius¹⁷ emblémagyűjteményeivel. A mű, illetőleg az emblémaszerző Zsámboky kortársi értékelését mutatja például az Alciátót kommentáló Claude Mignault Zsámbokyra vonatkozó elismerő megjegyzése,¹⁸ Hadrianus Junius Zsámbokynak ajánlott emblémája (címermagyarázata), s hogy Nicolaus Reusner saját emblémagyűjteményében a Zsámbokyt magasztaló embléma mellett a kor szokásának megfelelően közölte Zsámboky két, Reusnert dicsőítő epigrammáját és egy hozzá írt levelét.¹⁹ Zsámboky összeállítását, különösen a negyedréti alakú első és második kiadást gyakran használták *album amicorum*ként: Klose repertórium a 16. századból összesen 24 ilyen példányt említ, számuk a valóságban ennél jóval több lehetett.²⁰ Az 1566-os kiadás egy példánya például az emblémaszerzők között előkelő helyen számon tartott Daniel Cramer tulajdonában volt *album amicorum*ként.²¹ A mű széles körű elterjedtségét mutatja az is, hogy több példánya eljutott az angol reneszánsz magánkönyvtárakba, így például William Napper, John Tatham, Thomas Knyvett,²² Andrew Perne és Thomas Lorkin gyűjteményébe, s megvolt Robert Burton²³ és – egy 1580-as kiadású Alciatóhoz kötve – Goethe könyvtárában is.²⁴ A Zsámbokyt forrásként használó emblémaszerzők közül példaként csupán Joachim Camerarius és Giovanni Ferro de Rotarij nevére utalunk.²⁵

14 Így pl. Stirling-Maxwell Collection, University Library, Glasgow: Zs 1566: SM 948, SM 948A; British Library: Zs 1566: 12314.bb.7.(1), Zs: 1069.b.17.(1).

15 Így pl. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel: Zs 1569: 154.18Eth.

16 Így pl. British Library: Zs 1566: 12303.cc.50.(1).

17 Így pl. British Library: Zs 1569: 12305.a.23(1), Zs 1566: 12314.bb.7.(1).

18 Idézi VARGA, *Sámboky (Sambucus) János emblémái, i. m.*, I, 213.

19 *Uo.*, 219–220.

20 Wolfgang KLOSE, *Corpus Alborum amicorum – CAAC: Beschreibendes Verzeichnis der Stammbücher des 16. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1988.

21 KLOSE, *i. m.*, 156.

22 *Private Libraries in Renaissance England: A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-Lists*, I–IV, ed. R. J. FEHRENBACH, E. S. LEEDHAM-GREEN, Binghamton–Barlborough, 1992–1995, III, 82.99. (Napper); III, 112.219. (Tatham); D. J. MCKITTERICK, *The Library of Sir Thomas Knyvett of Ashwellthorpe c. 1539–1618*, Cambridge, 1978, 138, no. 1186. (Knyvett).

23 *Books in Cambridge Inventories: Book-Lists from Vice-Chancellor's Court Probate Inventories in the Tudor and Stuart Periods*, I–II, ed. E. S. LEEDHAM-GREEN, Cambridge, 1986, I, 426, no. 86; 499, no. 185; Nicolas K. KIESSLING, *The Library of Robert Burton*, Oxford, 1988, no. 1406.

24 *Goethes Bibliothek: Katalog*, bearb. Hans RUPPERT, Weimar, 1958, no. 1478.

25 VARGA, *i. m.*, I, 220 (Camerarius); Giovanni FERRO DE ROTARIJ, *Teatro d'imprese*, Venetia, 1623, I, 280; II, 599.

A Choice of Emblemes

Geffrey Whitney összeállítása időben az ötödik angol emblémagyűjtemény, mivel egyaránt megelőzte Jan van der Noot, Paolo Giovio és Lodovico Domenichi egy-egy művének fordítása, valamint Thomas Palmer Leicester grófjának ajánlott kézírata.²⁶ A fordítások, adaptációk kiemelkedő szerepe az Erzsébet-kor irodalmában általában ismert, s a fordítók közül többen figyelemre méltó kifejezőképességgel rendelkeztek. Whitney művének jelentőségét elsősorban az adja, hogy reprezentatív formában összegzi a műfaj keletkezése óta eltelt mintegy ötven évben született fontosabb kontinentális gyűjteményeket, s anyagukat nagymértékben átformálva közvetíti a műfajtörténet új szakasza és az angol nyelvterület felé. Hatása az angol irodalom és képzőművészet történetére kétségbevonhatatlan. Az összeállítás a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint jóval több, mint egy későhumanista költő imitációs gyakorlata, s Whitney nem minősíthető egyszerűen minden eredetiséget nélkülöző fordítónak vagy összeállítónak. Kiaknázott forrásait figyelemre méltó szabadsággal kezeli, az imitáció széles skáláján mozog, s választott témáit, közhelyeit a szövegbe szőtt finom utalásokkal és az új ajánlásokkal meghatározott személyekre, történelmi helyzetekre és eszmékre vonatkoztatja. Nem önmagáért gyűjtötte az anyagot, s nem egyszerűen egy antológia összeállítására törekedett, hanem aktuális mondanivalót akart szolgálni.²⁷ Mindezzel jelentős egyéni invencióról tesz tanúságot, s megállja az összehasonlítást a kortárs neolatin és nemzeti nyelvű emblémaszerzőkkel.

A gyűjtemény tágabb eszmei környezetét az a Sidney–Leicester kör alkotta, amely hatékonyan támogatta az angol költői reneszánsz kibontakozását, s melynek céljai szoros kapcsolatban álltak egy protestáns államszövetség kulturális eszméivel és célkitűzéseivel.²⁸ A keletkezéstörténet meghatározó mozzanata a gyűjtemény kompilatív jellege: a nyomtatvány mintegy kétszázötven emblémájának túlnyomó többségét Whitney nyolc szerzőtől, így mindenekelőtt Alciato és Zsámboky, valamint csökkenő arányban Claude Paradin, Hadrianus Junius, Gabriel Faernus, Guillaume La Perriere, Barthélemy Aneau és Georgette de Montenay műveiből adaptálta. Az újonnan készített, részben különböző forrásokból kompilált emblémák száma mindössze tizenöt. A nyomtatvány emblémáinak mintegy ötödrészt Whitney Zsámbokytól merítette: az 51 átvételből 41 már az első kiadásban megvolt (közülük egy mottó és szöveg nélküli éremrajz, Zs 234 – W 186), tíz a bővített kiadásokból ismert. Az átvételek nagyobbik része a nyomtatvány első részében található. A kéziratban Zsámbokytól még csupán 44 átvétel van; Whitney ebből 43-at közölt a nyomtatványban, és további nyolc új emblémát vett át tőle.

Az 1585. november 28-án Robert Dudleynek, Leicester grófjának ajánlott illusztrált kézirat és a nyomtatvány módszeres összevetése azt mutatja, hogy Whitney időközben

26 *Index Emblematicus*, i. m., I; John MANNING, *Whitney's Choice of Emblemes: a reassessment*, *Renaissance Studies*, 4(1990), 155–200.

27 John MANNING, *Introduction to A Choice of Emblemes: Facsimile edition*, Aldershot, 1989, 1–13.

28 Michael BATH, *Anglo–Dutch Relations in the Field of the Emblem = Emblems in Glasgow: A Collection of Essays drawing on the Stirling Maxwell Collection in Glasgow University Library*, ed. Alison ADAMS, Glasgow, 1992, 25–46, itt: 31.

módosította korábbi elképzelését, s több változtatást hajtott végre a kéziratához képest.²⁹ Az új forrásként megjelenő Faernus és de Montenay 16+9 emblémája a kéziratban nem szerepel. Ezenkívül a kéziratához képest negyven további új embléma van a nyomtatványban, míg a kézirat 13 emblémája ebben nem szerepel. A kézirat és a könyv funkcionális különbségét figyelembe véve megállapítható, hogy a kihagyott emblémák nem illettek a könyv koncepciójába, s a szerző és patrónusa közti viszonyra, illetőleg a patrónus helyzetére vetnek fényt elsősorban. Másfelől Whitney elhagyott olyan emblémákat is, amelyek nemzeti, patriotisztikus színezetűek, túlságosan arisztokratikus jellegűek, illetőleg amelyek Leicestert és más angolokat, valamint a követendő politikát dicsőítik.³⁰ A szerzői koncepciónak ez a megváltozása jelzi az elmozdulást a személyes gratulációtól az általános erkölcsi reflexió felé. Ettől eltekintve a kiadvány követi a két részre osztott kézirat szerkezetét, s a keretszövegek után az első rész 113, a második 135 emblémát tartalmaz.

A kézirat kézhezvétele után tíz nappal Leicester a spanyol megszállók elleni hadjáratot támogató angol erők generálisaként Németalföldre ment, ahova be nem sorozott létszámförlöttként Whitney is hamarosan követte. Whitney beiratkozott a leideni egyetemre, s a mű megjelentetésének és átdolgozásának gondolata ekkor érlelődhetett meg benne. Körülbelül három-négy hónap alatt a Plantin által korábban kiadott, s Whitney által forrásként használt emblémáskönyvek illusztrációs anyagából kiválogatott több mint kétszáz fadúcot, új metszeteket készíttetett, s ekkor készült a kéziratban nem szereplő több mint hatvan epigramma és a latin nyelvű marginális jegyzetek többsége.³¹ A kézirat rajzolójának hozzáadásai és elhagyásai, valamint az eredeti művek fametszeteinek átvétele következtében a kiadvány szövegei és metszetei között kisebb-nagyobb eltérések jöttek létre. A nyomdai előkészületek közbeni sietségre utal az is, hogy egy kivétellel az újonnan készített emblémaanyag és az eredetileg nem Plantintól kiadott gyűjteményekből átemelt valamennyi embléma a mű második részében kapott helyet.

Míg az emblémákat megelőző dedikációs lapok Whitneyt és patrónusát dicsőítik, az epigrammák ajánlásainak címzettjei között van nemcsak Erzsébet királynő, Philip Sidney és Robert Dudley, hanem olyan leideni humanisták, mint Justus Lipsius, Bonaventura Vulcanius, az egyetem görög professzora, Petrus Colvius, Apuleius sajtó alá rendezője, és fiával együtt a Magyarországon is ismert Janus Dousa, az egyetem rektora és Németalföld angliai nagykövete. A változtatások elsősorban arra irányultak, hogy a mű könnyebben befogadhatóvá váljon a németalföldi humanista olvasóknak. A speciális kiadási körülmények, a nyomtatvány kéziratához viszonyított eltérései és bizonyos tartalmi vonatkozások néhány kutatót arra a feltételezésre indítottak, hogy a könyvnek szerepet szántak az

29 Mason TUNG, *Whitney's A Choice of Emblemes Revisited: A Comparative Study of the Manuscript and the Printed Version*, *Studies in Bibliography*, 29(1976), 32–101. Whitney kézírata: Harvard College Library, Ms. Typ. 14.

30 John MANNING, *Geffrey Whitney's Unpublished Emblems: Further Evidence of Indebtedness to Continental Traditions = The English Emblem and the Continental Tradition*, ed. Peter M. DALY, New York, 1988, 83–107.

31 Mason TUNG, *Emblematic Inventions of Alciati and Whitney*, *English Miscellany*, 24(1973–1974), 9–17; Uő., *Whitney's A Choice of Emblemes*, i. m., 37–40.

angolok Leicester által vezetett németalföldi beavatkozását kísérő eszmei, politikai hadjáratban.³²

A gyűjtemény a neolatin költői *lusus* szellemében összeállított, összetett adaptációs folyamaton átment, lazán szervezett emblémafüzér, melyben a versek túlnyomó többsége már meglévő képek és szövegek messzemenő figyelembevételével készült.³³ Mint már utaltunk rá, az emblémák nyomtatványbeli rendjét erősen befolyásolta a Plantin nyomda fametszetállománya: a 247 emblémaképből 207 korábban már megjelent dúcra készült, 25-öt más forrásokból másoltak és csak 15-öt terveztek újonnan. Az emblémák elrendezése nem követ tematikus vagy más rendet, nem fedezhető fel átfogó szerkezeti elgondolás, s legfőbb jellemző a rövid sorozatok megsokszorozása, bővítése. Az emblémák rendje a nyomtatványban alapvetően eltér a kézirat sorrendjétől, ami tudatos szerkesztői szándékra utal. A kézirat és kisebb mértékben a nyomtatvány is tükrözi a törekvést, hogy egy forrásból háromnál több embléma ne álljon egymás után. Így például a Zsámboky-adaptációk között kettő-kettő közvetlenül egymást követően csupán hét esetben fordul elő a nyomtatványban, de ezek is a forrás különböző helyéről származnak.

Az első rész emblémái gyakran elővételezik a második rész egyes darabjait, míg a második részben lévők gyakran módosítják, megvilágítják vagy támogatják az elsőben lévőket. Ugyanaz a téma más-más megközelítésben többször előfordul, s a könyv szerkezeti középpontjában elhelyezett Janus-embléma, amely egyébként nem Zsámboky-adaptáció, külön is felhívja a figyelmet a szerző alapvetően kétirányú nézőpontjára: az azonos témák különböző szempontok szerinti feldolgozására. További jellemző a kedvelt témák, így például a történelem és a jelen, a kezdet és a vég, a háború és a béke szembeállításának, a hajózás, a jog, az udvar és az anyagi gazdagság sajátosságai bemutatásának, valamint a tétlenség, a hipokrizis és a hamis barátság megvetésének, bírálatának ismétlődése. Többször megfigyelhető a rokon témák egymás mellé helyezése, illetőleg hogy a szomszédos emblémák hasonló tanulságot kínálnak.³⁴ Más alkalommal egymás mellett található az azonos szimbólumok különböző értelmezése, s megfigyelhetjük az ajánlások címzettje alapján történt egymás mellé rendelőt is. Az első és a második részt lezáró emblémák egyértelműen a megpihenés, illetőleg a befejezés gondolatára utalnak.

A Zsámbokytól merített emblémák tematikus megoszlása jelzi Whitney további válogatási szempontjait és személyes érdeklődését. A különböző vétkek (pl. gyűlölet, ellenségeskedés, hiszékenység, dicsőiségvágy) és erények (pl. kötelességteljesítés, bizalom, gyermek- és hazaszeretet) bemutatása mellett nagy szerepet kaptak az élet visszas jelenségeivel kapcsolatos, az élet veszélyeire (pl. a véletlen hatalmára, a szerencse bizonytalanságára) figyelmeztető és a velük szembeni védekezésre felkészítő szövegek. Az átvételek ismétlődő témái között van például az álnokság, a mértéktelenség, a fősvénység és az önpusztító szenvedélyek bírálata, illetőleg a megpihenés szükségességének hangsúlyozása. A közhely-

32 MANNING, *Introduction*, i. m., 1–2; Uő., *Whitney's*, i. m., 161; BATH, *Anglo-Dutch Relations*, 31–32; vö. KLANICZAY Tibor, *A németalföldi humanizmus és a magyarországi reneszánsz költészet* = Uő., *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973, 211–225.

33 Vö. Elisabeth See WATSON, *Achille Bocchi and the Emblem Book as Symbolic Form*, Cambridge, 1993, 13–14.

34 TUNG, *Whitney's A Choice of Emblemes*, i. m., 43; MANNING, *Introduction*, i. m., 7–10.

szerű témák, toposzok (pl. mindent a maga idejében, mulandóság, a földi javak megfelelő használata) mellett Whitney átvett néhány, az emblémairodalomban aránylag ritkán előforduló témát is, mint pl. a hiányzó mecénatúra bírálata, a távolság előnyeinek bemutatása a hírnév kialakulásában és a szépségnek mint fegyvernek az értelmezése.

Az újabb szakirodalomban felvetődött olyan értelmezés, amely szerint a gyűjtemény az emberi élet zárandóklatként, az Istennel való egyesülés útjaként, egyfajta lelki utazásként való felfogására épül.³⁵ A „túlvilági ideológia” meghatározó szerepe mellett ezt látszik igazolni a de Montenay műve kompozíciójával megfigyelhető párhuzam, valamint a mű végére helyezett nagyszámú de Montenay-adaptáció, amelyek közvetlenül a zárandóklat-témával vagy azzal rokon eszmékkel, értékekkel foglalkoznak. Összességében tehát Whitney gyűjteménye a műfaj tematikusan és szerkezetileg többszörösen rétegzett, komplex példája, melynek meghatározó vonása a többértelműség.

További fontos sajátosság a nagyszámú lapszéli kommentár és idézet, amelyekkel Whitney valósággal körülbástyázza az epigrammákat, s amelyek túl azon, hogy segítették a tartalom megértését, megfelelnek a humanista kommentárgyakorlat elvárásainak. Az annotációk tanúsítják a szerző jártasságát a közös humanista tudásanyagban, s kiterjedt alkalmazásukban felismerhető a kommentárral ellátott korábbi és kortárs emblémásművek hatása is. Ezen túlmenően a jegyzetek segítik a mai kutatást az ún. újonnan készített emblémák forrásainak azonosításában, s közvetve utalnak a Whitney által kiaknázott emblémaszerzők – köztük Zsámboky – ismeretlen forrásaira. A kulturális közvetítés miniatűr műfajának tekinthető annotációk hivatkozásai általában pontosak, s jelzik a közvetett források nagyarányú igénybevételét. Ugyanazt az idézetet Whitney többször is felhasználta. Előfordult, hogy ellenőrizte közvetett forrásait, s azoknál teljesebb szöveget, hivatkozást közölt, illetőleg a közvetett forrásból merített jegyzethez saját forrásból származó idézetet kapcsolt. Az összesen 414 annotáció több mint öthatod része közvetlen auktoridézet, a fennmaradó rész a forrásként használt emblémásművek kommentárjaiból és margináliáiból származó másodlagos átvétel.³⁶

A jegyzetekben idézett auktorok többsége tankönyvekből is jól ismert görög és latin klasszikus szerző. Whitney a legtöbb, mintegy nyolcvan alkalommal Ovidiust idézi, s minden fő művére utal. A másik kedvelt auktor Horatius. Húsz fölötti hivatkozás található a Bibliára és Nicolaus Reusner műveire, a tíz és húsz közötti hivatkozással szereplő klasszikus auktorok Vergilius, Propertius, Ailianos, Plinius, Claudianus és Seneca. Az egynél többször idézett antik auktorok többek között még Appianus, Ausonius, Cicero, Aulus Gellius, Plautus, Plutarchos, Terentius és Valerius Maximus. A jegyzetekben hivatkozott reneszánsz szerzők között van például Petrarca, Aeneas Silvius Piccolomini, Angelo Poliziano, Coelius Augustinus Curio, Joachim du Bellay, Antonio de Guevara, Morus Tamás, Erasmus és Georgius Sabinus, ezek egy részét Whitney Mignault közvetítésével idézte. A kortárs emblémaszerzők közül Whitney a jegyzetekben legtöbbet idézett Alciato

35 Kenneth BORRIS, M. Morgan HOLMES, *Whitney's Choice of Emblems: Anglo-Dutch Politics and the Order of Ideal Repatriation*, *Emblematica*, 8(1994), 81–132.

36 TUNG, *Whitney's A Choice of Emblems*, i. m., 63–64; Uő., *Whitney's Marginal References: Corrections and Addenda to the Index Emblematicus*, *Emblematica*, 5(1991), 379–389.

és Reusner mellett Aneau művére három, míg Juniusra és Zsámbokyra egy-egy alkalommal hivatkozik.

Nem hagyható említés nélkül, hogy a gyűjtemény utóélete alapvetően különbözik az *Emblematáétól*. Új kiadása vagy fordítása nem készült, amiben közrejátszott az is, hogy a mű a Leicester vezette katonai vállalkozás kudarcát követően nagyrészt aktualitását veszítette, s hogy az ilyen típusú emblémák lassan kimentek a divatból. A könyv megjelenése után néhány hónappal Sidney meghalt, s két év múlva Leicester is követte. Patrónusai halálával Whitney irodalmi reményei szertefoszlottak, visszavonult birtokára, s többet nem írt. Ehhez járul, hogy a gyűjtemény poétikailag sem előre, hanem visszafelé mutat.³⁷ Whitney ismerhette ugyan kéziratban Sidney poétikai traktátusát, maga a gyűjtemény azonban nem tükrözi annak hatását. A fennmaradt példányok egy része Whitney könyvének intenzív használatát tanúsítja.³⁸

Whitney imitációs és adaptációs gyakorlata

Annak eldöntését, hogy Whitney az *Emblemata* melyik bővített kiadását használta, több tényező nehezíti. Elvileg ugyanis az 1566–1584 között megjelent négy kiadás közül bármelyiket használhatta, s nem kizárható a francia fordítás, valamint egyszerre több kiadás figyelembevétele sem. További nehezítő körülmény, hogy nem tisztázott pontosan a különböző Zsámboky-kiadások szövegállományának változása. A nehézségeket fokozza a mű mellérendelő szerkesztése: az a körülmény, hogy Whitney az egyes emblémát tekintette alapegységnek, ezeket tetszőlegesen mozgatta, s nem használt egymáshoz kötött, alárendelő sorozatokat, mint például később a jezsuita gyűjtemények. A kérdés tisztázása külön tanulmányt igényel, s a megoldás nem teljesen reménytelen, mivel a számba jöhető kiadások száma jóval alacsonyabb, mint például az 1586 előtti Alciato-kiadásoké.

A két gyűjtemény egymással kapcsolatban álló anyagának összevetését először az emblémák fő szerkezeti egységei szerint végezzük. Ezt követően a Zsámboky-epigrammák átdolgozásának sajátosságait és az adaptáció fő típusait mutatjuk be példák segítségével.

Whitney mottóiról megállapítható volt, hogy a kéziratból a nyomtatványba átvett 180 embléma közül 155-nek ugyanaz a mottója, mint a forrásokban. A nyomtatványban 79 esetben van eltérés a forrás mottójától, ebből 11 kisebb változás, mint például a következők:

Zs 14: Conscientia integra, laurus

W 16: Murus aeneus, sana conscientia

Zs 1564, 62: Vsus, non lectio prudentes facit

Zs 1566, 56: Vsus libri, non lectio prudentes facit

W 171: Vsus libri, non lectio

³⁷ MANNING, *Whitney's*, i. m., 199–200.

³⁸ Így pl. British Library, C.57.1.2, 89.3.11.

A változtatások fő célja a mottókban a következtetlenségek kiküszöbölése és a szinonimák használata mellett a morális vonatkozások kiemelése és az összhang növelése az epigrammákkal. A kézirattal történt összevetés több esetben tanúsítja a mottók egyszerűsítését, illetőleg a visszatérést a forrás mottójához.³⁹

Zs 198: Fictus amicus

Ms. fol. 76^v: Non vulpina vestis sed cor parvum sub amici specie latens, periculosissimum

W 124: Amicitia fucata vitanda

A következő példában Whitney a kézirat mottóját átemelte a vers végére, és jelezte forrását („Horat. lib. 1. Epist. 2.”):

Zs 110: Non dolo, sed virtute

Ms. fol. 43^v: Quidquid delirant reges, plectunt Ahiui⁴⁰

W 58: Non dolo, sed vi.

Whitney munkamódszerére utal, amikor egy mottó lefordítva beépül egy másik epigrammába, illetőleg a kéziratban megtartja a forrás mottóját, a nyomtatványban azonban megváltoztatja. Az idézett példában a kézirat mottója Paradintól, a nyomtatványé viszont egy Zsámboky-emblémából származik (Zs 1566, 206), míg a vers Paradint követi (*Symbola Heroica*, Antwerpen, 1567):

Par 154: Vltorius ne tende odijs

W 143: Vndice fato

A következő példában Whitney az eredeti mottót teljesen újjal cserélte fel:

Zs 183: Canis queritur nimium nocere

W 140: Feriunt summos fulmina montes

Az új mottó nem utal a fametszetre, mint Zsámbokynál, hanem megismétli a Whitney-mű 59. lapján olvasható epigrammához illesztett Horatius-idézet utolsó szavait (Carm. 2, 10, 12–13). Az új mottó harmonikusabb illeszkedése érdekében Whitney a vershez egy harmadik szakaszt írt, amelynek megfelelője Zsámbokynál teljesen hiányzik.

A *picturákról* általában elmondható, hogy a kézirat grafikus következetesen törekedett a kép és vers közti kapcsolat szorosabbá tételére. Kép és vers között eltérés elsősorban ott figyelhető meg, ahol a rajzokat a nyomtatványban a mintával azonos fametszetekkel helyettesítették és Whitneynek nem volt ideje a szöveg átdolgozására. A Zsámboky-illusztrációra visszanyúló 44 rajz közül csupán három tér el jelentősen az előképtől, de a

39 TUNG, *Whitney's A Choice of Emblemes*, i. m., 43–46.

40 HOR. epist. 1, 2, 14. Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi.

Frontis nulla fides.
Achilli Statio Lusitano.

CUNCTIS Deus creauit
Quaecumque terra, & vndis;
Signum dedit, pateret
Natura singulorum vt.
Latratibus canis sic
Sue indicem dat ire.
Taurus monet furorem
Quod cornuis petendo
Ledit, venena caudis
Serpens gerit, timendus
Et scorpis canetur.
Est nuda frons, sed index
Mortalibus negatus,
Vt nosse quis bonus sit
Nequeus, tibi à maloque
Dum tempus est cauere.
Dextra tenet tabellam
Rasam, notis nec vllis
Insignem, amicus vt sit
Qualis tuus, colis quem
Tot sedulus per annos.
Scribis mihi potes si,
Num candide, dolo ne
Tecum egit, at recusas.

Frontis nulla fides.

Ad LaSip. inueniet Dn. Edm. Freaks, & Dn. Anth. Alcock.

Tha lions roare: the Bores their tusktes do whet.
The Gryphins graspe their tallantes in their ire:
The dogges do barke; the bulles, with hornes doe threat.
The Serpentes hisse, with eyes as redde as fire.

But man is made, of such a seemelie shape,
That frende, or foe, is not discern'd by face:
Then harde it is the wickeds wiles to scape,
Since that the bad, doe maske with honest grace.

And Hypocrites, haue Godlie wordes at will,
And rauening wolues, in skinned lamber doe lurke;
And CAIM doth seeke, his brother for to kill,
And sainctes in shewe, with IVDAS hartes doe worke.

Nowe, since the good no cognizance doe beare,
To reache vs, whome wee chieftie should embrace:
But that the same the wicked sorte doe weare,
And shewe them selues, like them in tuerthe case.

A table lo, heerein to you I sende,
Whereby you might remember still to write,
His wordes, and deedes, that beares the face of frende,
Before you choosc, such one for your delite.

And if at lengthe, yow trye him by his tuche,
And finde him hault, whereby you stand in dout,
No harte, nor hand, see that you ioyne with suche
But at the first, bee bould to raise him out.

Yet if by prooffe, my wordes, and deedes agree,
Then let mee still within your tables bee.

De vera Amicitia
Pontius Paulinus.
Anton. verbi Epist.
Hic nulla carnis
Lumen non solum refert
Falsitas, non turbiditas
Sed longa des vna.
Hic paritas, tota dea
adstruere vult, vel ora
Necquam amorem d'
infatigabilem, prout q'st
recedit
Corporis vna non, quod
vultus habere videtur.
MORALI, Sæm. 1
At pueri ut pueri, sit
non dissimilis animus.
Si quid sit verum non
falsitas, etc.

nyomtatványban itt is az eredeti dúcok szerepelnek.⁴¹ Jó példa erre a *Frontis nulla fides* mottójú, az ember kiismerhetetlenségére figyelmeztető embléma *picturája* (Zs 177 – W 100; 1. kép). A kép bal oldalán egy kutya elől szaladó férfi és egy, a jelenetet figyelő bika feje látható, a jobb oldalon ülő férfi egy harmadik alak által tartott táblára rajzol (fest). Zsámboky a versben egy kígyót és skorpiót is megemlít, ezeket azonban a kép nem ábrázolja. Whitney elhagyta a skorpiót, s az erkölcsi tanulság kiemelésére oroszlánt és griffet illesztett az epigrammába. A kézirat grafikusa megtartotta a szaladó férfit, a kutya és a bika motívumát, a két ülő férfit azonban két álló alakkal helyettesítette, egyikük kezében karddal, s új elemként a griff és egy vadkanfej mellett a kígyó és az oroszlán is megjelenik. Whitney epigrammája szerint a két álló alak nem más, mint Káin és Ábel, akik Zsámbokynál egyáltalán nem szerepelnek. A festő-jelenet elhagyása miatt Whitney jelentősen megrövidítette Zsámboky szövegét, s adaptációja a kéziratban a negyedik négysoros szakasszal végződik. Ezzel szemben a nyomtatványban Whitney egyszerűen elhagyta az utolsó verspárt, az epigrammához egy új négy- és egy hatsoros szakaszt illesztett, s így a *picturán* nem jelennek meg a szövegben említett képi motívumok. Mindebből érthető, hogy a műben közölt Zsámboky-metszet és Whitney epigrammája közti eltérések nem kis fejtörést okozhattak az egykorú olvasónak.

Whitney legtöbbször használt strófaformája a szextett, s a leggyakoribb verstípus két szextettből áll.⁴² Ezt követi az önmagában álló szextett előfordulása. A leghosszabb ilyen típusú vers nyolc strófából áll. Az *ababcc* rímelésű, egyrészes jambikus pentameter szextett különösen alkalmas formának bizonyult: az első négy sor rendszerint leírja a képet, s a két utolsó összegzi a morális tanulságot. A kétrészes szextettben az első többnyire exponálja a képet, a második moralizál. A második szextett első négy sora gyakran közbevetett *applicatio* az *explicatio*-ban jelzett emberi helyzetekre. A háromrészes szextett közel harmincsr forduló elő, s ez biztosította a legtágabb lehetőséget az *expositio*, az *applicatio*, a *moralisatio*, az általánosító megjegyzések és közhelyek változatos alkalmazására. A szextett mellett Whitney kedvelte még a jambikus hexameter és a jambikus heptameter változatából álló formát, a leghosszabb ilyen epigrammát harminc sorpár alkotja. Ennél jóval ritkábban használta a jambikus pentameterből álló négysoros, *abab* rímes formát, s a négy- és hatsoros szakaszok együttes alkalmazása egy versben csak kivételesen fordul elő.

A nyomtatvány kézírathoz képest végrehajtott szövegbeli változtatásai megerősítik a megfigyelést, hogy Whitney mindvégig szuverén módon bánt forrásaival, és nem ragaszkodott mereven saját megoldásaihoz sem. Előfordul, hogy a kézirat közvetlen beszédét indirekt állítássá alakítja, illetőleg a kézirat szó szerinti fordítása helyett szabad parafrázist ad. Másutt az eredeti disztichont lapszéli jegyzetként hozza, s a főszövegben szabad átköltést közöl. A változtatások jelentős része az értelem nyilvánvalóbbá tételét, az oksági viszonyok kiemelését, a tömörítést, a szöveg képhez való közelítését és a gazdaságosságot, esetleg a rímeltetést szolgálja.

Az emblémaversek adaptációs technikájáról általánosságban megállapítható, hogy az epigrammák mintegy felében Whitney többé-kevésbé pontosan követi a forrást. Másik

41 TUNG, *Whitney's A Choice of Emblemes*, i. m., 51–55.

42 Uo., 55–61.

Nullus dolus contra casum.
Ad Stephanum Gentilem, nobilem Genuensem.

QVIS non miratur noua quae spectacula nuper
Danubio sunt visa soluto?
Bruma gelu pingues late compresserat agros,
Plaustra uehebanturque per Istrum.
Accidit ad Regenspurgum, qua libera floret
Imperio vrbs, ut vulpis oberrans
Per glaciem & ludens concreto tergoe aquarum
Deciperetur, & rda veniret.
Fortè etenim frigus, medio dum Phœbus in axe
Versat equos, dissoluitur rina,
In parcesque abiit glacies, vulpecula praeceps
Corripitur, frusloque residet.
Atque ea dum metuit liquidum contingere flumen,
Hoc iter insolitumque natat,
Per medium fertur glacie alucum, donec anhelat
Vendobone capiat in oris.
Iam dic, quæ casus contra vigilantia profuit,
Quis dolus hæc caueatque futura.

Nullus dolus contra casum.

BEHOLD the craftie foxe,
Vppon Danubius plaies,
What time through froste, both man, and beaste,
Thereon did make their waies.
At length, with PHOEBUS beames,
The froste began to flake:
So that the yce with swelling streame,
To sundrie peeces brake.
Where, on a peece the foxe,
Doth to his tackling stande:
And in the sight of Regenspurg,
Came driuing by the Lande.
At which, the townesmen laugh'de,
And saied, this foxe, on Ice:
Doth shewe, no subtill craftie will serue,
When Chaunce doth throwe the dice.

Regitur satis mortale genus:
Nec sibi quisquam spondere potest
Firmum, & stabile: perq̃ casum
Volunt variis semper nobis
Mactanda vias, &c.

Socra in Oed.

2. kép

kedvelt eljárása a rövidebb-hosszabb bővítés, ezek száma kb. háromszor magasabb a rövidítésekénél. A két utóbbi módszer legszélsőségebb alkalmazása az Alciatótól és Zsámbokytól adaptált szövegekben található, ezek hosszúsága a legváltozatosabb. Míg rövidítéskor rendszerint megtartja a morális tanulságot, s a részleteket, utalásokat elhagyja vagy egyszerűsíti, a bővítés elsősorban a morális tanulság részletezését, alkalmazását szolgálja. A bővítések különösen a közhelyek, toposzok esetében jó lehetőséget kínáltak a szerző műveltségének, személyes érdeklődésének bemutatására, emellett megtalálhatók az eredeti tartalomtól való kisebb-nagyobb eltérések is. Előfordul, hogy egy nyolcsoros szakaszt huszonöt sorpárra bővít, másutt egy négysoros epigrammából nyolc szextettet készít.

A fordítás jellegű, tartalmilag hű adaptációkban csupán kisebb rövidítések fordulnak elő. Így pl. Whitney elhagyja a mitológiai utalásokat, a történet helyszínét és a szöveg valamely mellékmotívumát, illetőleg röviden összegzi az erkölcsi tanulságot.⁴³ Az eredetit aránylag pontosan követő fordításra és értelmezésre jó példa a *Nullus dolus contra casum* című epigramma (Zs 98 – W 22; 2. kép), amely a Dunán úszó jégtáblán rekedt róka földrajzilag meghatározott „exemplum jocosum”-ával figyelmeztet a véletlen, előre nem látható dolgok veszélyeire.⁴⁴ Zsámboky kilenc alkmani párversből álló, az elbeszélő formához jól illeszkedő daktilikus epódosát Whitney négy, jambikus pentameterekből álló szakaszban adja vissza, ami az eredetihez hasonlóan pergővé teszi az előadást. Zsámboky és Whitney epigrammáját egyaránt az eseményközelség határozza meg. Míg Zsámboky költői kérdéssel indít, Whitney rögtön belekezd a történetbe. A második és harmadik párversben Zsámboky a körülmények részletezésével fokozza az érdeklődést, majd antik képi utalást (Phoebus szekere) beleszöve adja elő a történetet. Whitney megtartja az antik utalást, de Zsámbokytól eltérően nem pontosan közli az esemény helyszínét, s míg Zsámboky az utolsó párversben az olvasóhoz fordul, s egyben a mottóra visszautaló kérdésbe rejti a fokozott éberségre figyelmeztető tanulságot, Whitney ugyanezt az esemény résztvevőinek, a rókát kifogóknak a szájába adja, s egy Seneca-idézzel toldja meg a verset. Megjegyzendő még: Holger Homannal ellentétben, aki szerint itt sokkal inkább egy illusztrált anekdotáról van szó, mint szorosabb értelemben vett emblémáról, mivel a talán valóságos történet nem ábrázolható kellőképpen egyetlen fametszeten, s róka helyett bármely más állat is szerepelhetne benne,⁴⁵ úgy véljük, hogy a kompozíció jó példa az exemplum és az embléma forma szoros kapcsolatára, s a róka szerepeltetése sem véletlen, mivel közismert ravaszsága, amelyre Zsámboky és Whitney egyaránt utal, hatásosan aláhúzza az eset tanulságát.

A jelentős szerkezeti átalakítások típusába sorolhatók azok az epigrammák, amelyekben Whitney párbeszéddé alakítja a szöveget, vagy a Zsámboky által utoljára közölt morális tanulságot, általános következtetést már a vers elején előadja. Más alkalommal a Zsámboky által bevezetőben alkalmazott antik példát az általános meggondolások után adja, és a további példákat elhagyja, illetőleg az *explicatio* két részét felcseréli.⁴⁶ A hamis barátság

43 Így pl. Zs 65 – W 46, Zs 76 – W 97, Zs 110 – W 58, Zs 144 – W 182b, Zs 1576, 215 – W 52a.

44 Vö. VARGA, *Sámboky (Sambucus) János emblémái, i. m.*, II, 221–222.

45 HOMANN, *Studien, i. m.*, 59–61.

46 Így pl. Zs 19 – W 142, Zs 30 – W 64, Zs 159 – W 25, Zs 184 – W 150, Zs 128 – W 15.

Fictus amicus.

CVR mihi blandiris vulpina veste sodalis?
 Quid toties priscam fingis amicitiam?
 Odisti dudum, nil credo, dextera fallit,
 Et didicisti caudam flectere leua manus.
 In syluis aequè non latro terret opacis,
 Quàm simulata fides, subdole & insidie.
 Qui me persequitur, vulgoque minatur in armis,
 Munio me contrà, cingor & ense latus.
 Sed quos cecum odium pexat, nec aperta voluntas,
 Vix magna effugias sedulitate malum.

Amicitia suspecta vitanda.

OF open foes, wee alwaies maie beware,
 And arme our selues, their Malice to withstande:
 Yea, though they smile; yet haue wee still a care,
 Wee trust them not, although they giue their hande:
 Their Foxes coate, their fained harte bewraies,
 Wee neede not doubt, because wee knowe their waies.

But those, of whome wee must in daunger bee,
 Are deadlie foes, that doe in secret lurke,
 Whoe lie in waite, when that wee can not see,
 And vnawares, doe our destruction worke:
 No foe so fell, (as P I A s wise declares)
 As man to man, when mischiefe hee prepares.

Periculosus homini qui maximum solus bonus alter.

*Non Arte Poe
 Alio enim se sub
 amicum sine vulp
 conat.*

314

veszélyeire figyelmeztető Zsámboky-embléma témája Corrozet óta kedvelt az emblematicában (Zs 1564, 198; Zs 1566, 171 – W 124; 3. kép).

A mottók közül az 1566-os kiadásé (*Animi sub vulpe latentes*) Horatius *Ars poeticájára* (437) utal, míg Whitney mottója (*Amicitia fucata vitanda*) az 1564-es kiadáséhoz (*Fictus amicus*) áll közelebb, s a Horatius-idézetet lapszéli jegyzetben hozza. A legszembevetőbb változtatás, hogy a hamis barátot és az olvasót többször megszólító formát Whitney többes szám első személyűvé alakítja, s az öt sorpárból álló daktilikus hexametereket két, hatsoros strófában adja vissza. A három részre tagolódó epigramma első részében (1–4. sor) Zsámboky a hamis barátot mutatja be két költői kérdés és a róka-motívum segítségével. Ezt követi a szembeállítás az emberre támadó latorral, aki ellen legalább lehet védekezni (5–8. sor), míg a csattanószerű befejezés újabb ellentétet a hamis baráttól való menekülés lehetetlenségére figyelmeztet (9–10. sor). A kétszeres szembeállítást Whitney az első és a második strófa közti ellentétre redukálja, s felcseréli a hamis barát és a nyílt ellenség bemutatását: az elsőben a nyílt ellenséggel szembeni védekezés lehetőségét részletezi, míg a másodikban a titkos ellenségekkel szemben fokozott óvatosságra int. A róka-hasonlatot Zsámbokytól eltérően és némiképp következtelenül a nyílt ellenségre alkalmazza. A második strófa utolsó két sorába Whitney egy Zsámbokynál nem szereplő tekintélyi hivatkozást illeszt, s a vers végén latinul is idézi a hét görög bölcs egyike, Bias gnómáját az ember legnagyobb ellenségéről.

A bővítés leggyakrabban alkalmazott formája, hogy az epigramma végéhez Whitney egy vagy két latin auktoridézetet kapcsol. Amikor megváltoztatja a mottót, a Zsámboky-féle *explicatio* parafrázisa mellett további, az új mottóval összefüggő, általános következtetéssel bővíti az epigrammát. Kedvelt eljárása az *explicatio* bővítése antik és bibliai példákkal, a rejtett utalások kifejtése, illetőleg hogy az általános utalást konkrét helyre vagy személyre vonatkoztatva aktualizálja.⁴⁷ Az elkövetett bűnök következményeire figyelmeztető, *Poena sequens* mottójú, hatsoros epigrammát például három terjengős szextettben adja vissza (Zs 209 – W 41; 4. kép). Zsámboky itt a lopott hús súlya által álmában megfojtott tolvaj történetét egy lendülettel, tartalmi fokozásokkal feszültséget keltve, tömören adja elő, s nem terheli fizikai részletekkel és moralizációval. Ezzel szemben Whitney láthatóan örömet leli a lopás körülményeinek és a tolvaj sajátos bűnhődésének részletezésében, s külön szakaszban összegzi a tanulságot, amelyhez a lapszálon két auktoridézetet kapcsol.

A bővítés kedvelt formája az emblémaképek Zsámboky által nem említett részleteinek kiemelése és értelmezése. A Whitney által külön is megnevezett képi elemek között vannak például antik istenek (pl. Kronos, Mercurius, Bacchus),⁴⁸ jelképes alakok (pl. udvari bolond)⁴⁹ és a természetből vett szimbolikus motívumok (pl. krokodil, folyó, fenyő).⁵⁰ A nagyravágyást kigúnyoló, *Ridicula ambitio* mottójú, hat, daktilikus lejtésű disztichonból

47 Így pl. Zs 28 – W 9, Zs 44 – W 20, Zs 46 – W 11, Zs 177 – W 100, Zs 1576, 252 – W 17, Zs 1576, 269 – W 189a.

48 Így pl. Zs 23 – W 199, Zs 57 – W 92, Zs 41 – W 125. Vö. Barbara C. BOWEN, *Mercury at the Crossroads in Renaissance Emblems*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 48(1985), 222–229, itt: 226–227, 31–33. tábla.

49 Zs 1576, 258 – W 81.

50 Zs 41 – W 125, Zs 132 – W 89, Zs 183 – W 140.

Pœna sequens.

QVI furto abstulerat non paruo pondere carnes,
Coniecit in sacrum, collo onus inde leuans.
Dumque fuga cœlat facinus, diuertit ad ædes
Hospitis, & vacuat pocula larga siti.
Corripitur somno decessus, donec interiem
Strangulat appensum, sponteque punit onus.

Pœna sequens.

WHEN silent nighte, did scepter take in hande,
And dim'de the daie, with shade of mantle blacke,
What time the theecus, in priue corners stande,
And haue noe dowe, to robbe for what they lacke:
A greedie theefe, in shambles broke a shoppe,
And fil'de a sacke, with fleshe vp to the toppe.
Which done, with speede he lifted vp the sacke,
And bothe the endes, abowt his necke he knites,
And ranne awaie, with burden on his backe
Till afterwarde, as hee at alehouse sittes:
The heauie load, did weye so harde behinde,
That whiles he slept, the weighte did stoppe his winde.
Which truelie shoves, to them that doe offende,
Althowghe a while, they scape their iust desertes,
Yet punishment, dorthe at their backes attende,
And plagues them hoame, when they haue meriest hartes:
And thoughte longe time, they doe escape the pikes,
Yet soone, or late, the Lorde in iustice strikes.

Inueniuntur, ad
medit. sic in
Hic sunt quæ sunt
et ad omnes
p. 10. m.
Cum tunc: p. 10. m.
p. 10. m.
p. 10. m.
p. 10. m.
p. 10. m.
p. 10. m.

Dum uiuo profum.

EN quercus carie, & fulmine perditā,
Trunco conspicior semper inutili :
At non sedula quicquam
Imis negligo partibus.
Nam dum vita mihi, sensus & infimus
Nutrimenta sinit contrahere undique,
Nunquam defero factum
Atendi officium meum.
Profum trunca, nouis frondibus, augeo
Vestros ruricula continuò ac focios.
Quòd possum, licet. egra,
Vobis vertice largior.
Vellent si pariter nempè laboribus
Dum viuunt homines sollicitudine, &
Hec mortalia, vires
Infimæ licet, exequi :
Longè esset melior rebus in arduis
Cunctorum ratio, prospero & athere
Nostri afforet ausis
Cælo qui sedet alto.

Dum uiuo, profum.

AN aged tree, whose sappe is almoste spentē,
Yet yeeldes her boughes, to warme vs in the coulde :
And while it growes, her offalles still be lente,
But being falne, to it turneth into moulde,
And doth no good : soe ere to graue wee fall,
Wee maie do good, but after none at all.

*Die maie, d'one t'one t'one,
peril m'one t'one t'one
none t'one.*

álló epigrammában Zsámboky Ailianos nyomán (Hist. var. lib. XIV, cap. 30) a saját nevét madaraknak megtanító és általuk híressé válni akaró Hanno történetét beszéli el (Zs 60 – W 84). Whitney két szextetre tagolt változata tartalmilag hűen követi Zsámboky előadását. De míg Zsámboky egy általános és egy, a figyelmet a konkrét történetre irányító költői kérdéssel indít, s ezt követi a tartalmilag is szorosan egymásba kapcsolódó sorokból álló, egyes szám harmadik személyű elbeszélés, amit hirtelen az olvasóhoz forduló kérdésbe foglalt, csattanószerű moralizáció zár le, Whitney már az első sorban („Heare Hanno standes, and lookes into the skye”) utal a *picturán* ábrázolt jelenetre, a madarak útra bocsátására, s ezzel nemcsak azonnal a történet közepébe vezet, hanem szorosabbra fűzi kép és epigramma kapcsolatát.

A rövidítés leggyakoribb formája, hogy Whitney elhagyja Zsámboky mitológiai utalásait, így például a tudat tisztaságát hangsúlyozó epigrammából Daphné, a hattyú és az Eumenidák említését, a kellő időben való védekezésre figyelmeztető epigrammából Occasiót, a csalóka látszatra intő versből Mercurius, Venus és az alma példáját, s a szükség tanulékonyra tevő jellegére figyelmeztető epigrammából Krózus megszólaló fiának hasonlatát.⁵¹ Az összefogásra felszólító epigrammában Whitney nemcsak a perseafa-párhuzamot mellőzi, hanem kihagyja az utalást Hunyadi és Mátyás példájára is.⁵² Emellett elhagy olyan közismert szimbólumokat, mint például a forráshoz siető szarvas és a borostyánban megbúvó kígyó motívumát.⁵³ Máskor röviden összegzi a Zsámboky által elbeszélte történet lényegét.⁵⁴ A mecénatúra és a költők megbecsülésének hiányát bíráló epigrammát jellemző módon úgy alakítja át, hogy elhagyja belőle a jelenre vonatkoztatást és nyílt szemrehányást, s ezzel jelentősen mérsékli Zsámboky kritikus hangvételét.⁵⁵ A radikális rövidítésre jó példa a kötelességtudás erényét a villámsújtotta tölgy képével dicsőítő, *Dum viuo prosum* mottójú epigramma átdolgozása (Zs 154 – W 77b; 5. kép). Varga László szerint talán ez Zsámboky legszebb költeménye, s Homann is sikerültnek tartja.⁵⁶ A művészien kidolgozott, emelkedett hangú, öt asklepiadési strófából három a tölgy monológját, kettő a morális következtetést adja elő, s az utóbbiban a tölgy és a költő metaforikus egységben kapcsolódnak össze. Ezzel szemben Whitney epigrammája mindössze hat sorból áll, a monológ egyszerű említésre redukálódik, melyhez a másfél soros tanulság némileg erőltetetten kapcsolódik, s nyoma sincs a Zsámboky által körültekintően alkalmazott megszemélyesítésnek, fokozásnak és ellentéteknek.

Az adaptáció utolsó fő típusába azok a szövegek tartoznak, amelyekben egyszerre van jelen a törekvés a bővítésre és a rövidítésre. A jelentős szerkezeti átalakításon átment szövegek mellett ezek tekinthetők Whitney leginkább önálló teljesítményének. Előfordul például, hogy az ajánlás eredeti címzettjére és a magára Zsámbokyra vonatkozó utalások értelemszerű elhagyásával párhuzamosan az eredetiben nem szereplő mitológiai hivatko-

51 Zs 14 – W 67, Zs 47 – W 76b, Zs 69 – W 69, Zs 101 – W 36.

52 Zs 70 – W 72; vö. VARGA, *Sámboky (Sambucus) János emblémái, i. m.*, II, 240–241.

53 Zs 84 – W 43, Zs 140 – W 222a.

54 Zs 104 – W 206, Zs 152 – W 83.

55 Zs 197 – W 204.

56 VARGA, *Sámboky (Sambucus) János emblémái, i. m.*, II, 231–232; HOMANN, *Studien, i. m.*, 54–55.

Fides non apparentium.

Ad Michaëlem Brutum.

NITIVR inuisis certò fiducia rebus,
 Alto flexiuagus piscis ut amne latet.
 Est tenebrosū iter, angustūq̃ue ad templa Deorum:
 Apparent minimum sunt manifesta tamen.
 Sic nos qui in celum Christus renouauit ab orco
 Credere promissis, tutaq̃ue verba iubent.
 His te committas, nec aget te denius error,
 Quæ mora securos fallere, quisq̃ue potest?

Fides non apparentium.

To BARTHRAM CALTHORPE Esquire.

THE fisherman, doth caste his nettes in sea,
 In hope at lengthe. an happie hale to haue,
 And is content, long time to pause, and staie,
 Though, nothinge elles hee see, besides the waue:
 Yet, onelie truit for thinges vnseene dothe serue,
 Which feedes him ofte, till he doth almoſte sterue.

If fishermen, haue then suche constant hope,
 For hidden thinges, and such as doe deceaie,
 Let Christians then, the eies of faithe houlde ope,
 And thinke not longe, for that which lastes for aie,
 And on Gods worde, their hope to anchor faste,
 Whereof each iote, shalbee fulfilled at laste.

Non bene multato cælestia monia gaudent,
 Sed, quæ præstanda est & sine ulla, fide.

Ouid. Epist. 14

zást épít be, illetőleg Zsámboky példáit, hasonlatait újakkal cseréli fel.⁵⁷ Másutt jelentősen megváltoztatja az elbeszélés és a moralizáció arányát, részeinek sorrendjét.⁵⁸ A koraélettség veszélyeire figyelmeztető, *Praecocia non diuturna* mottójú epigrammából (Zs 117 – W 173) – melynek témája Alciato óta kedvelt emblematiszta motívum – Whitney elhagyja a képen is szereplő martilapúra és mandulafára vonatkozó utalásokat. Ugyanakkor némileg módosítja az értelmet, amikor új elemként a porba írtak mulandóságát szembeállítja a márványba vésett dolgok időtállóságával, a mottóra visszautaló közmondás („Soone ripe, soone rotten turnes”) és a vers végére illesztett Vergilius-idézet azonban az eredeti tanulságát erősíti. Ugyanerre a típusra példa a *Fides non apparentium* mottójú, a hit fontosságára intő epigramma átdolgozása (Zs 1564, 230 és Zs 1566, 199 – W 71; 6. kép; az 1564-es kiadásban az epigramma két sorral rövidebb). Az elvont témát Zsámboky egy synecdochés szerkezettel, a halászra is utaló hal hasonlatával vezeti be. Azután az Istenhez vezető szűk útra és a krisztusi megváltás hitet megalapozó gondolatára utal, majd a hitre való felszólítás után az ajánlás címzettjéhez forduló személyes figyelmeztetéssel zárja a verset. Whitney hosszan részletezi a Zsámboky által éppen csak felvillantott, bizonyosság és bizonytalanság ellentétére építő hal- és halász-hasonlatot, s ezt a második szextettbe is átvezeti. A keresztény hitre csupán általában utal, ezzel gyengíti a vallásos értelmezést, s az isteni eredetű tehetség világi hatalmasok szolgálatába állításának veszélyeire intő megjegyzés helyett Ovidius-idézzel zárja a költeményt.

Összegzés

Mielőtt összefoglaljuk a főbb következtetéseket, az összehasonlítás kedvéért vessünk egy pillantást a Zsámboky-mű Jacques Grévin által készített francia fordítására, Whitney Alciato-adaptációira és az első, s talán legbefolyásosabb francia emblémagyűjtemény, La Perrière *Theatre des bons engins* (Paris, 1539) című művének Whitney-féle adaptációira. Whitney-hez hasonlóan Grévin, akit Zsámboky még második párizsi tartózkodása idejéből személyesen ismert, a lehetőségekhez képest törekedett a könnyebb érthetőségre és a stílushatások megőrzésére.⁵⁹ Mint Junius-fordításában,⁶⁰ itt is egyszerűsítette, illetőleg csökkentette a tudós utalásokat, megerősítette az erkölcsi tanulságot és az érzelmi elemeket, kísérletet tett változatos ritmikai megoldások alkalmazására, s a meglévő metszetek hatása is lemérhető. Ugyanakkor Grévin Plantin megbízásából dolgozott, s eltérő feladatából következően jóval szorosabban kötődik forrásához, mint Whitney. Ő is gyakran alkalmazza a strofikus szerkezetet, s szórendi változtatásokkal próbálja visszaadni az alakzatok egy

⁵⁷ Zs 62 – W 171, Zs 137 – W 103, Zs 107 – W 26, Zs 204 – W 178.

⁵⁸ Zs 1576, 243 – W 32, Zs 1576, 279 – W 59.

⁵⁹ Alison ADAMS, *Jacques Grévin and his Translation of Sambucus' Emblemata*, 1996 (kézirat, megjelenés alatt). Itt köszönöm meg a szerzőnek a kézirat elolvasásának lehetőségét.

⁶⁰ Uő., *Jacques Grévin et sa traduction française des Emblemata d'Hadrianus Junius*, De Gulden Passer, 73(1995), 37–66; vö. Donald GORDON, „Veritas filia temporis”: *Hadrianus Junius and Geoffrey Whitney*, *Journal of the Warburg Institute*, 3(1939–1940), 228–240.

részét. Törekszik a versbeli mozgások érzékeltetésére, de akadnak rendkívül gyenge és szélsőségesen rövid megoldásai is.

Whitney Alciato-adaptációit elemezve a tartalmi változtatások (így pl. a keresztyén, esetenként protestáns referenciák és a hazafias vonatkozások megjelenése, a társadalmi együttműködés szerepének hangsúlyozása és a nők kedvezőbb megítélése) mellett Mary V. Silcox rámutatott Whitney több jellegzetes formai módosítására.⁶¹ Megfigyelése szerint Whitney Alciato szövegeit és Mignault kommentárjait egyaránt nagy szabadsággal, eredeti módon kezelte. Bővítései rendszerint az erkölcsi tanulság elmélyítését, az olvasó megszólítását és cselekvésre ösztönzését szolgálják. Az olvasók egy szűkebb körének szóló megjegyzések, tudós utalások elhagyása, a tárgy és az értelmezések bővítése egyaránt arra utal, hogy Whitney egy Alciatoénál szélesebb közönséghez fordult. Whitney gyakran bevonja az olvasót a tanulságba, ami jelzi, hogy intellektuális válasz helyett érzelmi hatást kívánt elérni. Az epigrammák szellemessége, rövidegsége és rejtvény-jellege többnyire háttérbe szorul az erkölcsi szabályok hangsúlyozásával szemben.

A La Perriere művéből merített hét, más vélemény szerint nyolc adaptáció a Zsámboky-átköltésekhez hasonló elvek alapján készült.⁶² Whitney a francia szövegeket is nagy szabadsággal kezeli, s nincs lényeges különbség a latin és a nemzeti nyelvű forrásokból merített szövegek adaptációs módszere között. Gyakran bővít költői képekkel, elbeszélő vagy leíró részekkel, elsősorban a díszítés érdekében. Ezt a forrást is csak kiindulásnak használja, az új morális értelmezés új asszociációkat kelt, és nemegyszer hangsúlyeltolódást hoz létre az eredetihez viszonyítva. Módosítja a mottók egy részét, néha átalakítja a szerkezetet, s új ismereteket is közöl. Átköltései nem kevésbé didaktikusak forrásánál, de didakticismusa több az egyszerű moralizációnál. Tudatában van forrása irodalmi értékének, s a latin mottókkal és marginális jegyzetekkel is törekszik a szövegek irodalmi státuszának megőrzésére.

A Zsámboky- és Whitney-féle gyűjtemény keletkezési körülményeinek, tartalmi, szerkezeti és stílusbeli sajátosságainak vizsgálata, valamint a szövegek párhuzamos olvasata fényt vet a későhumanista emblematikus költészet imitációs és adaptációs hagyományának átalakulására és a kifejezési forma nagyfokú flexibilitására a 16. század utolsó harmadában. A szövegösszevetés tanulságainak értékelésében a minőségi szempontok mellett tekintettel kell lennünk arra is, hogy a két összeállítás végső megformálása hasonló, illetőleg egymással érintkező szellemi környezetben ment végbe. Az eltérések a nyelvi különbségek mellett mindenekelőtt az alkotómódszer sajátosságaiból, a szerzői célkitűzés, imitáció-koncepció és személyes érdeklődés eltérő hangsúlyaiából, változásából, valamint a nyomdászati gyakorlatnak az emblémáskönyvek megjelenésére gyakorolt hatásából magyarázhatók. Míg a Zsámboky-epigrammák többségének eredetisége nem vitatható, Whitney összeállítása az egyik első, szinte kizárólag és következetesen már meglévő emblémáskönyvekből kompilált gyűjtemény nemzeti nyelven, melynek nagy szerepe volt a korábbi

61 Mary V. SILCOX, „Cleaninges out of other mens harvestes”: Alciato in Whitney's *A Choice of Emblemes* = *The Art of the Emblem: Essays in honor of Karl Josef Höltgen*, ed. Michael BATH, John MANNING, Alan R. YOUNG, New York, AMS Press Inc., 1993, 161–200.

62 Alison SAUNDERS, *The Theatre des bons engines through English Eyes: La Perriere, Combe and Whitney*, *Revue de littérature comparée*, 64(1990), 653–673; vö. TUNG, *Whitney's*, i. m., 41.

hagyomány összegzésében, közvetítésében és a további emblémakompendiumok ösztönzésében.

Ebben az összefüggésben érdemes felidézni a megfigyelést, amely szerint az embléma forma történetét alapvetően befolyásolták az *imitatio* poétikai szabályai a hasonlóságra és különbségre vonatkozóan.⁶³ Ismeretes, hogy az *imitatio* a reneszánsz poétikák alapvető fogalma, s a költőnek csak bizonyos megszorításokkal nevezhető Whitney és a moralizáló tudós költészet nem jelentéktelen képviselőjeként számon tartott Zsámboky teljesítményének összevetése érzékelteti az emblematis divat mint „intellektuális játék” és a költészet kapcsolatát, a köztük lévő határok átjárhatóságát, megvilágítja a későhumanista irodalmi alkotásmód mechanizmusait, s egyben lehetőséget ad a kreatív művészi *imitatio* és az imitatív verselmény közti átmenetek, a különböző műveltségi szinten álló imitációs eljárások tanulmányozására.⁶⁴ Az *imitatio*ról vallott későhumanista álláspontok jelentősen különböznek egymástól, s az elképzelések szinte szerzőnként változnak az *imitatio*-tan latin és nemzeti nyelvű alkalmazásáról, az elmélet és gyakorlat kölcsönhatásáról, az *imitatio* típusairól, eszközeiről, kritériumairól és az *aemulatio*val való kapcsolatáról.⁶⁵ Általánosan elfogadott álláspont, hogy az *imitatio* egyaránt érinti az *elocutio*, az *inventio* és a *dispositio* területeit, s a Bartolomeo Ricci által *sequi-imitari-aemulari* kifejezésekkel jelzett három fő *imitatio*-típus között számos átmeneti forma található.⁶⁶ Julius Caesar Scaliger poétikájának egyik központi fogalmává emelte az *imitatiót*.⁶⁷ Whitney imitációs és adaptációs gyakorlatának szempontjából nem a neves XVI. századi angol teoretikusok, így Roger Ascham, George Puttenham és Philip Sidney előremutató, a részletek helyett a mintául választott művek szellemének megragadását, az értelmező folyamat és a kreatív spontaneitás jelentőségét hangsúlyozó koncepcióinak van szerepe,⁶⁸ hanem annak, hogy egyrészt az

63 Bernhard F. SCHOLZ, *From Illustrated Epigram to Emblem: The Canonization of a Typographical Arrangement = New Ways of Looking at Old Texts: Papers of the Renaissance Society, 1985–1991*, ed. W. Speed HILL, Binghamton–New York, 1993, 149–157, itt: 156–157.

64 August BÜCK, *Poetiken in der italienischen Renaissance: Zur Lage der Forschung = Renaissance-Poetik / Renaissance Poetics*, ed. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York, 1994, 23–36, itt: 27–34; vö. BÁN Imre, *Néhány gondolat az imitatio elméletéről = Jausz Béla Emlékkötet*, szerk. BAJKÓ Mátyás, Debrecen, 1976, 79–91; TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 94(1990), 444–469.

65 G. W. PIGMAN III, *Versions of Imitation in the Renaissance*, *Renaissance Quarterly*, 33(1980), 1–32; vö. D. A. RUSSELL, *De imitatione = Creative Imitation and Latin Literature*, ed. David WEST, Tony WOODMAN, Cambridge, 1979, 1–16.

66 Bartolomeo RICCI, *De imitatione libri tres*, Venetia, 1545, 43v; vö. Jozef IJSEWIJN, *La poésie latine humaniste: Le principe de l'imitation = L'époque de la renaissance 1400–1600*, réd. Tibor KLANICZAY, Eva KUSHNER, André STEGMANN, Bp., 1988, I, 495–509.

67 Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem*, [Lyon], 1561, 214; vö. Herbert MAINUSCH, *Dichtung als Nachahmung: Ein Beitrag zum Verständnis der Renaissancepoetik*, *Germanisch-Romanische Monatsschrift*, 41(1960), 122–138, itt: 125–127.

68 Roger ASCHAM, *The Schoolmaster = Uő., English Works*, ed. W. A. WRIGHT, Cambridge, 1904, 246; George PUTTENHAM, *The Art of English Poesie = Elizabethan Critical Essays*, ed. G. G. SMITH, Oxford, 1904, II, 3–6; Sir Philip SIDNEY, *An Apology for Poetry*, ed. G. SHEPHERD, London, 1965, 101, 103, 112, 116.

Erzsébet-kori szerzőknél az *imitatio* nem csak a klasszikusok utánzását, hanem a kortársak egyszerű másolását is jelentette. Másfelől a 17. század első felében az *imitatio*-tan kapcsolatba került a fordításelmélet körüli vitákkal, s a mechanikus fordítással szemben többek által előnyben részesített szabad fordítás (parafrázis) fokozatosan az *imitatio* egyik típusává lépett elő.⁶⁹

Zsámboky több emblémát szentelt az invenciózus utánzásról vallott, kora legmodernebb felfogását tükröző elképzeléseinek tolmácsolására. Mint Téglásy Imre rámutatott, Zsámboky nézeteit elsősorban az ebe, AdrienAdrien Turnebe, Joachim Du Bellay és Jean Dorat nevével, illetőleg a Pléiade-dal jelezhető szellemi közeg, továbbá Johannes Sturm és a padovai ciceronianizmus befolyásolta, s retorikai emblémái mellett *De imitatione ciceroniana* című művében és Horatius-kommentárjában is külön gondot fordított az *imitatio* problémáinak részletes kifejtésére.⁷⁰ Itt elég utalni arra, hogy Zsámboky az olyan eklektikus típusú, rejtett utánzás mellett foglalt állást, melynek során az utánzó a változatosan alkalmazott műhelyfogások segítségével teljesen magához hasonítja a felhasznált mintákat, s a beépített imitációs elemek származási helyét a legfigyelmesebb kritikus sem tudja megállapítani. Az *imitatio* Zsámbokynál szoros kapcsolatban áll a retorikai *aptum*-fogalommal és a költői ihlet isteni eredetéről vallott elképzelésekkel. Allegorikus imitációelméletének további fontos vonása, hogy igyekszik eleget tenni a hagyomány és újítás egysége követelményének, melynek fő kritériumai szerinte egyfajta eltérő hasonlatosság (*similitudo dissimilis*), az eredetiség, a változatosság és az utánzóttal legalább azonos esztétikai értékű mű létrehozása, azaz a versengés.

Zsámboky és Whitney egyaránt tisztában volt vállalkozásának poétikai jelentőségével. Whitney munkáját jelentősen megnehezítette Zsámboky csiszolt latinsága, a tartalmi és szerkezeti megfelelések, párhuzamok sorozatos előfordulása, a fogalmak és eszmék gyakori szembeállítás, a szabad és változatos szórend, s mindezek következtében Whitney ritkán kerülhette el az egész költemény újragondolását. S bár az eddigi összevetések az emblémaképekből és az egész szövegekből indultak ki, a hatás nem zárható ki az eltérő képpel illusztrált, de azonos témát tárgyaló epigrammák és a részleges adaptációk esetében sem.

Ahogy Zsámboky epigrammái sem egyenletes minőségűek, ugyanúgy Whitney változatainak színvonala is jelentősen különbözik mind önmagukhoz, mind az alapul vett forrásokhoz viszonyítva. Az sem tagadható, hogy Whitney-nek vannak Zsámbokyénál sikerültebb változatai. Az összegző tendenciák és elhagyások egyszerre vannak jelen a bővítéssel, az átszerkesztéssel, a tartalmilag hű fordítással és a klasszikus referenciákkal történő kiegészítéssel. A strofikus szerkezet gyakori alkalmazása Whitney-nél a fordítás megkönnyítése mellett a tagolást, az áttekinthetőséget szolgálta, ugyanakkor ezzel a beavatkozással gyakran veszendőbe ment az eredeti epigrammák összefogottsága, feszültsége, szellemessége és sűrítettsége. További fontos különbség, hogy míg Zsámboky túlnyomórészt költői képek sorozatában gondolkodott, melyek utólag kaptak vizuális kifejezést,

69 Helmut WINTER, *Zur Entwicklung des imitatio-Konzepts in der englischen Literaturtheorie des 16. und 17. Jahrhunderts*, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, 8(1978), 35–47, itt: 40–45.

70 TÉGLÁSY, *A nyelv- és irodalomelmélet, i. m.*, 92–117.

Whitney a szövegek mellett a meglévő képi ábrázolásokat is figyelembe vette. Az angol szerző általában lelkiismeretesen dolgozott, s nem találtunk példát félrefordításra vagy a forrással alapvetően ellentétes értelmezésre.

Zsámboky és Whitney gyűjteményét egyaránt magas intellektuális színvonalú, döntően a belsőre figyelő, arisztokratikus eszmei tájékozódás jellemzi, melynek meghatározó eleme a különböző felfogások és nézőpontok egymás mellé állítása, szinkretizmusa. Erre utal a motívumok forrásvidékek szerinti megoszlásának hasonlósága ugyanúgy, mint a közös témák jórészt azonos, legfeljebb kisebb hangsúlyeltolódásokkal történt feldolgozása. Közös sajátosság az antik auktorok, a pszeudoklasszikus mitográfiai irodalom, a humanista közhelygyűjtemények és az aisóposi hagyomány moralizáló állatszimbolikájának⁷¹ mint fő inspiráló forrásoknak a kiemelkedő jelentősége, valamint a morális és művelődési igény következetes összekapcsolása. Ugyanakkor Zsámboky értelmezései rendszerint összetettebbek és egyben kevésbé direkték Whitney értelmezéseinél, s míg az előbbi fő célja a rejtettség, az *argutia* megvalósítása volt, az utóbbi elsősorban érthetőségre törekedett, s nyoma sincs a Zsámboky-féle ezoterikus emblémafelfogásnak.

A két gyűjtemény alapvető különbsége, hogy bár mindkét szerző műveltsége nagyjából azonos irányultságú, műveik tükrözik a szerzők eltérő invencióját és erudícióját, a humanista tudás különböző szintű elsajátítását és közvetítési módját, az imitáció, újrafeldolgozás és eredetiség eltérő koncepcióját. Míg ugyanis Zsámboky kiterjedt és alaposan átszűrt filológiai ismeretek birtokában, tizenöt éves szövegkiadói gyakorlattal a háta mögött,⁷² egyetemes emberi nézőpontból közelíti meg és oldottan, helyenként kifejezetten játékosan kezeli témáit, Whitney-nél jól kitapinthatók a saját társadalmi közegéből és szűkebb aktuális környezetéből adódó, a művet elsősorban ezek elvárásainak megfeleltetni kívánó törekvések. Másfelől a margináliák és az epigrammák végére illesztett auktoridézetek elárulják, hogy Whitney csupán tárgyi forrásbázisnak tekintette az auktorokat; nem tudta együtt kezelni a Zsámbokynál még egységes és élő tudásanyagot, s olvasóinál sem számított ennek teljes körű meglétére. A hivatkozások, idézetek manierista túlburjánzása a tudós moralizáció és a didaktikus szándék előtérbe lépésével együtt a költészet rovására egy Zsámbokyénál populárisabb és partikulárisabb elképzelést és költészetfelfogást tükröz, amely túlmutat a klasszikus humanista irodalmi hagyományon, s jelzi annak fokozatos térvészését.

Ezt a megfigyelést támasztják alá a művek retorikai sajátosságai. Közös jellemző a különböző alakzatok egymást erősítő kölcsönhatása, de ez Whitney-nél jóval kevésbé érvényesül. Zsámboky kedvelt retorikai stratégiája a metonimikus gyakorlatra épülő moralizáció, a költői kérdések és paradox ellentétek sűrű alkalmazása, valamint a figuratív nyelvi eszközök, a képi és verbális szimbólumok jelentős szerepe, s szoros kapcsolat fűzi

71 Sister Mary NOLDE, *Whitney's A Choice of Emblemes and Three Commonplace Collections of Erasmus*, Diss., St. Louis Univ., 1964; vö. Mason TUNG, *A Serial List of Aesopic Fables in Alciati's Emblematum, Whitney's A Choice of Emblemes and Peacham's Minerva Britannia*, *Emblematica*, 4(1989), 315–329.

72 VARGA László, *Zsámboky János filológiai munkássága*, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, 1(1965), 77–103; Uő., *De operibus philologicis et poeticis Ioannis Sambuci*, *AAnt*, 14(1966), 231–244.

az ekphrastikus hagyományhoz. Az általa használt retorikai eszközök egy részét Whitney is alkalmazza, de ezek változatossága nem éri el Zsámboky epigrammáinak retorikai és stílusbeli sokrétűségét.

Imitation and Adaptation in Late Humanist Emblematic Poetry: Zsámboky (Sambucus) and Whitney

Given their peculiar history of origin and implementation, the adaptation of Zsámboky's emblems by Whitney is an important component of the yet unexplored history of impact in Europe of *Emblemata*. Comparison of the two works, besides allowing an examination of adaptation techniques of the English author, is an opportunity to depict the relationship between literary and artistic traditions as well as the transformation of late humanist epigrammatics and emblematics in the late 16th century. Such a comparison highlights the differences between the two authors' self-interpretation, emblem concept, and working methods and gives a better understanding of the mechanisms of thinking in terms of visually expressed *topoi* as well as of changes in these mechanisms. The analysis is hoped to contribute to our understanding of the complex process of traditionalization of the emblem form and the way in which it „works”, and allows a more accurate positioning of the two works in the history of the genre.

Examination of the origin and content as well as structural and stylistic characteristics of the Zsámboky and Whitney collections, and close comparison of parallel texts reveal the transformation of late humanist emblematic traditions of poetic imitation and adaptation, and the flexibility of the emblem during the last third of the 16th century. When assessing the findings of textual comparison, we have to bear in mind the similar and even contacting intellectual environments in which the two collections were conceived. Besides language, differences stem from the peculiarities of working method, poetic intent, differing emphases in the concept of imitation and personal interest, and the effect of printing practice upon emblem book publication. While the originality of most of Zsámboky's epigrams is uncontested, Whitney's collection is one of the first vernacular compilations of pieces taken almost exclusively and consistently from existing emblem books. As such, it had a major role in summarizing and conveying earlier traditions and promoting the appearance of other emblem compendia.

In this respect it is worth reminding of the observation that the history of emblematics was basically influenced by the rules of *imitatio poetica* in terms of similarities and differences. Comparison of Whitney, who can be called a poet only with some restriction, and Zsámboky, who, on the contrary, was a significant representative of moralizing scholarly poetry gives a glimpse of the relationship between emblematics as a vogue, an „intellectual game” and poetry, as well as of the transgression of boundaries between the two. Further, it reveals the mechanisms of late humanist literary creation and allows the study of the transitions between creative artistic imitation and the impression of imitative poetry, and of the various levels of imitation procedures. In Whitney's imitation and adaptation practice the guiding principles are not the progressive concepts of prominent 16th century English theoreticians, such as Roger Ascham, George Puttenham and Philip Sidney, grasping the spirit rather than the details of the works chosen as a pattern and emphasizing the importance of creative spontaneity. Instead, it is the fact that *imitatio* meant for Elizabethan authors not only the imitation of the classics but also a simple copying of the contemporaries. On the other hand, in the first half of the 17th century imitation studies were related to debates surrounding translation theory and many gave preference to free interpretation (paraphrasing) as opposed to mechanical translation. This gradually raised paraphrasing to become a type of *imitatio*.

Both Zsámboky and Whitney were aware of the poetic significance of their venture. Whitney's job was made more difficult by Zsámboky's polished Latin, series of analogies and equivalences of content and structure, frequent opposition of concepts and ideas, free and varied word order. Consequently, Whitney could seldom avoid reconsidering the whole poem. As Zsámboky's epigrams are of an uneven standard, the quality of Whitney's adaptations likewise differs both in themselves and in comparison with their source. Undeniably, some of Whitney's adaptations are better than Zsámboky's original. Summarizing and omission concur with expansion, transformation, faithful rendition of the original, and addition of classical references. In Whitney, the stanza structure aimed at transparency and facilitating understanding of the translation. On the other hand, the conciseness, tension and wit of the original were often lost as a result. Another important difference is that while Zsámboky thought predominantly in terms of series of poetic images which subsequently gained visual expression, Whitney took into consideration existing visual representations in addition to the source texts.

The collection of both Zsámboky and Whitney are characterised by intellectually high level. A common feature is reliance for inspiration on antique auctors, pseudo-classic mythographic literature, humanist collections of commonplaces and the moralizing animal symbolic of Aesopian traditions. At the same time, Zsámboky's interpretations are more complex and less direct than Whitney's. While the former aims at implementing the hidden, or *argutia*, the latter aimed primarily at easy understanding and shows no trace of Zsámboky's esoteric emblem concept.

The basic difference between the two collections is that while both authors have about the same cultural inclination, their works reflect differing inventions and erudition, different levels of mastery and communication of humanist knowledge, and a different concept of imitation, processing and originality. While Zsámboky, in possession of extensive and distilled philological knowledge and fifteen years of text editing practice, chooses a universal human approach and handles his topics with ease, sometimes even playfully, in Whitney's work the expectations of a narrower social and individual environment are conspicuous, as is the author's effort to meet these expectations in his writing. On the other hand, the marginalia and quotations from classical authors reveal Whitney's concept of auctors as a mere source base. He could not handle simultaneously the mass of knowledge which in Zsámboky was still unified and living, nor did he expect his readers to do so. The mannerist excesses of quotations and references, together with a focus on scholarly moralizing and didactic intent reflect a more popular and particular concept of poetry compared to Zsámboky's, albeit to the detriment of poetry, which points beyond the classic humanist literary tradition and indicates a gradual loss of ground of this tradition.

Névmutató

- Ábel Jenő 11, 13–14, 16
 Accolti, Benedetto 37
 Adam, Melchior 83
 Adamik Tamás 26
 Adams, Alison 102, 118
 Ágost százsz választófejedeleme 83–84, 87
 Ágoston (Augustinus), Szent 31
 Ailianos 105, 116
 Aisópos 122, 124
 Aland, Kurt 84
 Alanus ab Insulis 28
 Albert, Nagy Szent 30
 Albertus Magnus 35
 Alciato, Andrea 90, 93, 96, 99, 101–103, 105–106, 111, 118–119, 122
 Alkinoos 28
 Ambrosius Lahm, Sebastian 86
 Ammónios 28
 Ampelander, Johann Rudolph 84
 Anaxagoras 27
 Aneau, Barthélemy 102, 106
 Appendini, Francesco Maria 70
 Appianos 105
 Apuleius 103
 Archelaos 27
 Argyropylos, Ióánnés 28–32
 Ariosto, Lodovico 19
 Aristotelés 22, 28–32, 34
 Arnulf 30
 Ascham, Roger 120, 123
 Attila 63
 Ausonius, Decimus Magnus 22, 105
 Bach Endre 100–101
 Bajkó Mátyás 120
 Bajza József 61, 63, 65
 Bakócz Tamás 63
 Balassi András 87
 Balassi János 87
 Balbi, Girolamo 20
 Bálint csanádi püspök 60
 Balsaráti Vitus János 80, 87
 Bán Imre 51–52, 60, 120
 Banfi, Florio 66
 Bath, Michael 102, 104, 119
 Báthory István 70, 75
 Batthyány család 58
 Baur, Ludwig 28–31
 Baxton, John 87
 Beccadelli, Antonio 17, 21
 Bekes Gáspár 87
 Bél Mátyás 71
 Bellus Ibolya 15
 Bernardinus de Vitalibus 22
 Bertoni, Giulio 17, 21
 Bessarion bíboros 18, 21
 Bias 113
 Biondo, Flavio 37
 Birnbaum, Marianna D. 37–38
 Blazovich László 71, 76
 Blotius, Hugo 86
 Blumenberg, Hans 79
 Bocatius, Johannes 86
 Bocchi, Achille 5, 99, 104
 Boda Miklós 13, 22
 Boëthius 30
 Bollók János 34
 Borgia család 18
 Borgo, Tobia dal 37
 Bornemisza Péter 85
 Boronkai Iván 14–15
 Borris, Kenneth 105
 Borso d'Este 54, 60
 Bowen, Barbara C. 113
 Bracciolini, Poggio 11, 37
 Brant, Sebastian 99
 Brodarics István 64
 Bruni, Leonardo 30, 37
 Buck, August 100, 120
 Budik, Peter-Alcantara 22

Burckhardt, Jakob 37
 Burmeister, Karl Heinz 79, 82–83, 88
 Burton, Robert 101
 Bussi, Giovanni Antonio 17
 Buttimer, Charles Henry 30

 Calchi, Bartolommeo 19
 Calixtus, III. pápa 7–8, 18, 21
 Camerarius, Joachim 101
 Camillus 10–11
 Carbone, Lodovico 9
 Cardano, Girolamo 81
 Cassiodorus Senator, Flavius Magnus Aurelius 30–32
 Cats, Jacob 100
 Cerva, Aelius Lampridius 62, 69
 Cerva, Seraphinus Maria 69, 71, 74, 78
 Chobot Ferenc 57
 Christmann, Jakob 85
 Chrysológos, Manuél 38
 Cicero, Marcus Tullius 10, 25–28, 31–32, 34, 70, 75, 90, 105, 121
 Claudianus, Claudius 105
 Colvius, Petrus 103
 Combe, Thomas 119
 Comenius, Johannes Amos 85
 Conradi Norbert 51, 57
 Copernicus 79–81, 83–85, 87–88
 Cornaro család 21
 Cornides Dániel 58–60
 Cornificius 26
 Corrozet, Gilles 97, 113
 Costanzi, Antonio 53
 Cramer, Daniel 101
 Crato von Krafftheim, Hans 81, 86–87, 92
 Crivelli, Leodrisio 37
 Črnko, Ferenac 65
 Cruciger, Caspar 80
 Curio, Coelius Augustinus 105
 Curtius Rufus, Quintus 58
 Czopf Nóra 41
 Czvittinger Dávid 51, 56–57, 70

 Csonka Ferenc 86

 Daly, Peter M. 97–98, 103
 David 28
 Delaruelle, M. L. 13, 16–17, 19–20

Della Torre, Giacomo Antonio 21
 Derencsényi Imre 62, 65
 Dézsi Lajos 86, 97
 Dión Chrysostomos 22
 Dobai Székely Sámuel 58–60
 Dobner Sebestyén 52–53
 Dobner Sebestyén Ferdinánd 52–53, 56–57
 Dobó Ferenc 87
 Domenichi, Lodovico 102
 Donne, John 98
 Dorat, Jean 121
 Doriol, Pierre 21
 Dorsten, J. A. van 94
 Dousa, Janus 93, 95, 103
 Dózsa György 63
 Drysdall, Denis L. 99
 Du Bellay, Joachim 105, 121
 Du Clerque, Jacques 15
 Duby, Georges 20
 Dudith András 82–84, 86–88
 Dudley, Robert 102–104, 106
 Duknovic, Ivan (Giovanni Dalmata) 63

 Eber, Paul 80–81, 83
 Eckhardt Sándor 14–15
 Éliás 28
 Erasmus Rotterdamus, Desiderius 89, 93, 95, 105, 122
 Erdődy György 54–56
 Eredics Péter 89
 Eruszt Johanna 86
 Erzsébet, I. angol királynő 102–103, 121, 123
 Este család 19, 21
 Euklidész 81
 Eunapius 92

 Fabiny Tibor 98
 Faernus, Gabriel 102–103
 Fancev, Franjo 63
 Farkas Imre 53
 Feltre, Vittorino da 21, 37
 Fendt, Tobias 59
 Ferdinánd, I. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 64
 Ferro de Rotarij, Giovanni 101
 Fichet, Guillaume 20–21, 23
 Ficino, Marsilio 39
 Filiczky János 52–53, 56

- Fonzio, Bartolommeo 32
 Forgách Ferenc 70, 75
 Forgách Imre 87
 Forgách Simon 87
 Frangepán Gergely 72
 Frangepán Kristóf 64
 Fráter György 66
 Friedensburg, Walter 84
 Frigyes, III. (Habsburg) német-római császár 8, 13
 Frigyes, IV. pfalzi választófejedelem 82, 84
 Frölich, Thomas 85
- Gabotto, F. 17
 Gaguin, Robert 20, 23
 Gaibana, Johannes de 54, 56, 60
 Sz. Galántai Erzsébet 71, 76
 Galeotto, Marzio 7, 22
 Garin, Eugenio 19, 37
 Geanakoplos, Deno J. 30
 Gecsényi Lajos 85
 Gellius, Aulus 105
 Gercke, Alfred 9
 Gerstinger, Hans 90, 92
 Gesner, Konrad 79, 81, 87
 Gian Pietro da Lucca 11
 Gillet, J. J. A. 81, 83, 86–87
 Gillis, Marcus Antonius 91, 100
 Ginammi, Marco 65
 Giovio, Paolo 97, 99, 102
 Gonzaga, Lodovico 19, 21
 Gordon, Donald 118
 Gower, John 28
 Gömöri György 87
 Grabmann, Martin 28, 30
 Granasztói György 86
 Green, Henry 97, 101
 Grévin, Jacques 91, 118
 Grynæus, Johann Jakob 86
 Guarino Veronese 9–11, 16–19, 21, 25–26, 28–35, 37–39
 Guarino, Battista 26–27, 30–34, 37
 Guevara, Fray Antonio de 105
 Gundissalinus, Dominicus 28
 Gundulić, Ivan 66
- Gyula, II. pápa 70
- Hadrovics László 61
 Hagen, Hermann 85
 Hajdukiewicz, Leszek 84
 Hájek, Tadeáš 82, 86
 Hankins, James 21
 Hanno 116
 Hartlieb, Georg 52–53
 Házi Jenő 56
 Heerbrand, Johann 86
 Heere, Lucas d' 95
 Heesackers, C. L. 93
 Hegedüs István 13
 Hektorović, Petar 65
 Heraclides, Jacobus 82
 Hess András 60
 Hesychius 92
 Hildebert de Lavardin 8
 Hill, W. Speed 120
 Hoffmann, Georg 86
 Holmes, M. Morgan 105
 Holtzwardt, Mathias 99
 Homann, Holger 99–100, 111, 116
 Homonnai Drugeth család 87
 Horányi Elek 58, 70, 75
 Horatius Flaccus, Quintus 56, 60, 90, 105, 107, 113, 121
 Horden, John 98
 Horváth János 13
 Höltgen, Karl Josef 119
 Hugo de Sancto Victore 30
 Hunyadi család 8, 14, 38, 65
 Hunyadi János 62, 65, 116
 Huszti József 13–14, 16, 19, 22, 32–33
- Iatrosophistae, Cassius 93
 Ijsewijn, Jozef 120
 Iserin, Georg 79
 Isidorus Hispalensis 30–32
 Iván László 52
 Izabella (Jagello) magyar királyné 65
- Jacob, E. F. 37
 Jagello család 62
 Jankovics József 20
 Jankovits László 5, 11, 25, 33, 52, 89, 99
 János István 33–34
 János Zsigmond erdélyi fejedelem 65

Janus Pannonius 5, 7–14, 17–23, 25–26, 28,
32–35, 37–39, 41–42, 51–54, 56–60, 63
Jausz Béla 120
Jireček, Konstantin 72, 76–77
Jozefić, Fran 64
Juhász László 13
Junius, Hadrianus 89–96, 101–102, 106, 118
Justinus 38–39

Kačić Miošić, Andrija 67
Kaiser, Wolfram 80
Kaprinai István 57–58
Kardos Tibor 42, 51
Károly, I. (Nagy) frank király, római császár
66
Károly, VII. (Valois) francia király 14, 19, 21,
23
Kárpáti Gábor 41
Kecskeméti Gábor 5, 11, 33, 52, 89, 99
Kenyeres Imre 56
Keserű Bálint 89, 91
Keszölczi Mihály 59
Kiessling, Nicolas K. 101
King, Margaret L. 21
Kinizsi Pál 62, 65
Klaić, Vjekoslav 64
Klaniczay Tibor 20, 89, 96, 99, 104, 120
Klein, Joan Larsen 98
Klimó György 5, 58
Klose, Wolfgang 101
Knapp Éva 89, 99
Knyvett, Thomas 101
Kocziszký Éva 33–34
Koháry István 53, 57
Kollár Ádám Ferenc 57–59
Koller József 57–59
Kórodi Bedő Dániel 51–54
V. Kovács Sándor 42, 51, 53, 59
Kovács Sándor Iván 58
Kovácsnai Sándor 57–58
Kristeller, Paul Oskar 21, 72
Krnarutić, Brne 63, 65
Krözus 116
Kubach, Fritz 85
Kugler Nóra 33
Kushner, Eva 120

La Perrière, Guillaume 102, 118–119
Lajos, II. (Jagello) magyar király 63–66
Lamola, Giovanni 32
Landerer János Sebestyén 53
Landino, Cristoforo 32
Languetus, Hubertus 83, 87–88
László, V. magyar király 13–16, 18–20, 22–23
Leicester gróf *lásd* Dudley, Robert
Leó, X. pápa 70
Lipsius, Justus 80, 103
Livius, Titus 70
Lorkin, Thomas 101
Lőkös István 61, 63, 66
Lucić, Hanibal 65
Lucius, Johannes 67
Ludovicus, Jo. Petrus 83
Lukács László 57
Lukcsics Pál 16, 19
Lukianos 38
Luther, Martin 80–81, 84

Mágocsy András 87
Mágocsy Gáspár 87
Magyar Balázs 62, 65
Magyar Benigna 65
Magyi János 59
Mainusch, Herbert 120
Malatesta, Sigismondo 37
Malcotius, Libertus 90
Mancini, Girolamo 16–22
Mandrou, Robert 20
Manetti, Giannozzo 39
Manning, John 102–104, 106, 119
Mantegna, Andrea 22
Mantovano, Battista (Battista Spagnuolo) 21
Marcello, Jacopo Antonio 17, 21, 38
Marcello, Valerio 21
Margalits Ede 61
Margarit (Valois) francia királyné 14, 23
Mariétan, Joseph 28, 30–31
Marulić, Marko 63
Mátyás, I. (Corvin) magyar király 8, 33,
38–39, 52–53, 55, 59–63, 65–67, 70, 116
McKitterick, D. J. 101
Meerhout, Pieter 95
Melanchthon, Philipp 80–82, 84–85
Menčetić, Šiško 72
Merula, Giorgio 21–22

- Mészöly Dezső 15
 Michaud, G. 17
 Mignault, Claude 101, 105, 119
 Miklós, V. pápa 17–18, 23
 Miksa, II. (Habsburg) német-római császár, I. Miksa néven magyar és cseh király 81, 83, 86, 88–90
 Millaversi, Maddalena 66
 Milton, John 98
 Montenay, Georgette de 102–103, 105
 Morus, Thomas 105
 Müller-Hofstede, J. 100
 Müllner, Karl 26, 28–29, 32
- Napper, William 101
 Németh Csaba 28
 Nolde, Sister Mary 122
 Noot, Jan van der 102
 Norfolk hercege 93
- Nyírkállói Tamás 59
- Oluerius 30
 Olympiodóros 28
 Ortelius, Abraham 90, 95
 Osiander, Andreas 81
 Otho, Valentin 83–85, 87–88
 Ottavius, Franciscus 22
 Ovidius Naso, Publius 11, 105, 118
- Pál, II. pápa 41–42
 Pál József 98
 Pálffy Miklós 57
 Palmer, Thomas 102
 Palmieri, Mattia 17
 Palmotić, Dzore 66
 Pálóczy László 15
 Pápai Páriz Ferenc 51, 56
 Paracelsus (Philipp Theophrast von Hohenheim) 79
 Paradin, Claude 97, 102, 107
 Paraeus, Johann Philipp 51–53
 Peacham, Henry 122
 Pergošić, Ivanus 66
 Perne, Andrew 101
 Perotti, Niccolò 22
 Persoons, G. 90
 Petrarca, Francesco 8, 20, 37, 105
- Petrovich Ede 41–42, 58
 Peucer, Kaspar 83–84
 Philoponos, Ióannés 28
 Piccolomini, Aeneas Silvius *lásd* Pius, II. pápa
 Pigman, G. W. 120
 Pilcius Gáspár 86
 Pinka Ferenc 85
 Pius, II. pápa (Aeneas Silvius Piccolomini) 8, 18, 21, 105
 Plantin, Christophel 90–92, 95, 100, 103–104, 118
 Platón 27–29, 31–34
 Plautus, Titus Maccius 105
 Plett, Heinrich F. 120
 Plinius, id. Caius Secundus 105
 Plutarchos 11, 38, 93, 105
 Poliziano, Angelo 105
 Polybios 22
 Ponori Thewrewk Aurél 81
 Pontano, Giovanni 17, 22, 37
 Porphyrios 28, 30
 Porteman, Karel 93, 100
 Praetorius, Johannes 83
 Prete, Sesto 9
 Prónay László 53
 Prónay Sámuel 57
 Propertius, Sextus Aurelius 105
 Prothasius de Czernahora 11
 Puttenham, George 120, 123
 Pythagoras 31
- Quain, Edwin A. 28
 Quintilianus, Marcus Fabius 31
- Rabil, Albert Jr. 30
 Radulphus Ardens 30
 Ramus, Petrus 81–82, 99
 Regoliosi, Mariangela 9–10
 Reinhold, Erasmus 80
 René (Anjou) nápolyi király 38
 Resta, Gianvito 18–19, 21
 Reuchlin, Johann 20
 Reusner, Nicolaus 101, 105–106
 Rezar, Vlado 69
 Rhédey Katalin 33
 Rhenanus, Beatus 5
 Rheticus, Joachim Georg 79–88
 Ricardus de Sancto Victore 30

- Ricci, Bartolomeo 120
 Richards, Bernard 98
 Riederer, Johann Bartholomäus 86
 Ritoókné Szalay Ágnes 7, 14, 20, 87
 Rotarides Mihály 51, 56
 Roussel, Claudius 87
 Rózsa György 59
 Rueber, Hans 83–88
 Ruppert, Hans 101
 Rusche, H. G. 98
 Russell, D. A. 120
 Rybisch, Siegfried 59
- Sabbadini, Remigio 25, 28
 Sabellico, Marcantonio 37
 Sabinus, Georgius 105
 Sallustius Crispus, Caius 69–70, 75
 Sándor, VI. pápa 70
 Saunders, Alison 119
 Scaliger, Julius Caesar 120
 Scheible, Heinz 81
 Scheltema, Petrus 90, 92, 94
 Scholz, Bernhard F. 120
 Schriverius, Petrus 93
 Schulek Tibor 85
 Schwandtner, Johannes Georgius 70–71, 73
 Schwendi, Lazar von 85
 Scolari, Filippo (Ozorai Pippo) 62
 Scultetus, Abraham 85
 Seneca, Lucius Annaeus 105, 111
 Sforza család 18–19
 Sforza, Francesco 18
 Shakespeare, William 97–98
 Shepherd, G. 120
 Sibrik Ferenc 58
 Sidney, Sir Philip 87, 102–103, 106, 120, 123
 Silcox, Mary V. 98, 119
 Simeoni, Gabriel 97
 Simone, Franco 20
 Simonetta, Giovanni 37
 Simplicios 28
 Simpson, James 28, 31
 Smith, G. G. 120
 Sokcsévits Dénes 61
 Sókratés 27–28, 31–32, 34
 Sommer János 52, 56
 Sötér István 14–15
 Stegmann, André 120
- Steiger Kornél 29
 Stillfried, Emanuel 59
 Stöckken, Gerardi von 82
 Strabón 17–19, 22
 Strozza, Titus Vespasianus (Strozzi, Tito) 9, 54
 Sturm, Johannes 121
 Sulpicia 22
 Surrey grófja 93
 Sylvester János 89, 98
- Szabad György 86
 Szabó András 52, 79–80, 84, 86–87
 Szabó Lőrinc 15
 Szabó Miklós 29
 Szalay László 66
 Szalkai László 64
 Szapolyai János magyar király 63–64, 66, 86
 Szczucki, Lech 86
 Szegedy Rezső 61
 Szekcsői János 41
 Szelestei N. László 51, 58
 Szenci Molnár Albert 56, 86
 Szepessy Tibor 86
 Szikszai Fabricius Balázs 80
 Szita László 13
 Szőke Ilona 70–71, 76
 Szőnyi György Endre 98
 Szörényi Sándor 51
 Sztrákos Adalbert 52–53, 56–57
 Szulejmán, II. török szultán 66
- Tamás, Aquinói Szent 28, 30
 Tarnai Andor 52, 56, 120
 Tatham, John 101
 Taurellus, Nicolaus 99
 Téglásy Imre 89, 92, 98–99, 121
 Teleki József 14
 Teleki Sámuel 52, 57–60
 Temesvári Pelbárt 58
 Terentius Afer, Publius 105
 Theodóros Gazés 9
 Thompson, Ian 37–38
 Thuasne, Louis 20
 Thuri György 52, 56
 Thüringer, Walter 81
 Tifernas, Gregorius 13–23
 Tifernas, Laelius (Lelio) 17

- Tilley, Arthur A. 18
 Tipaldo, Tommaso 19
 Tortelli, Giovanni 17
 Török László 11
 Trinkaus, Charles 32
 Tubero, Ludovicus Cervarius (Aloysius de Crieua) 62–63, 67, 69–72, 74–78
 Tung, Mason 103–105, 107, 109, 119, 122
 Turněbe, Adrien 121
 Tüskés Gábor 89, 97, 99

 Ugo da Siena 32
 J. Ujváry Zsuzsanna 86
 Ulászló, II. (Jagello) magyar és cseh király 66

 Vajda György 71, 76
 Valagussa, Giorgio 14, 18–19, 21, 23
 Valerius Maximus 38–39, 105
 Valla, Lorenzo 9–12, 20, 37
 Váradi Péter 59–60
 Várdai István 14–16, 19, 23
 Varga László 89, 98, 101, 111, 116, 122
 R. Várkonyi Ágnes 87
 Vecchi, Gabriele 41
 Vekeman, H. 100
 Veldman, Ilja M. 94
 Velius, Theodorus 94
 Verancsics Antal 66
 Verancsics Faustus 66
 Vergilius Maro, Publius 105, 118
 Vespasiano da Bisticci 28
 Vetranović Čavčić, Mavro 64–65
 Villon, François 15
 Vilmos (Orániai), Holland és Zeeland helytartója 95–96

 Vitéz János 14–15, 42
 Voigt, Georg 17, 22
 Völker, Arina 80
 Vratović, Vladimir 63
 Vulcanius, Bonaventura 103

 Watson, Elisabeth See 104
 Wenzel Gusztáv 66
 Werbőczy István 66
 West, David 120
 Whitney, Geoffrey 91, 97–99, 102–107, 109, 111, 113, 116, 118–124
 Wilson, Gayle Edward 98
 Winter, Helmut 121
 Woodman, Tony 120
 Wright, W. A. 120

 Young, Alan R. 119

 Zeller, Karl 85
 Zeno, Apostolo 71–72, 76–77
 Zichy Gyula 5
 Zovenzoni, Raffaello 17
 Zrínyi György 66
 Zrínyi Miklós (1508 k.–1566) 61, 65–66
 Zrínyi Miklós (1620–1664) 63, 65
 Zrínyi Péter 65

 Zsámboky János 52–54, 57–58, 86, 88–92, 94–102, 104–107, 109, 111, 113, 116, 118–124
 Zsigmond (Luxemburgi) német-római császár, magyar király 62

Tartalom

Előszó (<i>Jankovits László – Kecskeméti Gábor</i>)	5
RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES	
Csezmiczétől Pannóniáig.	
Janus Pannonius első látogatása Rómában	7
BODA MIKLÓS	
Janus Pannonius olasz kortársa, Gregorius Tifernas	
V. László-epitáfiumáról	13
JANKOVITS LÁSZLÓ	
Janus Pannonius filozófiai alapműveltségéről	25
MARIANNA D. BIRNBAUM	
Janus Pannonius történelemszemlélete	37
KÁRPÁTI GÁBOR	
Janus Pannonius feltételezett sírhelye?	41
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez	51
SOKCSEVITS DÉNES	
A horvát humanizmus magyarságképe a 16. században	61
VLADO REZAR	
About one of Tubero's manuscripts	
that turned out to be an autograph	69
SZABÓ ANDRÁS	
Joachim Georg Rheticus, Copernicus tanítványa Magyarországon	79
EREDICS PÉTER	
Joannes Sambucus és Hadrianus Junius	89
TÜSKÉS GÁBOR	
Imitáció és adaptáció a későhumanista emblematisztikus költészetben:	
Zsámboky és Whitney	97
Névmutató	125

ACHILLIS PHILEROTIS BOCHII
BONON. TETRAST.

Pæonius dulci IANVS dum carmine nuper
Saxa, feras, volucres, & nemora alta trahit,
Miratus Titan ait, aut non occidit unquàm
Orpheus, aut alium Calliope genuit.

BASILEAE APVD IO. FROBENIVM
MENSE IVLIO ANNO M.D. XVIII.

Achillis Philerotis Bochii Bononiensis Tetrastichon

Paeonius dulci Ianus dum carmine nuper
Saxa, feras, volucres, et nemora alta trahit,
Miratus Titan ait, aut non occidit unquam
Orpheus, aut alium Calliope genuit.

Achille Bocchi négysoros epigrammája

Hogy minap édes dalt zengett Észak fia, Janus,
s gyűlt oda mély erdő, szikla, vad és a madár,
Álmélkodva az égen a Nap szólt: vagy sose pusztult
Orpheus el, vagy szült újat a Múzsá nekünk.